

ადწერა დუშეთისა

თბილისის გუბერნიის ქალაქისა

ჩვენი წინასწარი ცნობილი მკვლევარის
პლატონ იოსელიანის წინამძღვარე ნაშრომის
ქართულად თარგმან და გამოცემა ნამდვილად
მნიშვნელოვანი საქმეა, რადგან იგი არსევის
ხეობისა და, კერძოდ, ლეშეთის ისტორიის შესახებ
გვერდ საყურადღებო ცნობას შეიცავს.

მიუხედავად იმისა, რომ ავტორის წოდებითი
მოსახრება ჩვენი ძნელად მისაღწიან, ნაშრომში
მაინც მნიშვნელოვანი წყაროა ჩვენი ქვეყნისა და
ეკლესიის ისტორიის შესასწავლად.

ღმერთმა ღაბოცოს ნიჭის მთარგმნელი და
გამომცემელი და მათი განჯა ყოფილად წაადგეს
ჩვენი ქვეყნის მოძავლს.

მიტროპოლიტი ნიკანოს და ლეშეთის

+ ბოლიშ

ეს დიდი ღროისა და შრომის ფასად დამიჯდა,
ამიტომ ვიმსახურებ შეწყნარებას იმის გამო
რაც გამომრჩა, და მადლიერებას იმის გამო,
რაც მოვიკვლიე.

არისტოტელე

ანალიტიკის დასასრული

გადმობეჭდილია რუსული საიმპერატორი გეოგრაფიული
საზოგადოების კავკასიის განყოფილების ჩანაწერების V წიგნიდან.

აღწერა თბილისის გუბერნიის ქალაქ დუშეთისა

ვინც კავკასიონის მთისძირას მდებარე ერთ-ერთი კლასიკური ქალაქის – დუშეთის აღწერას. მასზე და მის გარშემო შევაჩერებ იმ მკითხველის ყურადღებას, რომელიც მოუმზადებელია მისი ფიზიკური, პოლიტიკური და სულიერი ბუნების შესახებ ხმამაღალი გამოცხადების მოსასმენად. შეიძლება ადვილი არ იყოს ჩემი აღწერით ყურადღების მიქცევა უძველესი ქალაქის შესაფერის საგნებსა და იმ ცნობებზე, რომლებიც სრულად არის ისტორიის ლამპრით განათებული. არ არის ადვილი იმითომ, რომ მგზავრიც, თბილისიდან ჩრდილოეთით მიმავალ გზაზე, დუშეთის მიჯნათა გავლით, შეიგრძნობს მთიანი გზის სირთულეს, მის შემთხვევითსა თუ კანონზომიერ მოუხერხებლობებს, ბუნებრივსა თუ ხელოვნურ დაბრკოლებებს. ჩემი ვალია, კავკასიის ისტორიული წყვდიადის წიაღში შეგიქმნათ შეძლებისდაგვარად ზუსტი წარმოდგენა იმ ქალაქზე, რომელიც უხსოვარ დროს კავკასიონის მძლავრი ქედის ძირას წარმოშობილა. უდავოა, რომ ამ ქალაქის გონებრივსა და პოლიტიკურ სტრუქტურას სრულად ვერ დაახასიათებდა ამ მოკრძალებული სტრიქონების დამწერი იმ ეპოქაში, რომელიც დუშეთის აკვნის დარწმუნებას არა საუკუნეებით, არამედ ათასწლეულებით არის დაშორებული. მაგრამ დროის შუალედებში შესაძლებელია ამ ქალაქის უძველესი მოსახლეობის გამოცხადების, როგორც მისი წარსული ცხოვრების ბოლო ამოსუნთქვის, პოვნა. მისი არსებობის ძველი ბილიკებით შესაძლებელია წინა დროის ტაძრებამდე მისვლა. წარსულის წყვდიადიდან ეს ნაწყვეტ-ნაწყვეტი რაფსოდიული* ცნობები ისევე სასარგებლო იქნება ისტორიკოსისთვის, როგორც მოგზაურისთვის ღამის ჭექა-ქუხილისას დროდადრო გაელვება.

გამომცდელ მზერას, როგორც ნოეს მტრედს, არ შეუძლია, არ იხეტილოს დროის ქაოსში, მაგრამ ბოლოს თავის კიდობანს სასიხარულო ამბით უბრუნდება.

*რაფსოდები – გმირული ლექსებისა და პოემების მომღერლები ძველ საბერძნეთში (რედ).

გამოკვლევათა რთულ სარბიელზე გამხნეებულმა, გადავწყვიტე, რომ წარსულის წყვილიადმი გავიარო ყველა წინა კარი, ყველა ფარული და ხვეული გზა, რათა დუშეთის მოსახლეობის უძველესი ტაძრის კარს მივადნო, მივუკაკუნო მის მეპატრონეს და აღთქმულ სალოცავში შევადნო, დავათვალიერო მისი ზნეობრივი და პოლიტიკური განდთსაცავი; წარმოვიდგინო პირველყოფილი ცხოვრების სურათი და ტკივილიანი ყოფა თემური ერთიანობიდან ჩამოშორების სევდიან ეპოქაში, როცა შემამბოხე მმართველი ფეოდალები თავიანთ მრისხანე მახვილზე მიუთითებდნენ მეფეთ.

ბედნიერი ვიქნები, თუ ჩემი აღწერა საგნის შესაფერისი აღმოჩნდება და თუ ნანგრევებში გათხრისას მოვასწარი დუშეთის მინაწყალზე გადავლილ საუკუნეთა კვალდაკვალ გარდასულ თაობათა სამაროვნებში რამდენიმე სახელის მოკვლევა. იქნებ ყველასთვის არც იყოს საგულისყურო ამ ქალაქის სიძველის თაობაზე მოგონებები, რომელთა დასაფასებლად საჭიროა თანაგრძნობა თითოეული ამ მოგონების მიმართ, რაც უპირატესად მხოლოდ იმას ძალუძს, ვის ძარღვებშიც ჯერ კიდევ ჩქეფს მისი უძველესი შვილების სისხლი.

სახელწოდება. ამბობენ, *დუშეთი* თათრული სიტყვააო. მოგვითხრობენ, რომ მრისხანე თემურ-ლენგის ცხენოსან ჯარს, 1392 წელს საქართველოში გამანადგურებელი შემოსევისას, შეეძლო მიეღწია არაგვის მიდამოების მთიანი აღმართის პირველ პუნქტამდე და დაინახა რა ფართოდ გაშლილი ადგილი უღელტეხილამდე, რომელიც მის მტკიცე ხეობას კეტავდა, თავისი ბელადისაგან მიიღო გაჩერების ბრძანება: *დუშ ათ, შეჩერდი, ცხენო*. აქედანაა ადგილის სახელწოდების დასაწყისი. აზიასა და კავკასიაში გადმოცემები თითქმის ისტორიაა. თუმცა, გადაჭრით არ შემოიძლია ამ ვარაუდის მტკიცება, გეტყვით, რომ სიტყვა *დუშეთი* ჩერქეზებთან ჭიქეთში გვხვდება. ქვეყანაში, რომელსაც არიანე ლაზიკის სახელით იცნობს. იქ, სოფელ ჭიქის მარცხნივ, მოედინება პატარა მდინარე *დუშეთი*, რომელიც შავ ზღვას ერთვის¹. ჩერქეზულ ენაზე *დუ შეთ* ნიშნავს: „თქვენი საბრძანებელი“. ეს გამოთქმა, თითქოს მიანიშნებს მმართველის რეზიდენციაზე, რასაც ნამდვილად წარმოადგენდა *დუშეთი*. შესაძლებელია, ეს

1. Voyage autour du Caucase, par Dubois. I, pag.187.

სახელი ჩერქეზებმა უწოდეს თავიანთი ცხენების რემათა სავაჭრო ადგილს, ოდითგან, ძველთაგან, მეფეთა ჟამს, დუშეთში მთელი არაგვის მოსახლეობისათვის რომ ყიდდნენ ცხენებს.

სხვა ქართული გეოგრაფიული დასახელებების ანალოგიას ახალ ეტიმოლოგიურ დასკვნამდე მივყავართ: ხომ არ ნარმოიშვა სახელწოდება დუშეთი სიტყვისგან *მთუშეთი**, რომელიც მთებს შუა ადგილს ნიშნავს, ქალაქის მდებარეობა, მართლაც, მთებს შორისაა. არის დასახელებები: *ქვეშეთი*, ე.ი. მთის ქვეშ, სოფელი კაიშაურების აღმართთან, ლომისის ან ლომის მთის ძირში; *ერუშეთი* – ძველ საქართველოში, მესხეთში, რაც ნიშნავს ერებს შორის დასახლებას; *ხვედურეთი*, *ბაგრანეთი* და მრავალი სხვა. ამ სახელწოდებებში ძველი ქართული ენის ბგერათა ხშიანობა ისმის.

დუშეთის მდებარეობა კავკასიონთან მიმართებაში პირველი მთიანი პუნქტია შემდგომ მთიან მწვერვალებამდე. ამ უძველესი ძლიერი საფეოდალოს პირველი გასაღები საშაბუროსა და ბოდორნის ვიწროებია, რომლებიც იყოფა მდინარე არაგვით ნაოზისა და მუხრანის ველებზე. შემდეგ იწყება თერთმეტი ვერსის** მანძილზე ანანურის სიმაგრეებამდე გადაჭიმული დეფილე***, საქართველოს თერმოფილების**** ნარმოქმნელი, რომელსაც მდინარე არაგვი რეცხავს და რომელიც დარიალის იმ ვიწროებამდე გრძელდება, გოგსა და მაგოგს (იაჭუჯსა და მაჭუჯს)***** შემოსასვლელს რომ უკეტავს. ძველი მაცხოვრებლები ამ ადგილებს ალექსანდრე მაკედონელის გმირობათა თეატრის ადგილად მიიჩნევენ. მუჰამედს სჯეროდა ამ მითის და თავის იღუმალებით მოცულ მოთხრობებში მიუთითებდა ამ ვიწროე-

*ტოპონიმი შეთხზულია ნიგნის ავტორის მიერ და მისი ასეთი ახსნა მოკლებულია დამატებლობას; ასევე მიუღებელია ტოპონიმ დუშეთის ახსნა მონღოლური (თათრული) და ჩერქეზული ენების მეშვეობითაც. უფრო საყურადღებო ჩანს ტოპონიმების დუშეთის და თუშეთის ურთიერთმედარება, რამაც შეიძლება გაარკვიოს გენეტიკური კავშირი მათ შორის (რედ).

**ვერსი – სიგრძის ძველებური ერთეული, უდრის 1.0668 კმ-ს, იხმარებოდა მეტრული სისტემის შემოღებამდე.

***დეფილე – ხეობაში მდებარე ვიწრო ადგილი, ვიწრო გასასვლელი (რედ).

****თერმოფილები – ორგანიზმები და მცენარეები, რომლებიც ვითარდებიან სათანადო ტემპერატურის პირობებში (რედ).

*****გოგი და მაგოგი (იაჭუჯი და მაჭუჯი) – ხალხური სახელწოდება აზიაში მცხოვრებ იმ მომთაბარე და ველური ტომებისა, რომლებიც უწყვეტ ნაკადად მოიწვედნენ დასავლეთისაკენ და დიდ ზიანს აყენებდნენ ადგილობრივ მოსახლეობას, მათ შორის კავკასიას და მახლობელ აღმოსავლეთს (რედ.).

ბსა და მათს ჭიშკრებზე, რომლებიც დულ-კარნაინად წოდებული მაკედონელი გმირის აგებულია.

ყურანში წერია²:

82) გეკითხებიან შენ, მუჰამედ, დულ-კარნაინის შესახებ. უპასუხე: მე მოგიყვებით მის ისტორიას.

92) იგი მობრძანდა ჯებირთან, რომელიც ორ მთას შუა მდებარეობს. ამ მთების ძირზე ცხოვრობს ხალხი, რომელიც ძლივს ლაპარაკობს რომელიღაც ადამიანურ ენაზე.

93) ამ ხალხმა უთხრა მას: დულ-კარნაინ! აი, საიდან აოხრებენ დედამიწას იაჯუჯები და მაჯუჯები, შეიძლება გკითხოთ, შესაბამისი გასამრჯელოს ფასად, მათსა და ჩვენ შორის შეგიძლია აღმართო გადაულახავი ზღუდე?

94) მან უპასუხა: ძლიერება, რომელიც მე მომანიჭა უფალმა, ყოველგვარ ანაზღაურებაზე უფრო ძვირფასია. თქვენ გულით მომეხმარეთ და მე აღემართავ ზღუდეს თქვენსა და მათ შორის.

95) მოზიდეთ რკინის დიდი ნაჭრები, იმდენი, რამდენიც შეავესებს ორ მთას შუა გასასვლელს. მუშებს უბრძანა: ცეცხლი დაანთეთ და უბერეთ რკინის განითლებამდე. შემდეგ კი თქვა: მომიტანეთ გამდნარი სპილენძი, რომ ამ რკინას ზემოდან გადავასხა.

96) მაჯუჯებმა და იაჯუჯებმა ველარ შეძლეს ამ კედლის გადალახვა და ვერც გამოხვრეტა.

97) ეს სამუშაო, – თქვა დულ-კარნაინმა, – შესრულდა ღვთის მონყალების შედეგად.

98) როდესაც მოვა წინასწარ განსაზღვრული დრო, უფალი შეძლებს კედლის დაშლას. ღვთის აღთქმა შეურყეველია.

აი, სად მივყავართ მკვიდრი და თვალწარმატები დუშეთის გზას! აი, მისი უძველესი და აღთქმული დამცველი! აი, რომელი საფარველის ქვეშ ვხედავთ ჯერ კიდევ საუკუნეების წყვილიადმი მის დაბადებასა და ზრდას! მტკიცე იყო კავკასიის ეს რწმენა, ბერძენი გეოგრაფების მიერ *Pylae Caucasiae** წოდებული. მაგრამ, მაჰმადიანური ერის პირველ საუკუნეებში ისტორიკოსებისა და ყურანის კომენტატორების

2. ყურანი, თავი XVIII. გვ. 82-98 (კაზიმირსკის მიერ ფრანგულიდან რუსულად თარგ. პარიზი 1847). სიტყვა დულ-კარნაინი ნიშნავს ორ-რქიანს. ამ სახელს მაჰმადიანები აღმოსავლეთისა და დასავლეთის დამპყრობს, ალექსანდრე მაკედონელს უწოდებენ.

**Pylae Caucasiae* – კავკასიის კარიბჭე.

მიერ საშინლად და შემზარავად აღწერილი კავკასიის გიგანტების წინაშე ისინი ისე ეცემოდნენ, როგორც პალმა ცულისაგან და მისმა შემმუსვრელებმა თან მოიტანეს სიცარიელე და სიღატაკე, ცეცხლი და სიკვდილი აზიის ნოყიერ ველებზე. რა ზღაპრულიც არ უნდა ყოფილიყო თქმულებები კავკასიის კარიბჭეებზე, სიმართლეა ის, რომ ქრისტიანობის პირველსავე საუკუნეებში ქართულ ადგილობრივ მოსახლეობას თავისი სიმაგრეები ჰქონდა. წმინდა ბეთლემის ტაძარი, არაგვის ორივე ნაპირას აგებული კოშკები, ციხეები ამშვენებდა ყველა ჯგუფური დასახლების ადგილს, დარიალის სიმაღლეებიდან დუშეთამდე – როგორც მთის სავაჭრო ცენტრალურ პუნქტამდე მიმავალი გზის თვალწარმატებელი ადგილებს. მაღალმთიანი დუშეთის მოსახლეობისგან ბევრ საშინელ თქმულებას მოისმენთ. მისი საგები – ესაა საგები ოსიანსა და მის შავბნელ ფიქრებზე. აქ არისმანის გენიაცაა, ზოროასტრის სწავლებით ნათელთან მეომარი. აქ დარიალის კარიბჭის მცველთა უროების ხმაც ისმის, მაგრად რომ ურტყამენ სპილენძის კედელს ერთი მიზნით – კავკასიის გადაღმა მისცენ იმის ნიშანი, რომ მის მამაც დამცველებს არ სძინავთ. აქ დევებიც არიან, რომლებიც მთიანი ადგილების უძველეს განძს იცავენ. მოისმენთ მონათხრობებს დემონებზე, კავკასიის ქედის მთათა კლდეებს რომ ხნავენ. წარმოსახვამ აქ დაასახლა შავი ღმერთი, სისხლიანი და სასტიკი ჯაჰინ-შაჰი, თავადი – ჩიტი აპკა ან გრიფონი, რომელიც ოქროს სდარაჯობდა და რომელზეც პეროდოტე მოგვითხრობს. აქვე მოჩანს პირველი ადამიანი, პრომეთე, რომელსაც ყვავი კორტნის. ეპისკოპოსი იორნანდი – გვარად გოტიე (556 წ.), წერს, რომ დარიალის მთის ფერდობებზე შემოგვინახეს სახელი მარპეზი, იმ ამორძალის სახელი, რომელმაც იქ სიმაგრე ააგო. ეს ვინაობები და მთათა ფერდობები ვერგილიუსის მიერაც არის ხოტბაშესხმული³. ამ მთების კალთებზე გადმოვიდნენ მეოტებიც, თორმედონის⁴ ნაპირებზე თემისკირის (Themiscyra) მინდვრებზე რომ დასახლდნენ. ქართველებს, ამ ადგილების მუდმივ

<p>3. <i>Caucasiae rupes,</i>
 <i>Caucasaei fastigia,</i>
 <i>Inaccessae brutali</i>
 <i>Frigore rupes,</i>
 <i>Trans et Amazonis ululatum</i>
 <i>Caucason armis, - Statius.</i></p> | <p>კავკასიის კლდეები,
 კავკასიის მწვერვალები,
 მიუწვდომელი,
 მიუვალე ცივი ხეობა,
 ამაძონების იქით ბრძოლებში
 აზმაურებული კავკასია.</p> |
|---|--|

4. Herod. IV. 36. Plin. VI. 3. Mela. 6. 19.

მფლობელებსა და მეპატრონებს, რა თქმა უნდა, ბევრი მათი მებრძოლი ტყვედ ხვდათ, რაზეც მემატიანენი და ისტორიის მამა ჰეროდოტე წერენ. მათ ძნელად გადალახეს კავკასიონი, რათა თავი დაეღწიათ დუშელი მეომარი მოსახლეობისათვის და თემისკირში დამკვიდრებულიყვნენ.

ქაბადიას*, სპარსეთის მეფეს (მეფობდა VI საუკუნეში), ეს ადგილები სცნობია, რადგან საპორმა ან შაბურმა, არაგვის მიდამოებში მმართველად თავისი სახლის ერთ-ერთი წევრი დატოვა. ამ დინასტიის ნაშთი შაბურიშვილების გვარით კიდევ არსებობს. დრომ და გარემოებებმა დასცეს ამ ძველი მოდგმის მნიშვნელობა, რომელიც ახლაც ფლობს ვრცელ მამულებს საშაბუროსა და მთიან ადგილებში, დარიალს ან კუმანიას რომ ესაზღვრება, სიმაგრეს პლინიუსისთვისაც⁵ ცნობილს.

ამავე ქაბადიამ, რომელიც იუსტინიანეს ებრძოდა საქართველოს დასაპყრობად, გაამაგრა ეს მთიანი გასასვლელი სკვითებისა და ხაზართა შემოსევებისაგან საქართველოს დასაცავად. ჩრდილოელ ხალხთა, მ.შ. მთიელი ოსებისაგანაც, ყველა ეს უძველესი გადასახლებები ან შემოსევები, ქართველი ისტორიკოსების მიერ აღწერილი, დუშეთის გარშემო უნდა განხორციელებულიყო იმ ერთადერთი გასასვლელით – ნამდვილი *regni clausira*-თი**, რომლითაც სარგებლობდნენ ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ მოძრავი მრავალრიცხოვანი ხალხები. ასეთია დუშეთის მნიშვნელობა!

მაშ ასე, დუშეთის მხარე ქართველი ერის ისტორიის წმინდა მონაკვეთია. ხეობათა მთელი გუნდით გარშემორტყმული, ის თავისუფლებისა და სახალხო დამოუკიდებლობის ექოს გამოსცემდა. მისით, როგორც გასაღებით, იკეტებოდა კავკასია გოგებისა და მა-

5. Plin VI, 2. პლინიუსის მიერ მოხსენებული მდინარე Dyziodoris-I, ეჭვს გარეშეა, რომ თერგია, რომელსაც ქართველი გეოგრაფები ხსენებულ ადგილებში მდინარე არაგვს უწოდებენ. თვით დარიალის ციხე-სიმაგრე, რომელსაც პლინიუსი კუმანიას უწოდებს, ქართული წერილობითი წყაროების მიხედვით, აუგია მეფე მირვანს, რომელიც ქართლის სამეფო ტახტზე იჯდა ძვ.წ. მეორე საუკუნეში. ამ გზაზე, რომელსაც ქართველები ხევის-კარს ან არაგვის კარს, ხოლო ბერძნები კავკასიის გასასვლელს უწოდებენ, გაიარეს იმპერატორ იუსტინე II-ის ელჩებმა, რომლებიც მან 569 წელს თურქებთან მოავლინა. ამის შესახებ წერს მენანდრე პროტექტორი (იხ. *Excerpta de Legationibus*, pag 109). არაბი მწერლები ამას ალანთა და ზოგჯერ ჰუნთა კარებსაც უწოდებენ.

*იგულისხმება კავად I, ირანის მეფე 488-531 წლებში.

***regni clausira* – მთავარი (სამეფო) ჩამკეტი.

გოგების, ხაზარებისა და ყივჩაღების შემოსევებისგან; ის წარმოადგენდა სამეფოს დასაყრდენს, მისი სამხრეთი და დასავლეთი საზღვრების რყევისას. მთებით მოამაყე მისი მაცხოვრებლების მახვილი ბრძოლის ველზე ელვარებდა უკიდურესი გაჭირვების დროს. ის ემსახურებოდა ხალხს, მის სახელმწიფო და რელიგიურ სიმდიდრესთან ერთად, თავშესაფრად. მისი უძლეველი დროშები, წმინდათაწმინდა ჯვრის სახელით, მტერს შიშის ზარს სცემდა და არაერთხელ უხსნიათ სამეფო და მეფე. მასზე, როგორც მინაზე, რომელმაც არ იცოდა მონობა, როგორც ღამის წყვდიადში მგზავრის სასიხარულოდ გზამკვლევე ვარსკვლავზე, მიუთითებდნენ სამეფოს ყველა წერტილიდან. მისი დიდებული თოვლიანი მწვერვალებით ტკებოდა სახალხო თავისუფლების მგერა მაშინაც კი, როდესაც მრისხანე დღეებში მტერთან ბრძოლას ახლობლები ეწირებოდნენ. მეფეები და სამეფოები მას უყურებდნენ, როგორც მტერთათვის მიუწვდომელ აღთქმულ კიდობანს: მასთან მტრულად შეხება სიკვდილით მარცხდებოდა. მის ჰორიზონტებზე დიდების საუკუნეებმა გაიარეს და დადგა გლოვის წყვდიადი და სიკვდილის სევდა მხოლოდ მაშინ, როდესაც ის დაბერდა და მზად იყო სიკვდილისათვის. XIX საუკუნის დასაწყისისათვის მოსახლეობა აქ თითქმის აღარ იყო. საბოლოო გადაშენებისაგან ის ერთმორწმუნე ხალხმა იხსნა, შეისმინა რა მეფისა და ხალხის თხოვნა*. სამარისებური სიცარიელე ახალი ხალხით გახშირდა, მაგრამ არა უძველესი მეპატრონეების მემკვიდრეებიდან, არამედ მეზობელი სომხეთიდან მოსულებით, რომლებიც აღთქმულ ნანგრევებზე დამკვიდრდნენ, უძველესი სახელების სჯულის ფიცარზე ამ მხარისათვის უცნობ ენაზე უცხო სახელები დანერგეს. წმინდაა მინა, რომელიც ამ მინის მფლობელ წი-

* XIX საუკუნის დასაწყისისათვის მეფის რუსეთის ხელისუფლებამ უხეშად დაარღვია გეორგიევსკის ტრაქტატის პირობები და განახორციელა საქართველოს ანექსია. ამ დროისათვის დუშეთისა და მისი შემოგარენის მოსახლეობა საგრძნობლად იყო შემცირებული, მაგრამ არც ისე უნდა წარმოვიდგინოთ, რომ იქ ქართული მოსახლეობა მთლიანად იყო ამოწყვეტილი, როგორც ამას პლატონ იოსელიანი წერს. ვრცელ მეფის მიერ ბეჭედდასმული სამხედრო წესდების მიხედვით დუშეთში, XVIII საუკუნის ბოლო მეოთხედში, 150 სახლი ყოფილა (აქ არ შედის სასახლის მსახურთა მოზრდილი ჯგუფის და სასულიერო პირთა საცხოვრებელი სახლები). ამასთან, ზენდუშეთში ირიცხებოდა 40 კომლი, რომელთაგან ბევრი მრავალსულიანი იყო, წინდუშეთში კი - 62 კომლი, თითქმის მთლიანად ქართული მოსახლეობით. გარდა ამისა, სასახლის დუშეთის გარშემო ცხოვრობდა: ვარსიშანთკარში - 15 კომლი, კობიანთკარში - 70 კომლი, ხოლო ჭილანთკარში - 20 კომლი. ნიგნის ავტორი ხშირად, როგორც პრორუსული პოზიციის

ნაპართა, ქრისტეს ჯვრისა და რწმენისთვის წამებულთა სისხლით არის მორწყული. წმინდაა ქრისტიან კეთილისმყოფელთა მოგონებებით და ქრისტიანული სამშობლოსათვის ღირსეულად დაცემული ხალხის გმირობით. მდიდარია მისი წარსული ცხოვრების მომსწრე ნანგრევებით. სასურველია, რომ ახალმა მოსახლეობამ შეინახოს მისი ნანგრევების და თვით ამ ქვების მიმართ პატივისცემა, რითაც მოიპოვებს მემკვიდრეობის უფლებას ძველი მოსახლეობის ნაშრომსა და მონაპოვარზე და იქნება მათი ღირსი, ვისი მემკვიდრეც გახდა. დროის სცენიდან ჩამოსულნი, წმინდა რწმენის იმედით, არ გარდაცვლილან, მაგრამ გადავიდნენ მარადისობაში: ისინი ხედავენ და განსჯიან თავიანთ მემკვიდრეებს. დაე, იყვნენ ეს უკანასკნელნი მათი მარადიული, ცოცხალი სამსჯავროს ღირსნი.

ხალხის წარსული ცხოვრებითა და დიადი მოვლენებით აგზნებული მემკვიდრე უნებურად ჩერდება უძველესი დუშეთის ამ ნაშთებთან, ისევე, როგორც ეგვიპტისა და აფრიკის მცხუნვარე ტრამალებში ჩერდება მგზავრი ოაზისებთან. წინაპართა შრომა უნდა იყოს იმ ადგილის დღევანდელ მდგომარეობაზე ფიქრის წყარო, სადაც რელიგიური და სამეფო მამაცობა გმირებსა და წამებულებს ქმნიდა. მხოლოდ ეს ისტორიული შთაბეჭდილებანი, ეს უძველესი თქმულებებიც კი შესაძლებელს ხდიან, რომ აღზარდონ სული ადამიანის ჭეშმარიტ მნიშვნელობამდე, გაათავისუფლონ იგი წვრილმანი ინტერესებისაგან და პიგმეიდან გოლიათად ჩამოაყალიბონ.

მქონე, დიდ მადლიერებას გამოხატავს „ერთმორწმუნე რუსეთის“ და მისი მეფის მიმართ, პლატონ იოსელიანს ღვთისწყალობად მიაჩნია არაგვის ხეობის ადმინისტრაციულ ცენტრში (აგრეთვე ანანურში) სომხური მოსახლეობის ჩასახლება. ამგვარ ღონისძიებებს ვატრობა-ხელოსნობის განვითარების მიზნით ზოგჯერ ქართველი მეფეებიც მიმართავდნენ ხოლმე და ამაში განსაკუთრებული არაფერია, მაგრამ რუსეთის მმართველები კავკასიის ათვისებისათვის ბრძოლაში სომხებს მიიჩნევდნენ სტრატეგიულ მოკავშირეებად. სომხების მომრავლებით და სახელმწიფო სამსახურში ჩაყენებით ამ რეგიონში რუსეთი პოზიციებს იმყარებდა. საყურადღებოა, რომ სამეფო ადმინისტრაციამ დუშეთში ჩასახლებული სომხებისაგან, რომელთა ძირითად საქმიანობას ვატრობა-ხელოსნობა წარმოადგენდა, შექმნა ცხენოსანთა საკმაოდ ძლიერი რაზმი, რომელიც ჯირითსა და სროლაში სისტემატიურად ვარჯიშობდა დუშეთის ვრცელ მოედანზე (დღევანდელი დუშეთის ცენტრი). ეს რაზმი საჭიროების შემთხვევაში განიხილებოდა, როგორც ხელისუფლების დამხმარე ძალა. საოკუპაციო ხელისუფლების მიზანდასახული ძალისხმევით 1850 წლისათვის დუშეთში ირიცხებოდა 230 სომხური კომლი და მხოლოდ 145 ქართული კომლი, ნაკლები, ვიდრე ერეკლე მეფის დროს (რედ).

დუშეთის სხვადასხვა ადგილის სიმაღლეები

პაროტის ბარომეტრის მიხედვით დუშეთი ზღვის დონიდან 3140 ინგლისური ფუტის სიმაღლეზე მდებარეობს. ამ სიმაღლის უკეთ ასახსნელად, შედარებისათვის, განვდით სხვა ადგილების სიმაღლეთა ცხრილს:

თბილისი (ხიდი მტკვარზე)	1350 ფუტი*
ღართისკარი	1612
წილკანი	1860
ფასანაური	3445
კაიშაურები	5888
კობი	6455
ყაზბეგი (სადგური)	6362
დარიალი	3700
ლარსი	3300
ვლადიკავკაზი	2233
ფოთი (იმერეთში)	5
ქუთაისი	973
სურამი	2289
მუხრანი	1830

ვენახიანი ზოლის სიმაღლეები:

მანავი	1897
საგარეჯო	2697
წინანდალი	2472
თელავი	2440

*ფუტი – სიგრძის საზომი ერთეული მეტრული სისტემის შემოღებამდე ინგლისსა და რუსეთში. მისი სიგრძე უდრის 30.479 სმ-ს.

ქსოვრისი	2205
მუკუზანი	1722

ვენახების გავრცელების ზედა ზღვარი:

სოფლებში: ქურთაში (მდინარე ქსანზე)	3570
ლახშუმში (მდინარე ენგურზე)	3950
საყდარში, ჭადურის თემში, (მდინარე ცხენისწყალზე)	3365
უნერაში (მდინარე რიონზე)	3230
ხელედში (მდინარე ხელედურზე), სვანეთში	3207

მევენახეობის საუკეთესო ადგილთა ზოლის სიმაღლეები:

მუკუზანი (ძველ ეკლესიასთან)	1484
კონდოლი (ეკლესიასთან)	1516
ყვარელი (ბაზართან)	1415
ველისციხე (ბაზრის ეკლესიასთან)	1283
ატენი (მონასტერთან)	2250

გეოგრაფიული მდებარეობა და სივრცე

დუშეთი მდებარეობს 42° 5' 21" ჩრდილოეთის განედსა და 62° 21' 46" აღმოსავლეთის გრძედზე. ის გაშენებულია მთის დამრეც ფერდობზე, რომელიც ეშვება დუშეთის ხევისკენ, ხევი გამოყოფს ქალაქს ფერდობის მეორე ნაწილისაგან, რომელიც ბაზალეთის ტბის ზეგანისა და ბაზალეთის ისტორიული სამოსახლოების ტყით დაფარული ადგილისაკენ მალღდება.

ქალაქის ფართობი შეიძლება განისაზღვროს 4 კვადრატული ვერსით სახლებითა და ბაზრებით იმ დაუსახლებელი მიწის ჩათვლით, რომელზეც ჯერ არც სახლებია და არც ბაზრობა იმართება.

ფართო ჰორიზონტის მქონე ამ მიდამოს ამშვენებს ტყით შემოსილი მთა, რომელზედაც წმინდა კვირიკესა და ივლიტას სახელობის უძველესი ეკლესია აღმართულა. მოშორებით, 15 ვერსის მანძილზე, მოჩანს წმინდა სამების გიგანტური მთა, ორი შიშველი კლდოვანი პიკით, უზარმაზარი გრანიტის ლოდების ნამსხვრევებით, მუდმივად შემოსილი თოვლის გვირგვინითა და ნისლებით. დუშეთის გარშემო მთები ალაგ-ალაგ ტყითაა დაფარული და ისინი ერთგვარად საზღვრავენ ქალაქის გარშემო მდებარე ხეობებს, რომლებიც გარს უვლიან რთული ლანდშაფტის მქონე დუშეთს და მის ბორცვიან შემოგარენს. ოდითგან ნათქვამია, რომ ყველაზე ლამაზი და მრავალფეროვანი ნაწილი ქვეყნისა ისაა, სადაც მთები ეშვება მინდვრებსა და დაბლობებზე: ასეთია დუშეთი; მისი მთისძირები დაფარულია ხშირი ბუჩქნარითა და ტყით; ის გარშემორტყმულია იმ ნაპრალებითა და ხევებით, რომლებსაც ერთმა პოეტმა საშინელებათა მუხლებზე ჩამოჭდარი სილამაზე უწოდა. დუშეთის ჰორიზონტის ოროგრაფია თავისი ხედებით მრავალფეროვანი და ნარმტაცია. მისი აღწერა მეცნიერებას მივანდოთ. თვით დუშეთის ნიადაგი ღორღოვანია: ჭარბობს წვრილი ქვიშა-ქვა და თიხა. ნიადაგის ქვედა ფენა მთლიანად თიხნარია.

წყლები

დუშეთი ვერ დაიკვეხნის წყლის სიუხვით; ეს მისი მთავარი ნაკლია. ძველად და ამჟამადაც, ჩრდილოეთის მხრის ხევიდან მომავალი წყაროს წყალი არწყულებდა მოსახლეობას. 1786 წელს მეფისწულმა ვახტანგმა, ერეკლე II-ს ძემ, განმინდა და შეკრიბა რა მისი ყველა განშტოება, შექმნა დღევანდელი ცოცხალი და ჯანმრთელი წყაროს სათავე*. რუსული ხელისუფლების დროს, სამაზრო ქალაქიდან არასაშტატო ქალაქად სახელდების გამო, არც ხელისუფლებას, არც ქალაქის მოსახლეობას არ შეეძლოთ მოეძიებინათ ტყით დაფარულ მთებში წყალი. 1845 წლიდან თავადი მ. ს. ვორონცოვის ბაგეთაგან ქალაქს მიეცა მისი არსებობის პირობა, და მაშინ ერთმა დუშელმა, თავისი ხარჯებით, ახლო მთიდან, თიხის მიღებით გამოიყვანა შესანიშნავი წყალი. ის გაიყვანეს იმ ქუჩაზე, სადაც წყლის გამომყვანი ცხოვრობს ქალაქის ძალზედ მოსახერხებელ ადგილზე. მესამე წყარო, რომელიც ხშირად იკარგება, ჩქეფს ქალაქის მოედანზე, სადაც შენდება მართლმადიდებლური ეკლესია. მეოთხე წყარო მოიძებნა და გაიხსნა ახლახან. მეხუთე წყარო, რომელიც ჯერ კიდევ ადრე თავადმა ყარანგოზიშვილმა ქალაქის თავში მოიძია, დაფინანსების მოლოდინშია, სასურველი იქნება წყარო მიიყვანონ იქ, სადაც ყველაზე მეტად ესაჭიროება ქალაქს.

სასმელად და საოჯახო მოხმარებისათვის ეზოებში ბევრს აქვს ჯა სუფთა წყლით, რომლის ნაკადიც უშრეტია.

მთის წყალი, რომელსაც დუშეთის ხევს უწოდებენ, ორი შენაკადისაგან შედგება: არლუნი და ზენდუშეთი. დინებისას ის საზრდოობს მთის ფერდობებიდან ნაჟური წყლის მცირე შენაკადებით. ამ წყლით ირწყვება ქალაქის ბაღები, ხოლო წყალუხვობისას წისქვილებსაც ამუშავებენ. ეს ნაკადი, გაივლის რა მთელ წინდუშეთს, ჩაედინება

*იგულისხმება დუშეთის ცენტრში მდებარე ვახტანგ ბატონიშვილის მიერ XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში გაყვანილი ორწყარო, ანუ „ბატონის წყარო“. ორწყარო დღევანდელ დუშეთში კვლავ მოქმედი წყაროა. თავის დროზე იგი მოქცეული იყო გალავნის შიგნით (რედ).

მდინარე არაგვში და მიუყვება მარჯვნივ მტრისათვის მიუვალ, ტროგ-ლოდიტის პერიოდის ძნელად მისადგომ ბოდორნის გამოქვაბულების ნაშთებს.

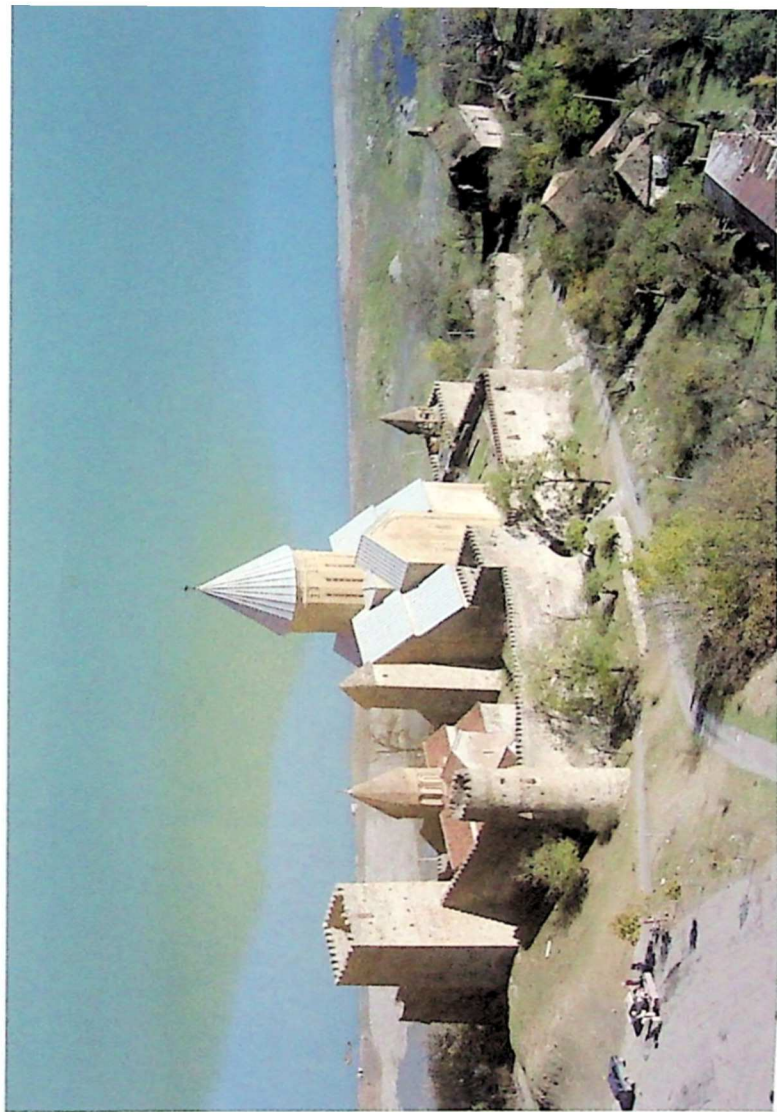
ძველად, ღვთის გაცხადების დღეს, ამ მდინარეზე საზემოდ სრულდებოდა წყლის კურთხევა. დიდი ხანია, რატომღაც აღარ მიდიან მდინარეზე, თუმცა წყალს აკურთხებენ წყაროსთან, ქალაქის კრემლში.* 1860 წელს მთავრობასა და სასულიერო საზოგადოებას მე ავეხსენი მსოფლიო ეკლესიის ძველი წესის მნიშვნელობა და დუშეთის მდინარის ნაკადები კვლავ გადაიქცა ქალაქის იორდანედ.

მდინარე დუშეთის ხევზე აშენდა საფარი. მის მახლობლად იდგნენ შირვანის ქვეითი პოლკის ბატალიონის შენაერთები, მოქმედი და ინვალიდთა ნაწილები. ეკლესიიდან მიემართებოდა საეკლესიო მსვლელობა ბატალიონის დროშის, ხატების, ბაირაღებისა და წმინდა გრიგოლ ნაზიანზელის ჯვრის თანხლებით. წყლის კურთხევის დასასრულს, ქრისტესმოყვარე მართლმადიდებელი მხედრობა და ხალხი იკურთხებოდა წმინდა წყლით. ეს დღესასწაული სულისშემძვრელი და მნიშვნელოვანი იყო იმითაც, რომ მლოცველებს წინ მიუძღვოდათ გრიგოლ ღვთისმეტყველის სახელობის უძველესი ხატი. იმ გალობათა და ამაღლებულ ქადაგებათა ფონზე, რომელიც კაცობრიობას უდაბნოში ხმად მლაღადებლად ეუწყებოდა, რათა ზიარებოდნენ სიბრძნის, გონიერების, ღვთისმოშიშობის სულს, აქ მცხოვრებ მოსახლეობას ქალაქის ყველა კუთხეში ჩაესმოდა დამმოდღვრავი და მბრძანებლური მონოღება: „ჟამია აღორძინებისა: დაე, ვიშვათ ზეცითგან! ჟამია შექმნისა: შევიმოსოთ პირველი ადამივით! და ნუ ვიქნებით ის, რაც ახლა ვართ, არამედ ვიყოთ ის, რანიც ვიყავით.“

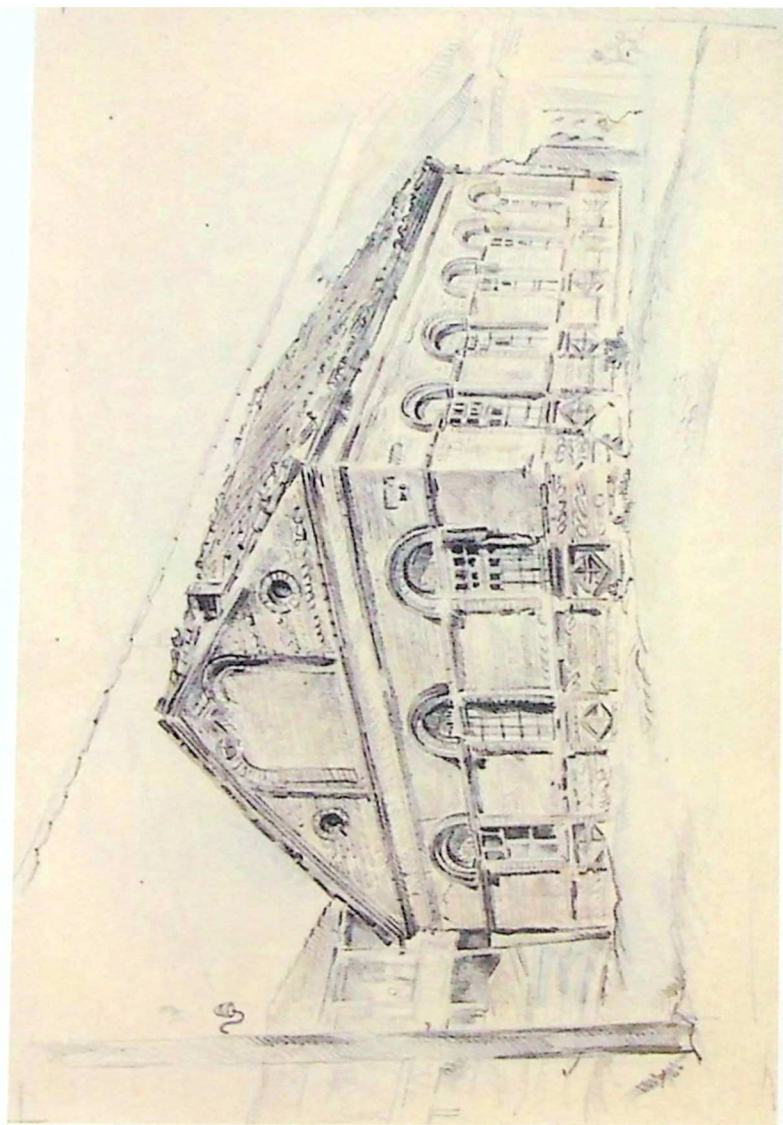
*პლატონ იოსელიანი კრემლს უწოდებს აქ ხსენებულ ციხე-გალავანს, რომელიც დაინგრა XIX საუკუნეში. ამ ციხე-გალავანისაგან დღეისათვის შემორჩენილია მხოლოდ მცირე ფრაგმენტი, ყოფილი სამხედრო კომისარიატის შენობასთან. ეს გალავანი (კრემლი) აშენდა XVIII საუკუნის შუა ხანებში არაგვის ხეობის დროებითი მმართველის ჯიმშერ ჩოლოყაშვილის მიერ (რედ).

ანანურის ღვთისმშობლის მიძინების სახელობის ტაძარი. ალექსანდრე როინაშვილის ფოტო.
 Church of assumption in Ananuri. Photo by Alexandre Roinashvili.

ანანურის ღვთისმშობლის მიძინების სახელობის ტაძარი. გოგა ჩანადირის ფოტო.
Church of assumption in Ananuri. Photo by Goga Chanadiri.

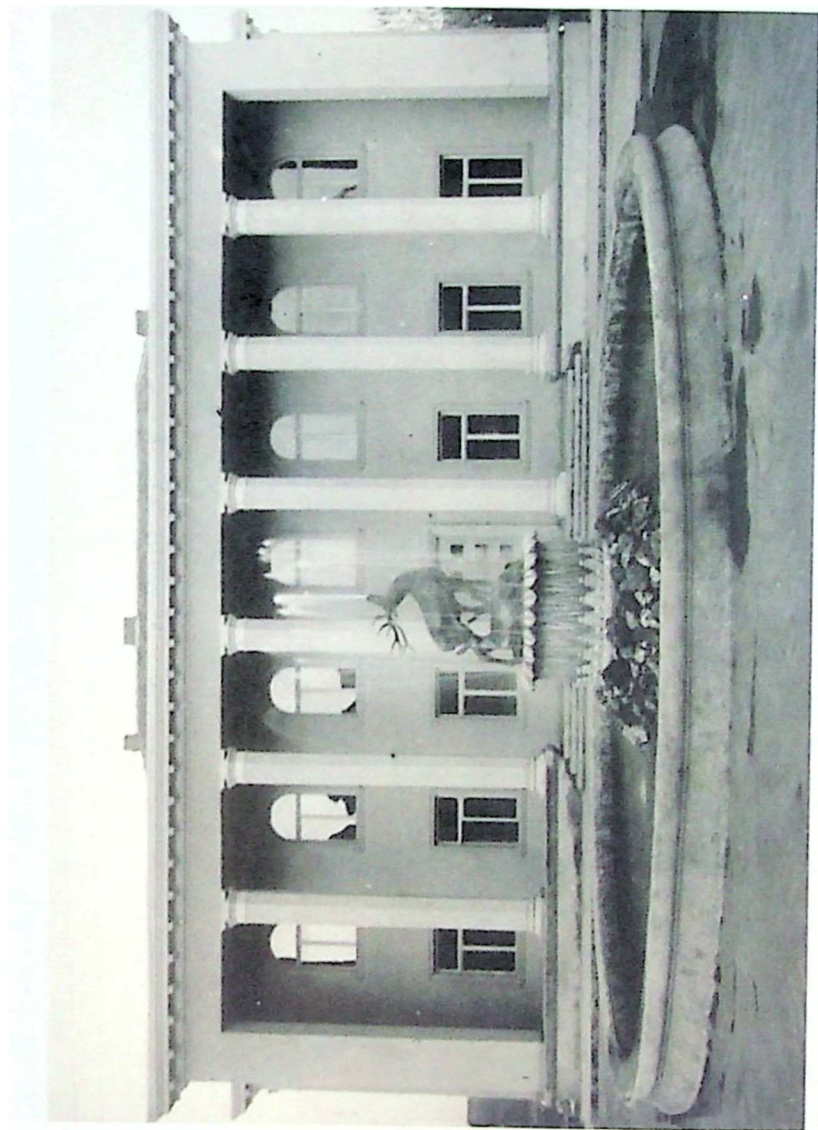

დიდბაშვილის სახლი. დუშეთი, 1947წ. ნინო ბრაილშვილის ნახატი.
 "Didebashvili's house", Dusheti, 1947 . Painting by Nino Brailashvili.

სახლი ერეკლე II-ისა და ცოტნე დადიანის სახელობის ქუჩების გადაკვეთაზე.
ფოტო გელა წიკლაურის.

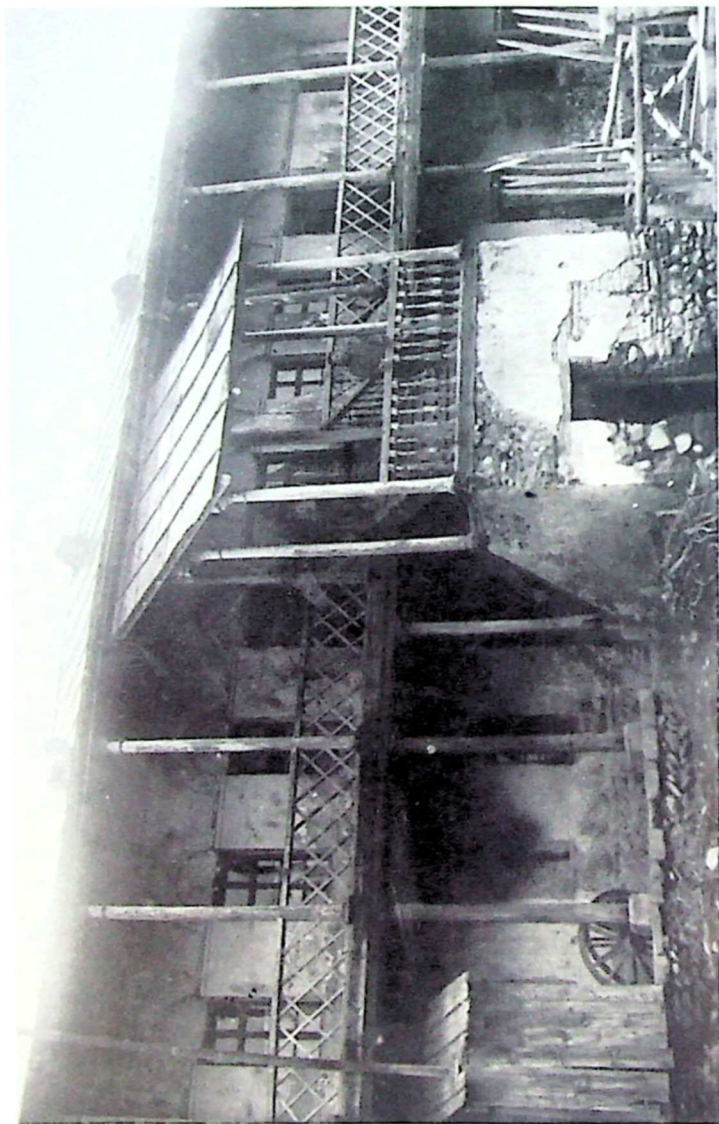
House at the crossing of Tsotne Dadiani Str. and Erekle II Str. Photo by Gela Tsiklauri.

ქალაქ დუშეთის ცენტრი.
The centre of Dusheti.

ქალაქ დუშეთის ცენტრი. ფოტო გელა წიკლაურის.
The centre of Dusheti. Photo by Gela Tsiklauri.

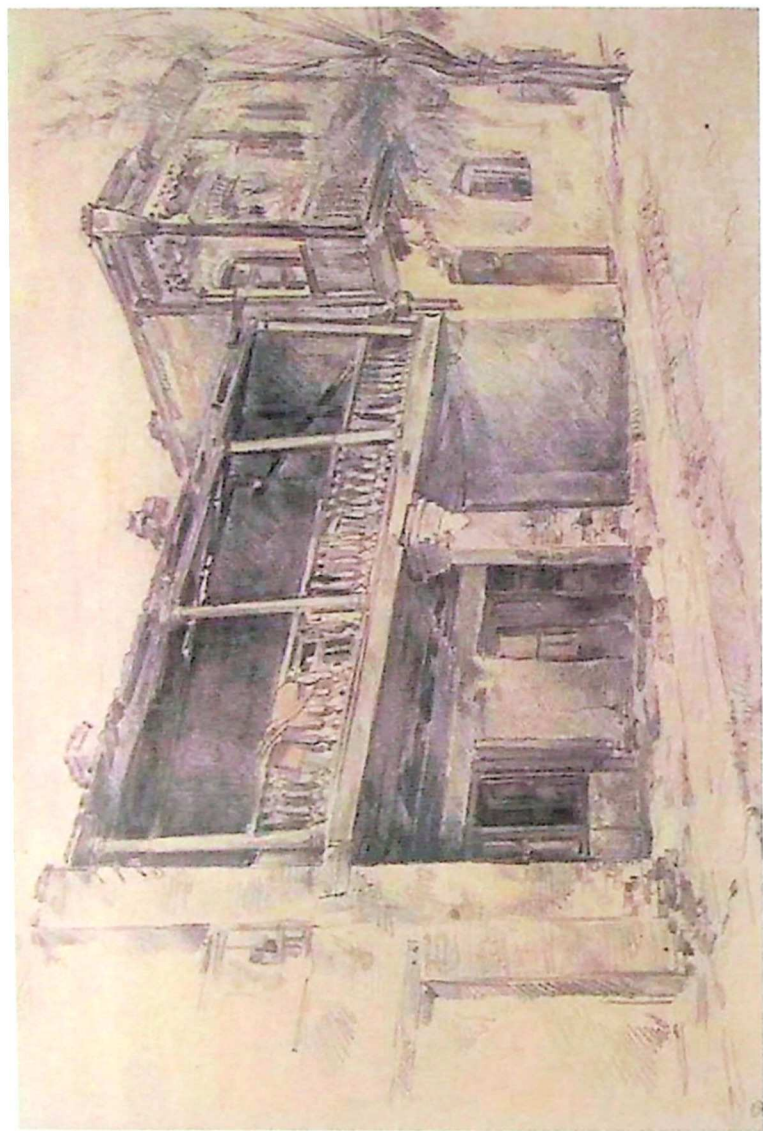

სახლი თეატრის ქუჩაზე. სადაც ილია ჭავჭავაძე დუშეთში ყოფნის პერიოდში ცხოვრობდა.
House in Teatri Str. where Ilya Chavchavadze lived.

სახლი თეატრის ქუჩაზე, სადაც ილია ჭავჭავაძე დუშეთში ყოფნის პერიოდში ცხოვრობდა.
ფოტო გოგა ჩანადირის.

House in Teatri Str. where Ili Chavchavadze lived. Photo by Goga Chanadiri

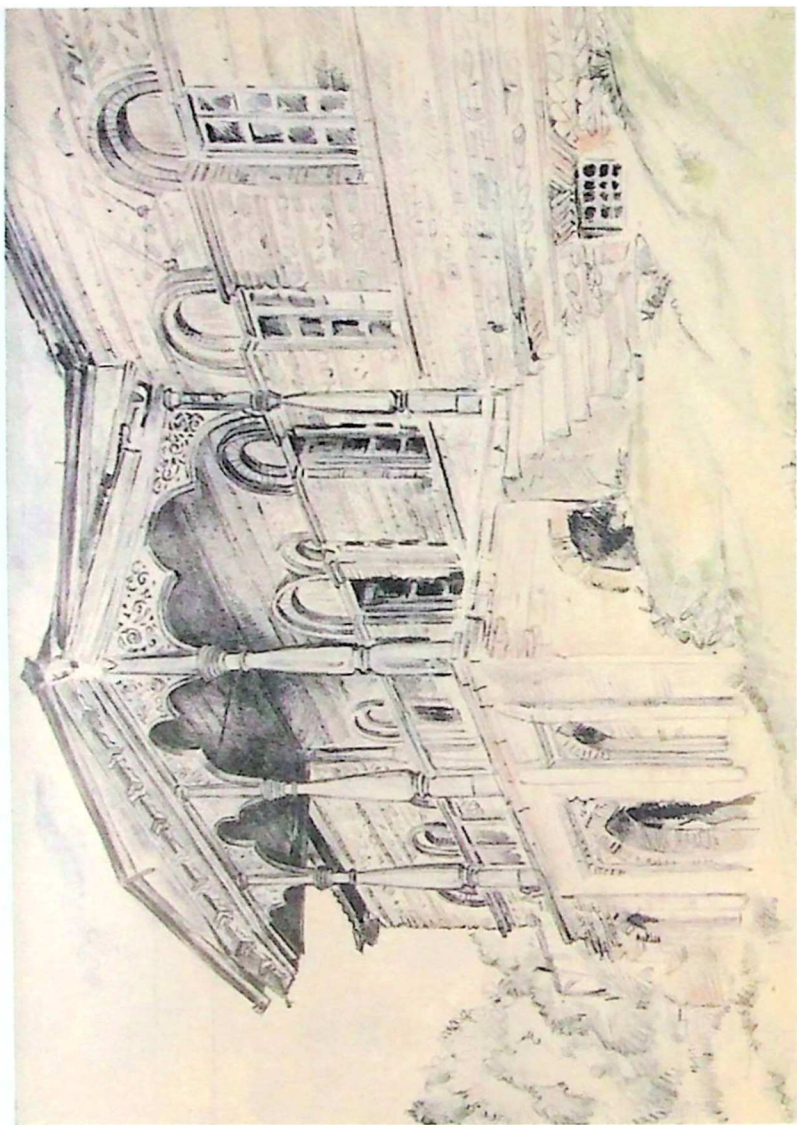

ორსართულიანი სახლი მდებარე წმინდა ნინოს სახელობის ქუჩაზე, დუშეთი.
1947 წ. ნინო ბრაილაშვილის ნახატი.

House in St. Nino Str. 1947. Painting by Nino Brailashvili.

სახლი, მდებარე წმინდა ნინოს სახელობის ქუჩაზე. ფოტო გელა წიკლაურის.
House in St. Nino Str. Photo by Gela Tsiklauri.

ყარანგოზიშვილების სახლი, დუშეთი. 1947 წ. ნინო ბრაილაშვილის ნახატი.
 "Qarangozishvili's house", Dusheti, 1947. Painting by Nino Brailashvili.

ყარანგოზიშვილების ყოფილი სახლი ობსერვატორიის ქუჩაზე, გელა წიკლაურის ფოტო.
Qarangozishvili's house in Observatoria Str. Photo by Gela Tsiklauri.

ჭილაანთ ციხე-დარბაზი მილახვირთანუკარში (დუშეთი) ნინო ბრაილაშვილის ნახატი.
Tchilashvili's castle in village Mliakhviantkari. Painting by Nino Brailashvili.

ჭილაშვილების ციხე-დარბაზი მილახვირანთკარში. ფოტო გელა წიკლაურის.
Tchilashvili's castle in village Milakhviantkari. Photo by Gela Tsiklauri.

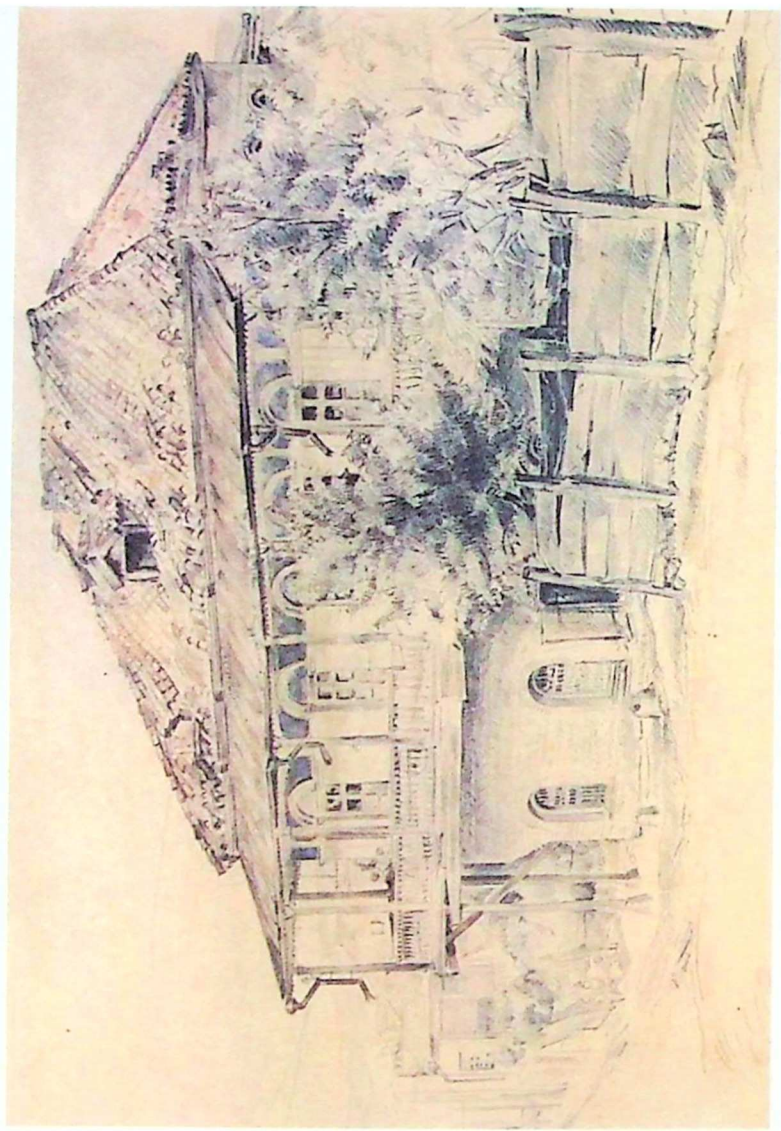

დუშეთის რაიგანსკი ქუჩის კვეთის გადაკვეთაზე. 1911/12

სახლი კოსტავასა და რუსთაველის სახელობის ქუჩების გადაკვეთაზე.
House at the crossing of Kostava Str. and Rustaveli str.

სახლი კოსტავასა და რუსთაველის სახელობის ქუჩების გადაკვეთაზე, ფოტო გელა წიკლაურის.
House at the crossing of Kostava Str. and Rustaveli str. Photo by Gela Tsiklauri.

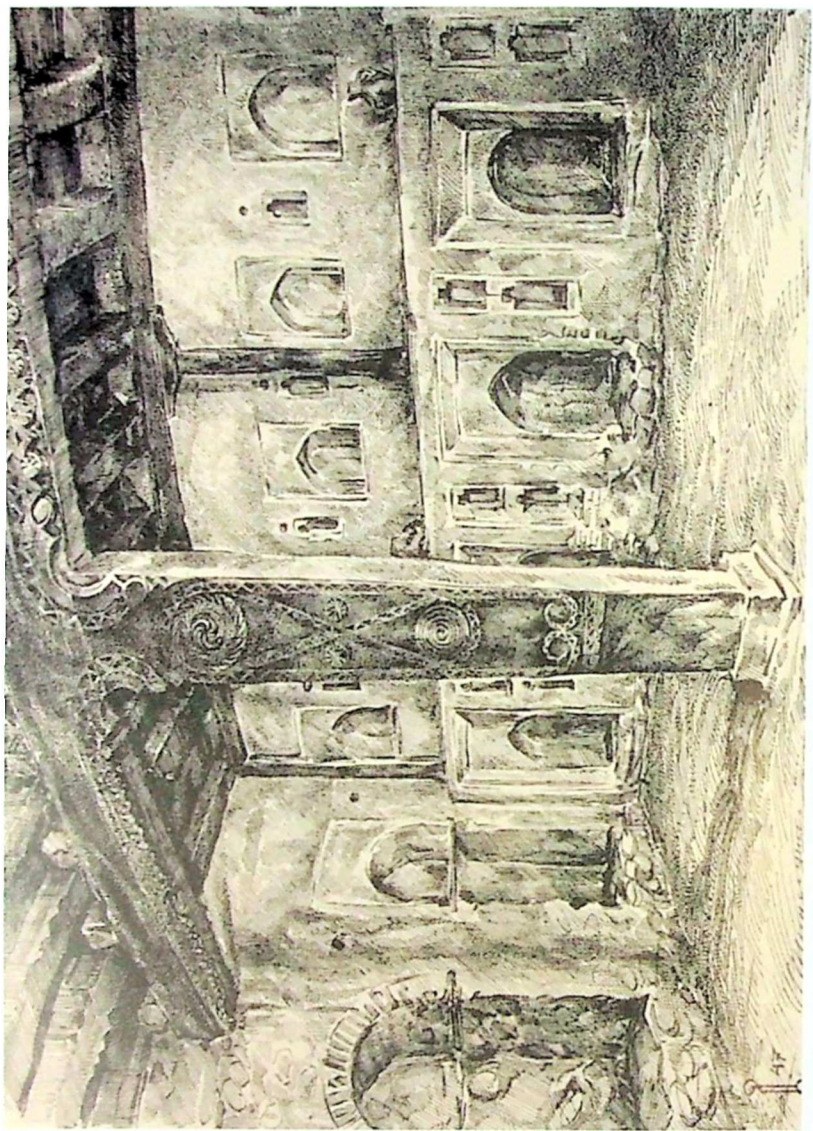

„აპრელოვის სახლი“, დუშეთი. 1947 წ. ნინო ბრაილაშვილის ნახატი.
"Aprelovi's house", Dusheti, 1947. Painting by Nino Brailashvili.

სახლი ცოტნე დადიანისა და შამანურის ქუჩების გადაკვეთაზე (აპრელოვის სახლი).
 ფოტო გელა წიკლაურის.

House at the crossing of Tsoine Dadiani Str. and Shamanauri str. (Aprelovi's house). Photo by Gela Tsiklauri.

„აპრელოვის სახლის“ I სართულის დარბაზი, ნინო ბრაილაშვილის ნახატი.
 The hall on the ground floor in "Aprelovi's house", Dusheti. Painting by Nino Brailashvili.

ცოტნე დადიანისა და შამანურის ქუჩების გადაკვეთაზე მდებარე სახლის (აპრელოვის სახლი)
I სართულის დარბაზი. ფოტო გელა წიკლაურის.

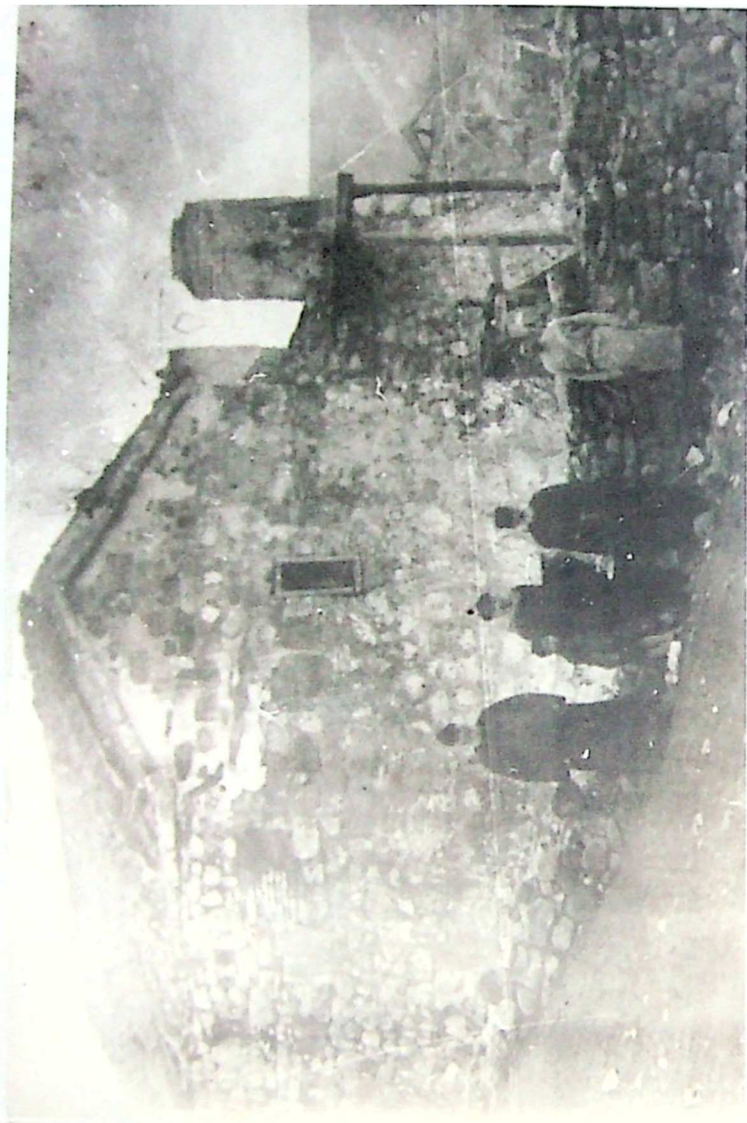
The hall on the ground floor in "Aprelovi's house", at the crossing of Shamanauri Str. and Dadiani Str.
Photo by Gela Tsiklauri.

ჭილაშვილის ციხე-დარბაზი მილახვერიანთკარში (დუშეთი). ნინო ბრაილაშვილის ნახატი.
 Tchilashvili's castle in village Milakhviantkari. Painting by Nino Brailashvili.

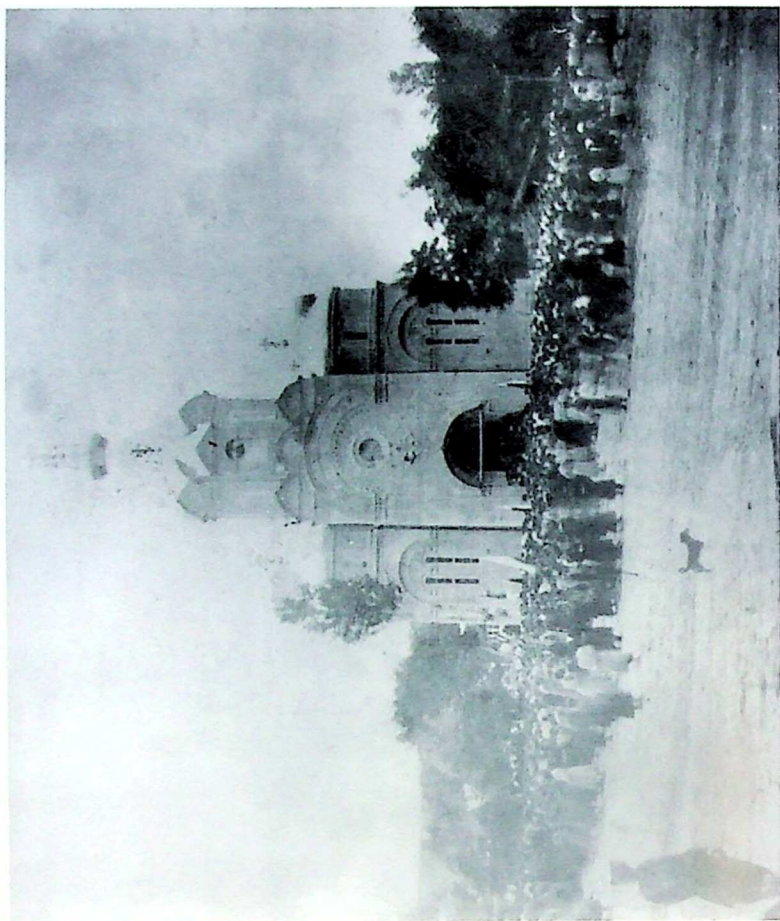
ჭილაშვილების ციხე-დარბაზი მილახვრიანთკარში. ფოტო გელა წიკლაურის.
Tchilashvilis' castle in village Milakhvriankari. Photo by Gela Tsiklauri.

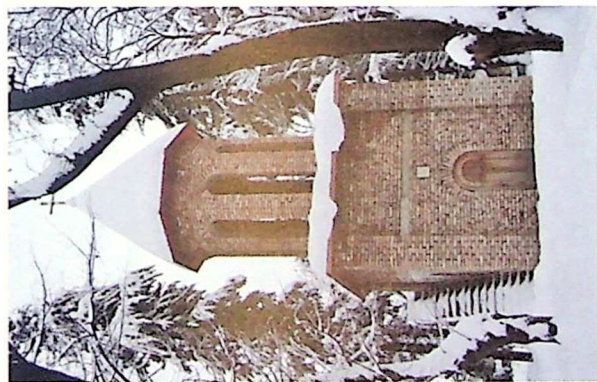
წმინდა ნიკოლოზის სახელობის IX საუკუნის
(დღევანდელი გრიგოლ ღვთისმეტყველის სახელობის) ეკლესია.
St. Nicholas's church, IX. Present St. Gregory the Theologian's church.

წმინდა ნიკოლოზის სახელობის IX საუკუნის
(დღევანდელი გრიგოლ ღვთისმეტყველის სახელობის) ეკლესია. ფოტო გელა ნიკოლაურის.
St. Nicholas's church, IX. Present St. Gregory the Theologian's church. Photo by Gela Tsiklauri.

შპინდა ნიკოლოზის სახელობის ეკლესია.
St. Nicholas's church.

წმინდა ნიკოლოზის სახელობის
ეკლესიის საშრეკლო.
გელა ნიკოლაურის ფოტო. Photo by
Gela Tsiklauri.

წმინდა ნიკოლოზის სახელობის საკათედრო ტაძარი.
გელა ნიკოლაურის ფოტო.
St. Nicholas's church. Photo by Gela Tsiklauri.

კლიმატი

დუშეთის კლიმატი ზომიერი, თბილი და არსებითად კეთილთვისებიანია. წლის ცხელ პერიოდში ყველაზე მაღალი ტემპერატურა, რეოს მიხედვით 24-28 გრადუსამდე აღწევს. ყინვები 6-დან 10 გრადუსამდე მერყეობს. მთები დუშეთს ჩრდილოეთის ქარებისაგან იცავს, ამის გამო ზამთარი თითქმის არ იგრძნობა, ჰაერი კი თბილია.

იშვიათ მოვლენად ითვლება ტემპერატურის 14 გრადუსამდე დაცემა და მაშინ სიცივე მომპაკვდინებელი ხდება ზოგიერთი ნაზი მცენარისათვის, მაგალითად, ატმის და თვით ვაზის ლერწმისთვისაც კი.

მარტის შუა რიცხვებიდან გაზაფხული იწყება, მიუხედავად იმისა, რომ გარშემო მთებზე ისევ თოვლი დევს. 1 მაისიდან გაზაფხული დგება. დაახლოებით 15 ივნისს ბალახიც ასწრებს ამოსვლას. მთების სიახლოვეს და განსაკუთრებით კი კავკასიის თოვლიანი მწვერვალებიდან –ალევის სიმაღლიდან, რომელსაც რუსებმა უნაგირა მთა შეარქვეს, ცივი ჰაერის ნაკადების გამტარიანობის გამო, კლიმატი ცვალებადია. ეს მთა, ხან ბურუსით გარშემორტყმული, ხან ღრუბლებით დაფარული, ხან ნათელი მზის სხივებთან მოთამაშე, დუშეთს მცხოვრებელთათვის, ბუნებრივი ბარომეტრი და თერმომეტრიც არის. ისინი ხშირად გამოიყენებენ ამინდის შეცვლის სახესა და ხარისხს მის გარშემო ღრუბლების თავმოყრითა და იმის მიხედვით, თუ როგორ გადაიყრება მისი მწვერვალიდან კვამლიანი ნისლის საბურველი.

ჭექა-ქუხილი ხშირი არ არის, გარშემო ჭაობიანი ადგილების არ არსებობის გამო, რომელთა აორთქლებაც მათი წარმოქმნის მდიდარ წყაროს წარმოადგენს.

დუშეთში შემოდგომა ძალზე სასიამოვნოა. ხანდახან 15 სექტემბრამდე დამდგარი, ნაადრევი სიცივე ან თრთვილი ყურძენს დამწიფების საშუალებას არ აძლევს, ამიტომ ამ თარიღზე ადრე არ იკრიფება. ის გაზაფხულზეც ასევე საზიანოა, თუ ნაადრევი გაზაფხული ნაყოფისმომცემ ხეებს გაყვავების საშუალებას აძლევს. ძლიერი ქარები არ არის. ასევე სეტყვაც იშვიათად სჭის ადამიანის შრომას. ჰაერის სიგრილისა და საუცხოო მცენარეულობის მრავალფეროვნებასთან

მიმართებაში, რომელიც მთელი ადგილის შემადღებულ მდებარეობაზეა დამოკიდებული, და საერთოდ, ზეცისა და მიწის სტიქიების პარმონიული შერწყმის გამო, დუშეთს შეიძლება ქართული არკადია, კავკასიური პალმირა ეწოდოს.

წმინდა ალექსის მთის სიმაღლიდან ჰაერის ოკეანეზე გავლით, დუშეთსა და მის მიდამოებზე ზეციური და მიწიერი ნყალობის სიგრილე იფრქვევა.

სამოქალაქო იერარქია

ქალაქი, საერთოდ, ცივილიზაციის გამტარია, და ამიტომ დუშეთიც, თავისი გეოგრაფიული მდებარეობის გამო (52 ვერსი თბილისიდან), მოსახლეობის გონებრივი განვითარების თვალსაზრისით, წარმატებას როდია მოკლებული. ყველა სამთავრობო განკარგულება, სწავლა-აღზრდის, ვაჭრობის, სამრეწველო წარმოების ახალი იდეები თბილისიდან და ვლადიკავკაზიდან, ამ მთავარი არტერიების გავლით შემოდის და აქედან მის გარშემო ვრცელდება. ეს მიდამოები დასახლებულია არაგვის ხეობის ორივე ნაპირისა და ქსნის ხეობის მიმდებარე მოსახლეობით. უძველესი ქალაქის – ახალგორის გაუქმება ამ გამოიწვია, რომ არაგვის ოლქის სხვა ადგილების მოსახლეობა ცენტრალურ ცხოვრებას მოსწყდა, ისინი თითქმის ერთგვარად გაირიყნენ იმ ურთიერთობებიდან, რომლებითაც ერთობას შეადგენდნენ. მათთან გვიან აღწევს ცნობები საგნებსა და ადამიანებზე, ისინი ვერ ხედავენ საზოგადოებას და სახალხო თავყრილობებს, ერთი სიტყვით, ისინი გაუცხოვდნენ იმ ყველაფრისაგან, რაშიც ქალაქის სიკეთე მდგომარეობს. გაცეცხილთა და სინანულით ვხედავ, მემამულეები და სხვა ადამიანები, 25 ვერსით დაშორებული შორეული ადგილებიდან, როგორ აგზავნიან ცხენებს დასაჭედად, ან ხანდახან ძროხის ხორცის,

სანთლის, საჭმელი ზეთის და სხვა საქონლის შესაძენად. მტრული გაპარტახებისა და ცეცხლის შემდეგ, მხარის საერთო და საყოველთაო აღორძინების პერიოდში, ეს მოსახლეობა ეძებს სახლების ასაშენებლად ხელოსნებს, მასალებსა და ხელსაწყო-იარაღებს, მაგრამ ვერ პოულობს, რადგან არ არსებობს ქალაქები, რომლებშიც ყოველთვის არის და უნდა იყოს საწყობები და ცენტრები მრეწველობისა და ვაჭრობის თავმოსაყრელად. საქართველოს სამეფოს ფეოდალურ საზოგადოებას ამ მოთხოვნილებისა ესმოდა და ცივილიზებულად თავის რეზიდენციებს ქალაქების დონეზე აფუძნებდა. ასევე ხდებოდა ბოგიერთი საეპისკოპოსო კათედრის⁶ ირგვლივაც. ეს იზიდავდა მრეწველებს და ვაჭრებს. აი, რის გამო გამოჩნდნენ დიდი ხნის წინ დუშეთის გარშემო სომხები სავაჭრო წრიდან. დროის სულისკვეთებისა და საქართველოს საომარი მდგომარეობის გამო ქართველებს არ შეეძლოთ ყოფილიყვნენ ვაჭრები. ქართველი თავისი მოწოდებითა და თავის მტრებთან დამოკიდებულებით მეომარიც არის და არისტოკრატიც; ვაჭრობას არ უკადრისობდა, მაგრამ ქვეყნის ერთიანობის ხმა მასში მერკანტილურ სულს კლავდა.

ამგვარად, იმ მიზეზით, რომ არაგვისა და ქსნის ხეობებში, სადაც 4000-მდე კომლი სახლობდა და ქალაქები არ არსებობდა, დუშეთი მნიშვნელოვან როლს თამაშობს. მასში ადმინისტრაციისთვის არის საუბნო სამმართველო, თბილისის მაზრის უფროსის მეთაურობით, მის შემადგენლობაშია: უბნის მსაჯული, მისი თანაშემწე, თარჯიმანი, გადამწერი.

ეს მხარე დღეს 75 სოფელს მოიცავს, აქ კამერალური აღწერის მიხედვით 1945 ოჯახი, ანუ, როგორც ადგილობრივები უწოდებენ, კომლი აღირიცხება. ეს რიცხვი ეყრდნობა 1859 წლის კამერალურ აღწერას.

თვით ქალაქს განაგებს კომისარი, რომელსაც ჰყავს პოლიცია. ქალაქში 1859 წლის აღწერით 375 კომლი აღირიცხა, მათ შორის:

ქართველები.....145 ოჯახი

სომხები.....230 ოჯახი

6. იხ. ჩემი თხზულება: "О городах, существовавших и существующих в Грузии" Тифлис, 1850. გვ. 69-80.

სხვადასხვა უწყების და სადგურზე მყოფი სამხედრო პირები 415 აღირიცხა. მთელი მოსახლეობის რიცხოვნება 2350 სულს შეადგენს. ქალაქში 314 სახლი, 91 დუქანი და 14 ბაღია. ქალაქის შემოსავალი 1859 წელს 2049 ვერცხლის მანეთს შეადგენდა.

ძველად დუშეთი შემდეგი კვარტლებისაგან შედგებოდა: წინდუშეთი, ზენდუშეთი და საკუთრივ დუშეთი, რომელიც სასახლის დუშეთად იწოდებოდა. ჩემს ხელთ არსებული ერეკლე მეორის მიერ ბეჭედდასმული სამხედრო წესდების ორი დედნიდან ჩანს, რომ სასახლის დუშეთში, ანუ ახლანდელ დუშეთში, დასახლებული იყო მოსახლეობა 150 ოჯახამდე, სასულიერო და სასახლეს მიკუთვნებული სახლების, ასევე მორიგი სამხედრო განვევისაგან განთავისუფლებული პირების საცხოვრებელი სახლების გარდა. ზენდუშეთში – 40, ხოლო წინდუშეთში კი 62 კომლი სახლობდა. ამ კვარტლებს მიეკუთვნებოდა განსაკუთრებული დასახლებები, ახლა სოფლებად გადაქცეულნი: კობიანთკარი – 70 კომლით, ჭილაანთკარი – 20 კომლით, ვარსიმაანთკარი – 15 კომლით, მთლიანად 408 კომლი. მაგრამ მოსახლეობის ეს რაოდენობა სამეფოს დაკნინების დროს იყო. უეჭველია, რომ ძველად უფრო მეტი რაოდენობა იყო. გაუქმებული თუ დანგრეული ეკლესიები, სახლების ნაშთების გარშემო ამაზედ საუკეთესოდ მიგვანიშნებენ. გიულდენშტეტი* საქართველოში მოგზაურობის დროს (1772 წელი) საარაგვოს მოსახლეობას აკუთვნებს: დუშეთის ციხეს, პატარა დუშეთსა და წინდუშეთს⁷.

ამგვარად, შემოგვრჩა ძველი დუშეთიდან ახალი დუშეთი, მისგან მოშორებული თავისი ნაწილებითა და ახალი მოსახლეობით გარშემორტყმული, როგორც ხანდაზმული ბერიკაცი ყმანვილებსა და ახალგაზრდა ქალწულებს შორის ოვიდიუსის ლექსის მსგავსად:

Ecce anus in mediis residens

annosa puellis.

აი, მრავალწლიანი დედაბერი,

ქალიშვილების შუაში მყოფი.

7. Reisen durch Russland und in Caucasischen Gebirge, 1767 წლის გამოცემა, გვ. 38. გიულდენშტეტი დუშეთს უწოდებს ქალაქს (Stadt), რომელიც მოზდოკიდან თბილისისაკენ მომავალ გზაზე მდებარეობდა.

* გიულდენშტეტი – გერმანელი ნატურალისტი და მკვლევარი.

ვაჭრობა

გზა ვაჭრობისაკენ – ეს არის გზა განათლებისაკენ, – თქვა გერენმა. ველური ხალხებისათვის უცნობია ხელოვნებაც, ხელოსნობაც, და ამიტომ მოკლებულნი არიან ცხოვრების ყველანაირ სიკეთეს. არაფრით არ არიან უზრუნველყოფილნი საოჯახო და სამოქალაქო ცხოვრებაში. ამიტომაც ვხედავთ ამ გაუნათლებელ ხალხებში ველური ცხოველების უხეში ტყავისაგან დამზადებულ ტანსაცმელს, არაჰიგიენურად მომზადებულ საჭმელს, ჯანმრთელობისათვის არა მარგებელ, არამედ უფრო ხშირად საზიანო სასმელებს. პირიქით, მეცნიერების დამკვიდრებასთან ერთად ჩნდება ხელოსნობა, ფაბრიკები, ქარხნები. საუკუნოობით განმტკიცებული ცრურწმენები და ჩვევები განიდევნება, ახალი ზნეობრივი ცნებების მიღებასთან ერთად განიწმინდება ძველი. შრომის შემსუბუქება, სიმდიდრის ზრდა და ნაწარმის სრულყოფა ვაჭრობას შერწყმულ განათლებულ ხალხებთან გზას უხსნის განათლების წყაროებსა და საზოგადოებრივი ცხოვრების მეცნიერებას. მას გამოყავს ადამიანი ძილბურანიდან და აღძრავს მასში ადამიანის ბუნებისათვის დამახასიათებელ მოქმედების უნარს. ამ თვალსაზრისით დუშეთს თავმოსანონი ბევრი რამე აქვს, ანდა ჰქონდა მოსანონი, თავის წინაპართა გარდასული ცხოვრების განხილვისას იმ ეპოქაში, როდესაც ქრისტიანობა, როგორც საზოგადოებრივი, სავაჭრო, სამრეწველო და სამოქალაქო ცხოვრების უმაღლესი ზეციური მეცნიერება, მთელი ნათელით აღმობრწყინდა კავკასიის ხალხებისთვის. თუ XVII-XVIII საუკუნეები ვაჭრობისათვის იყო დამღუპველი ურთიერთშუღლისა და მტერთა შემოსევების გამო, რამაც შეამცირა დუშეთის მოსახლეობა და ფერფლად აქცია მათი ბაზრები და სახლები, სამაგიეროდ შთამომავლებსა და ახალ თაობას სამახსოვროდ დაუტოვა ვაჭრობისათვის საუკეთესო ადგილები, როგორც თავისი მოღვაწეობის ძეგლები, კვალი მჩქეფარე სამოქალაქო და რელიგიური ცხოვრებისა და მიმანიშნებელი მისი სავაჭრო, განათლებულობისა და განსწავლულობის შესაბამისი ღირსებისა და მნიშვნელობის: ეს სავაჭრო გზებია.

დუშეთი ბედნიერია ამით. წარსულში ასეთი გზები იყო:

ა) წინდუშეთის ხეობის გავლით თბილისისკენ მიმავალი გზა, საშაბუროს ხევის გადაკვეთით, რომლითაც მანძილი თბილისამდე 3 ვერსით მცირდებოდა, თანაც გვერდს უვლიდა მთიანი გზის აღმართ-დაღმართებს. ეს ტრასა ცუდ ამინდში დღესაც კერძო საფოსტო გზად გამოიყენება. ამ გზით ჩამოვიდა 1837 წელს თბილისიდან ქალაქ დუშეთში იმპერატორი ნიკოლოზ პირველი. ამ 25 წლის მანძილზე გზა შეილახა და ხმაურიანი არაგვი, დუშეთიდან სამხრეთით 5 ვერსის დაშორებით, წყალდიდობის დროს, თავისი განიერი კალაპოტით, აღთქმული ბოდორნის ტროგლოტიდების დროინდელი მაღლობის ძირას მივიარდება ხოლმე, რითაც გზა გაუვალი ხდება.

ბ) გზა, რომელიც მიემართება ჟინვალის ხიდიდან – ზემო კახეთისაკენ, ერწოთიანეთსა და ალაზნის ველზე – თელავამდე. 1848 წელს თავადმა მიხეილ სიმონის ძე ვორონცოვმა ბრძანა ამ გზის აღდგენა, რათა მოკლე გზა თელავამდე ეკიპაჟებისათვის ვარგისი ყოფილიყო. ამ გზაზე მან თავადაც იმოგზაურა ოჯახთან ერთად.

გ) გზა ქართლისაკენ – ტინისა და მჭადიჭვრის გავლით. ეს გზა, ახლანდელ მონყობილ სადგურებთან შედარებით, სწრაფი შეტყობინების გზას ამოკლებდა 30 ვერსით, ხოლო ლამისყანაზე გავლით კი – 10 ვერსით.

დ) მთავარი, ახლანდელი საქართველოს სამხედრო გზა, ვლადიკავკაზამდე.*

ამჟამად დუშეთების სავაჭრო საქმიანობა უმნიშვნელოა. თუმცა იგი არ შემოიფარგლება მარტო დუშეთში ვაჭრობით. დუშეთებს სავაჭრო ფარდულები და მაღაზიები ვლადიკავკაზშიც აქვთ, და ბევრი მათგანი ნიჟეგოროდის ბაზრობაზეც მიემგზავრება.

*მცხეთიდან მომავალი ეს გზა საშაბუროს ხევით აღიოდა ბაზალეთის პლატოზე, გაივლიდა მილახერიანთკარს და დუშეთის ხევის გადაკვეთით მკვეთრად უხვევდა მარცხნივ, ქერანას გავლით გადადიოდა ქაისხევში და ანანურში უერთდებოდა ჟინვალიდან ვლადიკავკაზისაკენ მიმავალ მთავარ ტრასას. გამოთქმულია ვარაუდი (ნ. ბერძენიშვილი), რომ მთავარი ტრასა, რომელიც თბილისიდან იღებდა სათავეს, მიუყვებოდა მტკვრისა და არაგვის მარცხენა ნაპირებს (თბილისი-დიდუბე-ჭვრისძირი-წინამური-ხიდარი-ბულაჩაური-ჩინთი-ჟინვალი), ჟინვალის ხიდიდან გზა გადადიოდა მთიულეთისაკენ არაგვის მარჯვენა ნაპირზე და ანანურის გავლით მიემართებოდა ჩრდილოეთ კავკასიისაკენ. ნაკლები სირთულის გამო ამ უკანასკნელს შუასაუკუნეებში უპირატესობა ეძლეოდა (რედ).

მოქალაქეთა მეურნეობა

ქალაქი დუშეთი ჭერჭერობით თავს ვერ მოიწონებს ქალაქური მეურნეობის მრავალი წარმომადგენლით. ფაბრიკული წარმოებიდან ყურადღებას იმსახურებს:

აგურის ქარხნები მდინარე არაგვის ნაპირას, დუშეთიდან 6 ვერსის მოშორებით, ახლა ასეთი სამია. ათასი აგური ბოლო 5 წლის მანძილზე 13-15 მანეთად იყიდებოდა.

თიხის უბრალო ჭურჭლის ქარხანა – აშენებული 1858 წელს ქალაქ დუშეთში.

კრამიტის ქარხანა – 1, შიგ დუშეთში. ნედლეული ადგილობრივი თიხაა. ათასი კრამიტი იყიდება 25 მანეთად.

სამღებრო – ადგილობრივი ბიაზის შესაღებად – 2.

ნისქეილები – რამდენიმე, რომლებიც მხოლოდ წელიწადში გაფხულის სამი თვის განმავლობაში არ მუშაობს, როდესაც ამ წყლით ბაღების მორწყვის საჭიროება იქმნება.

ღუმელები – ადგილობრივი კირქვისაგან კირის გამოსაწვავად, შიგ დუშეთში.

საქსოვი დაზგები – რომლებზეც იქსოვება ბიაზი ან ჩვეულებრივი ტილო – 12.

ქალაქის მაცხოვრებელთა გამოსაკვებად გასულ 1859 წელს დაკლეს:

ხარი და ძროხა.....	450 სული,
ცხვარი.....	780
თხა.....	200
ღორი.....	1000

შემოიტანეს: ღვინო კახეთიდან და სხვა რეგიონებიდან 3600 ვედრომდე.

თივა.....	20 000 ფუთი.*
ხორბალი.....	26300 ფუთი.
ქერი.....	1200 ფუთი.

*ფუთი შეიცავს 16 კილოგრამს.

დამარილებული თევზი შემოაქვთ ვლადიკავკაზიდან და თბილისიდან, ცოცხალს იჭერენ არაგვში, რომელიც მდიდარია ორაგულითა და წვრილი თევზით.

სამერქნე ხის მასალა: მუხის, წიფლისა და რცხილის – ახლო-მახლო ტყეებიდან, უპირატესად ბულაჩაურის ტყეებიდან, ფიჭვის ფიჭარი კი თბილისიდან მოაქვთ.

სავაჭრო ფარდულებში არსებული მარაგის: ქსოვილების, საგალანტერიო, შერეული, რკინის, ტყავის, ფაიფურის ჭურჭლის, თევზის, ფქვილის, ხორცისა და სხვა წვრილმანი საქონლის საერთო ღირებულება დაახლოებით 20 000 მანეთით განისაზღვრება.

სასულიერო იერარქიული დამოკიდებულება

საქართველოს ეკლესიურ-იერარქიული დაყოფის მიხედვით დუშეთი წილკნის ეპარქიაში შედის. ამ ეპარქიის მღვდელმთავარის ტიტულია *ეპისკოპოსი მუხრანისა, ორსავე არაგვისა და ბაზალეთისა*⁸. მის დაქვემდებარებაში იყო ორი ქორეპისკოპოსი, რომელთაგან ერთი კავკასიის სიონში მოღვაწეობდა, რათა ახლო მეტეალყურეობა გაენია დარიალის, ანუ კავკასიის ჭიშკრამდე არსებული ეკლესიებისათვის, მეორე კი – ბოდორნაში. ოსეთსა და კობში, ახლომახლო ხეობებში, დღესაც მოისმენთ თქმულებებს წილკნის უკანასკნელი მღვდელმთავრის – გერვასის საგმირო საქმეებზე, იგი ხშირად მოინახულებდა ხოლმე თავის მთიანი ეპარქიის მოშორებულ პუნქტებს იმ მიზნით, რომ სამეფო ხელისუფლების შესუსტებას ქრისტიანული რწმენის სხივი არ ჩაეფრო. ეს მღვდელმთავარი 1817 წელს აღესრულა. მას შემდეგ დუ-

8. „უბისკოპოსი მუხრანისა, ორსავე არაგვისა და ბაზალეთისა“ ასე აქვს ვახუშტის, (იხ. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 214, აკადემიკოს ბროსეს გამოც.). რას ნიშნავს გამოთქმა ორივე არაგვი? კლასიკური მდინარე არაგვი, სტრაბონისათვის Aragus-ად ცნობილი, გეოგრაფიულად იყოფა ორ არაგვად; პირველი და მეორე. პირველი არაგვი სათავეს იღებს ღუდა მთის მაღლობიდან და სამხრეთით მას ერთვის მთის ხეობებიდან

შეთს მღვდელმთავრის მსახურება დიდხანს არ ღირსებია. ამიტომ დუშეთის საეკლესიო მატრიანეში უნდა შევიდეს მსახურება ქორეპისკოპოს ნიკიფორე ქართველისა* 1843 წელს და საქართველოს ეგზარქოსის, ქართლისა და კახეთის არქიეპისკოპოსის ევსევისა – 1858 წლის 3 ოქტომბერს, ზუსტად იმ წელს, როდესაც იგი საქართველოს საეგზარქოსოს მმართველობას შეუდგა. მან ეგზარქოსებს შორის პირველმა აღასრულა საღვთო ლიტურგია დუშეთში.

ბოდორნის ქორეპისკოპოსებიდან ჩვენთვის ჯერჯერობით ცნობილია მხოლოდ ერთის სახელი – ათანასე, რომელიც XV საუკუნეში ცხოვრობდა.

წინა საუკუნის დროინდელ მოხუცებს ახსოვთ დუშეთის ძველი მოსახლეობის მიერ ღვთისმსახურების აღსრულება სამ ეკლესიაში, სახელდობრ: წმინდა მარინეს (ამჟამად სასაფლაოს ეკლესია), წმინდა თევდორე სტრატილატის და იოანე ნათლისმცემლის ეკლესიებში. ადგილობრივი თავადების ყარანგოზიშვილების გვარის წარმომადგენელი წმინდა ბერი ან, როგორც ფიქრობენ, არქიმანდრიტი კოზმა, განაგებდა ადგილობრივ ეკლესიებს – ნილკნის ეპარქიის ცალკეული განაყოფების მმართველის უფლებით. მას დაარსებული ჰქონდა ეკლესიასთან სასწავლებელი და ეკლესიის გვერდით ცხოვრობდა. სასწავლებელი დაცარიელდა მას შემდეგ, რაც კოზმა ყარანგოზიშვილი ღრმად მოხუცებული ნეტარებით აღესრულა 1780 წელს.

XVII საუკუნეში არაგვის საერისთავოს შეუერთდა ერწო-თიანეთის ოლქი და ასე მოექცა არაგვის საეპისკოპოსოს დაქვემდებარება-

მომდინარე მრავალი ნაკადული. მთავარ ხეობაში** ჩადინებისას სახელად უწოდებენ არაგვს. ამ არაგვის დინება გრძელდება ანანურამდე 40 ვერსის მანძილზე. მისი სიღრმე ჩვეულებრივ წყალში 1 არშინია. მეორე არაგვი გამოდის ხევსურეთისა და ფშავის მთებიდან, გაივლის ნიფრანის ხეობას და უერთდება პირველ არაგვს სოფელ ჟინვალთან, ანანურის სამხრეთით, 2 ვერსის მანძილზე. პირველ არაგვს ხალხის ენაზე ჰქვია მთიულეთის (მთის) არაგვი ან შავი არაგვი, მეორეს კი ფშავის ან თეთრი არაგვი***. მდინარე არაგვში დიდებული ლოსოსის სიუხვის გამო, ამ გემრიელმა თევზმა ქართულ ენაზე მიიღო სახელწოდება ორაგული, ე.ი. არაგვის თევზი.

*იგი ამ თანამდებობაზე ოფიციალურად ნაკურთხი არ ყოფილა.

** იგულისხმება გუდამაყრის ხეობა.

***ნილკნის ეპარქიაში შემავალ "ორ არაგვში" ვახუშტი ბატონიშვილი გულისხმობდა მთიულეთის, ანუ პირაქეთა არაგვს, ბოდორნის ქორეპისკოპოსით სათავეში და თამარდორევე თერჯოლს ზემოწნელს, რომელიც ქართული წერილობით წყაროებში და მოსახლეობაში პირობითა არაგვის სახელით იყო ცნობილი და სადაც მდებარეობდა ნილკანს დაქვემდებარებული მეორე საქორეპისკოპო რეზიდენციით სოფელ სიონში (იქ ადრეშუასაუკუნეებით დათარიღებული ბაზილიკა დღემდეა შემორჩენილი) (რედ).

ში უძველესი ერნოს ეპარქია, რომელსაც ერნო-თიანეთის, ფშავ-ხევსურეთისა და ხერკიის ეპარქია ეწოდებოდა. ერნოს ეპარქია დააფუძნა მეფე ვახტანგ გორგასალმა (446-499). ეპისკოპოსის გუმბათიანი, ნატიფად ნაგები საკათედრო ტაძარი მდებარეობდა ძველი ერნოს ქალაქ *ჟალეთში (ჩელეთში)*, რომელსაც ძველად *ბერ* ერქვა. ეს ეპარქია შემდეგ გადაიტანეს *ხარჭაშოში*, სადაც აგრეთვე იყო გუმბათიანი დიდებული ეკლესია, რომელიც ხარჭაშნელ მღვდელმთავრებს კათედრად ემსახურებოდა, მას ეწოდებოდა ერნო-თიანეთის, ფშავ-ხევსურეთისა და თუშეთის კათედრა. ამ ეპარქიაში შედიოდა აგრეთვე დღემდე შემორჩენილი ნოკორნის ბრწყინვალე ეკლესია, რომელიც აღაშენა ნმინდა არჩილ მეფემ (668-718) და სადაც, მისი მეუღლის სურვილით, დაკრძალულია ამავე მეფისა და ნამებულის ნმინდა ნაწილები. საქართველოს ეკლესია ნმინდა არჩილ მეფის ხსენების დღეს 21 ივნისს აღნიშნავს.

დუშეთის დროშა

ისტორიული მითითებების ნაკლებობისა გამო არ შეგვიძლია განსაზღვრა, თუ რა დროშა მიუძღვოდათ დუშელ მოლაშქრეებს, ერთ დროს ძლიერ და მთიელთა სულის მქონე, ომით გაუმაძღარ მეომრებს, ისეთებს, როგორსაც დღესაც უმღერის საარაგვოს ხალხი:

ჯაქაქო არაგვსაო, გაუმაძღრო ოძიოა!

ეჭვს არ იწვევს, რომ, ძველი ადათების მიხედვით, წარმართობის ხანაში, დროშებზე გამოსახავდნენ ღმერთებს, რომელთაც თაყვანსა სცემდა ძველი სამყაროს მოსახლეობა, მსგავსად იმ აღმოსავლური – სპარსული მითოლოგიისა ან ზოროასტრის სწავლებისა, მრავლად რომ ჰქონდა ცეცხლის საკურთხეველები. დროშებსა და სხვა საგნებზე ემბლემების გამოსახვა საქართველოში შეიძლება გადმოეღოთ რო-

მაელებისა და სპარსელებისაგან, რომლებიც მონაცვლეობით ბატონობდნენ ჩვენს ქვეყანაში. სხვანაირად მათს საომარ შენაერთებს არ შეეძლოთ არც ქსერქსეს ერთიანი დროშის ქვეშ დგომა ბერძნების წინააღმდეგ გალაშქრებისას, არც მახვილის აღება თვითონ სპარსელების წინააღმდეგ, როგორც ამაზე სხვა ისტორიკოსები წერენ. ქრისტიანული რწმენის გავრცელების შემდეგ, ამ მხარის საერთო დროშაზე გამოსახული იყო წმინდა ჯვარი⁹ კონსტანტინე დიდის მაგალითისა და მიხედვით, რომელსაც თავისი ლეგიონებისა და იმპერიის დროშებზე გამოსახული ჰქონდა გამარჯვების მომტანი ჯვარი – *labarum*-ი. საერთოდ, წმინდა გიორგისა¹⁰ და სხვა წმინდანების გამოსახულებები დამახასიათებელი იყო ქართველთათვის. ასე, მაგალითად, XII-XIII საუკუნეებში ათაბაგები თავიანთ დროშებზე წმინდა საბას გამოსახავდნენ, ეპარქიები კი იმ წმინდანთა ხატებს, ვისი ხსენების დღესაც აღნიშნავდნენ მათი საკათედრო ტაძრები¹¹. თითოეული ხეობა აღმარ-

9. ჯვარი, VII საუკუნის შუა წლებში, გამოსახულია ქართველ მეფეთა მონეტებზეც. იგი აღმართულია სპარსულ საკურთხეველზე ანთებული ცეცხლის თავზე. ასეთია სტეფანოზ პირველის – მეორე ბაგრატიონი მეფის, ვერცხლის მონეტებიც; თუმცა ნუმიზმატიკის (იგულისხმება XIX საუკუნის) ვარაუდით ეს მონეტები შეიძლება ეკუთვნოდეს ხოსროიდ მეფეს, რომელიც 600-663 წლებში მეფობდა*.

10. კარდინალი ვიტრი, 1244 წელს გარდაცვლილი პტოლემანდის ეპისკოპოსი, ქართველებზე წერს (lib. 1, cap. 79), რომ ისინი იბრძოდნენ თავიანთი პატრონის, წმინდა გიორგის დროშის ქვეშ: *hi homines, Georgiani nuncupantur, eo quod sanctum Georgium, quem in proeliis suis contra gentem incredulam advocatum habent et patronum.*** გოტიე დე მეცი, ჯვაროსნული ლაშქრობების აღმწერელი, თავის პოეტურ მოთხრობაში *Roman de la mappemonde*,*** თავისი დროის ენაზე იმავეს წერს ქართველებზე:

Celle gent son boin crestien,
Et unt anom georgien,
Car S. Georges orient toujours,
En bataille et es estours,
Contre païen; et si Pouroent,
Sur tous autres et l'honnourent,****

11. ჩემი თხზულებები:

- a) Жизнь Георгия Саакадзе 1848, Тифлиси, გვ. 16.
- b) Описание Марткобского монастыря 1848, Тифлиси, გვ. 32 და 34.

*XX საუკუნის ცნობილი ნუმიზმატიკის: ე. პახომოვის, დ. კაპანაძის, გ. დუნდუას, ირ. ჯალალონიას და სხვათა თვალსაზრისით ჯვრიანი მონეტები, ყოველგვარი ეჭვის გარეშე. მოჭრილია ადგილობრივ, საქართველოში მოღვაწე მმართველთა მიერ (რედ).

** ამ ხალხს, გეორგიანებად წოდებულს, ურწმუნო ხალხთა (მტერთა) წინააღმდეგ თავის ბრძოლაში წმინდა გიორგი მიაჩნდათ მფარველად და პატრონად.

*** რომანი მსოფლიო რუკის შესახებ.

****ეს ხალხი ჯემარაიტი ქრისტიანია, ისინი ქართველები არიან და გასაჭირში წმინდა გიორგის მიმართავენ, ირგვლივ არსებულ წარმართთა წინააღმდეგ ბრძოლაში.

თავდა ტაძარს იმ წმინდანის სახელზე, ვისი მფარველობის ქვეშაც იმყოფებოდა. ასე, მაგალითად: ალექსის ხეობა, ლომისის, აფხაზის, არანისისა და სხვა მორწმუნენი დღესასწაულობდნენ მხარის საერთო პატრონის, წმინდა გიორგის დღეს და მათ სახელმწიფო დროშასაც წმინდა გიორგის ხატი ამშვენებდა. ამ საერთო საფუძველზე დუშელ მოლაშქრეებს, ბაზალეთის მოსახლეობის ჩათვლით, დროშაზე გამო-სახული ჰქონდათ წმინდა გრიგოლ ნაზიანზელი¹². ეს დროშა თან წაი-ლო მეფისწულმა ვახტანგმა (იგივე ალმასხანმა) რუსეთში 1803 წელს. მისი გარდაცვალების შემდეგ დროშა ვის ხელში მოხვდა, ცნობილი არ არის.

მედროშენი მემკვიდრეობით ინიშნებოდნენ, და ბევრი მათგა-ნის შთამომავალნი დღესაც ცხოვრობენ ამ მხარეში. მედროშეებს თან ახლდნენ გარკვეული რაოდენობის მებრძოლები, სასულიერო პირე-ბი. სამღვდლო-მეომრული მსვლელობისას ისმოდა გალობა და ამ სახით ქართველები მუდმივად წარმოდგებოდნენ ჯვაროსნულ მეომ-რებად წმინდა ჯვრისადმი მტრული დამოკიდებულების მქონე მეზო-ბლებს შორის.

ამ ტიპის დროშები დღესაც ინახება მხარის მთიანი ადგილების ყველა ძველ ეკლესიაში. მათ დღესასწაულებში გამოფენენ და მათზე დამაგრებული ზარების საზეიმო რეკვის თანხლებით ცასა და მიწას

12. წმინდა გრიგორი ღვთისმეტყველი* დაიბადა კაბადოკიის ნაზიანზში 328 წელს. მამამისი გრიგოლი იყო ნაზიანზის ეპისკოპოსი, დედას ერქვა ნონა ან ნინა. იგი სწავ-ლობდა პალესტინის კესარიაში, შემდეგ ეგვიპტის ალექსანდრიაში, და ბოლოს, ათე-ნში ბასილი კაბადოკიელთან. შემდგომში, კაბადოკიის ქალაქ სასიმის ეპისკოპოსად ყოფნისას, იგი გახდა ჯერ შამის თანამეძმე, შემდეგ კი შამის მაგივრად ნაზიანზის ეპარ-ქიის მმართველი. კონსტანტინოპოლში ერეტიკოსების ჯანყისას (376წ.) იგი გამოიძახეს ახალ სარბიელზე და მან ძლიერი სიტყვითა და საეკლესიო დოგმების ღრმა ცოდნით იხსნა მართლმადიდებლობა და კონსტანტინოპოლში ნიკეის ტაძრის მართლწმენა. იმპერატორმა თეოდოსიმ პატივი მიაგო წმინდანს და, მისი ნების საწინააღმდეგოდ, აღაზევა იგი კონსტანტინოპოლის მსოფლიო პატრიარქის კათედრაზე. განამტკიცა რა თავისი ეს არჩევანი საეკლესიო კრებით. არიანელებისაგან შევიწროებულმა ეგვიპტის ეპისკოპოსებმა გრიგორი ღვთისმეტყველი მიიყვანეს იქამდე, რომ მან თვითონ გა-ნაცხადა უარი პატრიარქის ტახტზე და დაბრუნდა თავის სამშობლოში, კაბადოკიაში. აქ განმარტოებით ყოფნისას დაიწყო ქრისტეს რწმენისა და მართლმადიდებლობის სა-სარგებლოდ წიგნების წერა. წმინდა გრიგორი 389 წელს გარდაიცვალა.

* გრიგორი ღვთისმეტყველი საქართველოში ცნობილია გრიგოლ ნაზიანზელის სახელ-ითაც, მისი სახელობის საწინამძღვრო ხატი დუშეთის წმინდა ნიკოლოზის ეკლესიაში იყო დაბრძანებული, ამიტომაც, ადგილობრივი მოსახლეობა ხშირად ამ ეკლესიას წმინ-და გრიგოლის სახელითაც მოიხსენიებს. გარდა ამ ეკლესიისა, დუშეთის შემოგარენში, კერძოდ, მილახვრიანთკარში, კობაიანთკარსა და ვარსიშაანთკარში, მდებარეობს წმინდა გრიგოლის სახელობის რამდენიმე ეკლესია და ნიში. (რედ.)

წმინდა გრიგოლ ნაზიანზელის მარტიროლოგიიდან ჩანს, რომ ის იყო პონტოში თავის მეგობარ წმინდა ბასილი კაბადოკიელთან, საქართველოს მეზობელი ეპარქიის განმანათლებელთან. საქართველოში შემორჩენილი ძველი გადმოცემის მიხედვით, წმინდა გრიგოლი იყო საქართველოში და არაგვის ხეობაში, მან რწმენაზე მოაქცია მთიელი ქართველები, ანტიოქიის პატრიარქის მელეთის კურთხევით, ვისზეც იყო დამოკიდებული მაშინდელი საქართველოს ეკლესია. ეს გადმოცემა მიუთითებს ქალაქ დუშეთზე, რომელმაც დღემდე შემოინახა სსოვნა ამ წმინდანზე. ამასვე მოწმობს დავით აღმაშენებლის (1088-1125) დროს ეკლესიის მიერ დანესებული ჯვრით მსვლელობა. ქართულმა ეკლესიამ ეს მეფე წმინდანთა რიგს მიაკუთვნა, დაანესა მისი ხსენების დღე 26 იანვარს, წმინდა გრიგოლ ნაზიანზელის დღესასწაულის მეორე დღეს. აი, ამ საფუძველზე დღესასწაულობს ადგილობრივი დუშეთის ეკლესია წმინდა გრიგოლობას ორი დღის განმავლობაში, რომელსაც უძღვნის ჯვრის მსვლელობასაც, ერთადერთს მთელ ქართულ ეკლესიაში, და რომელიც, 1761 წელს შემდგარი საეკლესიო აქტის მიხედვით, ზამთრიდან, ჯვრის მსვლელობისათვის მოუხერხებელი დროიდან, გაზაფხულზე, აღდგომის შესამე კვირას გადაიტანეს.

იმისათვის, რომ ისტორიული ფაქტის რანგში იქნას აყვანილი თქმულებები წმინდა გრიგოლ ნაზიანზელზე, დუშეთში მე მიმტკიცებდნენ, რომ მისი ცხოვრების აღწერა არსებობს მსოფლიო ეკლესიის წმინდანთა ქართულ პატერიკში, და ზუსტად იქ არის აღწერილი მისი გმირობები. მაგრამ მე ვერ მოვასწარი გარეჯის უდაბნოსა და იოანე ნათლისმცემლის ასკეტური ლიტერატურის საგანძურით მდიდარ წიგნსაცავებში ამ აღწერათა დაძებნა.

ძალიან ხშირად წმინდანთა ცხოვრების შესახებ საკითხავ წიგნებში არის ცნობები, რომელთა ახსნა გეოგრაფიულად შეუძლებელია. მათ ავსებს ადგილობრივი გადმოცემები, საუკუნეთა განმავლობაში განმტკიცებული ხალხის ისტორიითა და საერთო რწმენით. ამ ადგილობრივი მინიმუმების გარეშე გაუგებარი დარჩებოდა თქმულება იმის შესახებ, რომ წმინდა მაქსიმ აღმსარებელი და მისი მონაფე ანასტასი (660 წ.), რომელთა ხსენების დღეს ეკლესია აღნიშნავს 21 იანვარს, გადასახლებულნი იყვნენ რომელიღაც სკვითების ქვეყანაში, ევროპაში, ალანიად ნოდებულში, ქალაქ სხიმარში. სხიმარი ეს ლეჩხუშია. აქ, მურში (ადგილის დასახელება), გვიჩვენებენ მათს საფლავებს და პატივს მიაგებენ დღემდე პატარა ძველ ეკლესიაში. ეს ნამდვილი ისტორიული ფაქტი გვიხსნის მარტიროლოგიის ბნელ ადგილს და ავსებს წმინდანთა ცხოვრების ამსახველ ძველ კრებულს.

საქართველოს მეზობელი კაბადოკიის წმინდანები და თავად ანტიოქიის სამეფო ახალ ქართულ ქრისტიანულ სამეფოს უყურადღებოდ არ ტოვებდნენ. მჭიდრო იყო საბერძნეთის კავშირი ქართულ მეფეებთან: პოლიტიკური – იმიტომ რომ პონტოში, ამ და მომდევნო ხანაში, თითქმის IX საუკუნემდე, შედიოდა ტრაპეზუნი, ლაზეთი, კოლხეთი და იმერეთის ნაწილი; რელიგიური – იმიტომ რომ რომის ღმერთების ნაშთებსა და სპარსეთის ცეცხლთაყვანისმცემელთა გვერდით ქრისტეს ეკლესია მსოფლიო მამებს შთაგონებდა სიფხილეს, მათ ამხნევებდა ქრისტეს რწმენის დასაცავად კავკასიის მთიანეთშიც. ქრისტიანული რელიგიის დაუძინებელი მტრების, სპარსელების, წინააღმდეგ ბრძოლაში საქართველოს და მის ახალ მოკავშირეს საბერძნეთს, რომლებიც ძირითადად სახარებით ხელმძღვანელობდნენ, ესაჭიროებოდათ ახალი, ძლიერი საყრდენი. ასეთ საყრდენად ქრისტიანულ სამყაროს მოველინა ბასილი დიდი, რომელიც უგზავნიდა მეტყობინებებს ეპიფანეს, ქართველ ეპისკოპოსს (ეპისტოლე 325), სპარსელი მაგების სანიხალდმდეგო ღონისძიებების შესახებ. მრავალი წლის განმავლობაში, ეპარქიის მმართველობისაგან თავისუფალ დროს, წმინდა გრიგოლ ნაზიანზელი, პონტოში რწმენის განმტკიცებისას, შესაძლოა, ყოფილიყო არაგვის მიდამოებში, თავისი სიკვდილისწინა გმირობების ადგილის ახლოს. რწმენის განსამტკიცებლად

შესთხოვენ მოსახლეობის დალოცვას; ეს უძველესი ჩვეულება ძალზე ამაღელვებელია!

ღვთის სადიდებელი ღოცვები არა მღვდლების, არამედ, ეგრეთ ნოდებული, დეკანოზების ან უხუცესების (ხევისბერების) მიერ სრულდება, იმავე სოფლის უძველესი დროიდან ცნობილი გვარებიდან დამსახურებული ადამიანების მიერ. მათვე ევალეობათ ძველთაგან საიდუმლო ადგილას შენახულ, შემოწირულობის სახით შემოსულ საეკლესიო სიმწინდეთა და განძთა დაცვა გარეშე მტრებისაგან, არაქრისტიანებისაგან. მეფეებსა და წმინდა მამებს ნათლად ესმოდათ ამ პირების მნიშვნელობა, რომლებიც ეკლესიისათვის საფრთხეს არ წარმოადგენდნენ, არამედ, პირიქით, სასარგებლონიც იყვნენ შორეულ ადგილებში მდებარე ქრისტიანული თავშესაფრებისათვის, რის გამოც ისინი მხარს უჭერდნენ ადგილობრივი იერარქიის ამ ძველ წესს. ვინც ერის ცხოვრებას არ იცნობს და ზერელედ ესმის ხალხური ადათები, უძველესი საუკუნეებიდან მომდინარე ამ წესრიგში წესიდან გადახვევას ხედავს. არადა, წესი საუკუნის დადგენილებაა, დროის კანონია. მკვეთრად დაუპირისპირდე კანონს ან საუკუნის წესს, ნიშნავს, დაანგრეო ძველი ისე, რომ არ შექმნა ახალი. ღვთისმსახურების ეს წესები, სიმწინდეთა თაყვანისცემით რომ არის გაჟღენთილი, ძალზე მნიშვნელოვანია და ეკლესიის მემკვიდრე ქრისტიანობის პირველ წლებს აგონებს. თვითონ სიტყვა „დეკანოზი“ კი მოგვაგონებს დიკეებს, ანუ მთებისა და ტყეების სიღრმეებში არსებულ სავანეთა არჩეულ

მისი და სხვა წმინდანების ასეთი მონანილეობა აუცილებელი იყო მეზობელ მხარეში, განსაკუთრებით კი საქართველოს მთიან მხარეში, რომელიც დამორებული იყო ბერძნული პონტოს საზღვრებს მოციქულებრივი მომლოცველის ნაბიჯებისათვის არაუმეტეს ხუთი დღის სავალზე და სადაც ადვილად არ მკვიდრდებოდა ქრისტეს სწავლება, როგორც ეს საქართველოს მოქცევის ისტორიაში წერია. ბოდორნის სახარების ძველ ხელნაწერში, რომელიც, ვგონებ, XV საუკუნისაა, წავიკითხე შემდეგი მინაწერი:

წმინდათ გრიგორი ღუთის-პეტყქლოო. არაგვს განმანათლებლოო. მკოხ მკყაე წიგნისა ამის მქუაღისა ცოლელსა ჭოჭელელსა თანე ბოდ...ელსა (ბოდორნელსა). ბაკონის თანასა ქორეის კოპოსისათჳს დავსწკრე.

წმინდა გრიგოლი, ანტიოქიის პატრიარქის ევსტაფის შემდეგ იყო მეორე, ვინც ჩვენში ქადაგებდა რწმენას. ეს ფაქტი არ არის აღნიშნული მათი ცხოვრების აღწერაში იმიტომ, რომ ცნობები მათი გმირობების შესახებ მოპოვებულია და დანერგილია მათი გარდაცვალებიდან ძალიან დიდი ხნის შემდეგ.

თავკაცებს, რომელთა მსგავსებასაც მე ათონის მთაზე, ქსენისა და სხვა სავანეებში შევხვედრივარ. აღსანიშნავია, რომ ეს დიკეები იქ, საბერძნეთშიც თეთრად შემოსილ მორჩილთა სახით ან ბერულ ცხოვრებას გაუზიარებელნი არიან მსოფლიო ეკლესიის დადგენილებით, რაც საეკლესიო წესებშია ასახული¹³.

მლოცველები მაღალ მთებსა და დაბურულ ტყეებში საღვთო დღესასწაულებზე ცხვრებით, დეკეულებით, სხვა ცოცხალი საკლავით მიდიან. იქ ისინი კლავენ მათ, ჭრიან ნანილებად და ღარიბებს, მომლოცველებსა და ეკლესიის მსახურთ უნანილებენ. ამ ცხოველთა ტყავი კი, როგორც ფასეული ნივთი, ეკლესიას რჩება. იგივე კეთდება ღვინის, პურისა და ა.შ. მიმართ. ძველ დროში ეკლესია არც გაიაზრებდა ძველი აღქმის სამყაროს სისხლიანი მსხვერპლშენიერვის გამეორებას.

ვინც იცნობს ამ მხარის ფეოდალურ ყოფას, მის საბრძოლო შემართებას, რომელმაც სავაჭრო ინტერესები გადაფარა, ის ადვილად გაიგებს, რატომ არის აუცილებლობა ყველანაირი მეურნეობის შორიახლო განთავსების, ყველა სასიცოცხლო საჭიროების მზადყოფნის. როდესაც ხატსა და სალოცავში იკრიბება დიდძალი მლოცველი, ძნელია, იმდენი საკვები მოგროვდეს, რომ სრულად ეყოს მასპინძელსაც და სტუმარსაც, ამიტომ, პატრიარქალური დიდი ოჯახის მსგავსად, საკვებს, წყალსა და პურს, მლოცველები თანაბრად ინანილებდნენ. რელიგია შთააგონებს ადამიანს სინმინდებებისადმი თავყანისცემას და ამიტომ სალოცავის ჭერქვეშ მოსულ შემომწირველთ მიუთითებს, ნმინდა ჭვრის სახელით, იერემიასადმი ვედრებით, გამოითხოვონ კურთხევა სალოცავის მსახურთაგან, ხევისბერებისაგან.

დუშეთიდან 10 ვერსის დაშორებით, სოფელ არანისში, გამაოცა უძველესი დროიდან მომდინარე და დღემდე არსებულმა ღვთის სადიდებელი დღესასწაულის აღნიშვნამ. საღვთო ლიტურგიის შემდეგ უბრალო ხალხი გაზაფხულის აყვავებულ მწვანე ბალახზე უძველესი ეკლესიის გარშემო ბინავდება, დიდებული მუხნარის ჩრდილში, 3000 ფუტის სიმაღლეზე. სუფრაზე განსაზღვრული თანმიმდევრობით შემოგთავაზებენ შემდეგ კერძებს:

ცხვრის ხორცის წვნიანს,
ცივად მოხარშულ დედალს,

13. ნომოკანონი, სტატ. 40. წესდება, გ. 46. ალექსეევის საეკლესიო ლექსიკონი, სიტყვა ბალეის მომდევნო.

მოხარშულ საქონლის ხორცს,

მწვადს, ჰომეროსული სამზარეულოს მოხრაკულს.

სადილის სუფრას განეკუთვნება ასევე კვერცხი, ყველი, კარაქი, ახალი ან გამოყვანილი თევზი; ღვინო მიიტანება განუსაზღვრელი რაოდენობით.

საჭმელებს ამზადებენ ხალხის წრიდან გამოსული მზარეულები. მიმტანებად ჰყავთ ადგილობრივი სოფლის დიდგვაროვნები, სინმინდეთა სიახლოვეს ქრისტიანული და არისტოკრატიული თავმდაბლობის ზიარებით უფრო ამაღლებულნი. „ამაყი და ქედმაღალი ფეოდალი ყოველთვის იყო და იქნება საძულველი მოკვდავი არსება“ – ასე მღერიათ მონადიმეები, ადრეულ პერიოდში შეთხზულ თავიანთ სიმღერებში. აი, ერთი მონაკვეთი ქართული ფეოდალიზმისა!

აქაც, და ყველგან, სამასპინძლო ჭურჭლად ხმარობენ სპილენძის ქვაბებსა და საინებს, ღვინოსა და წყალს ასხამენ ვერცხლისა და სპილენძის თასებსა და დოქებში. ღვინოს წინასწარ აყენებენ, ასხამენ ქვევრებში და ინახავენ ეკლესიებში. ამ ჭურჭელს იცავს საიდუმლო ადგილას მემკვიდრეობითი მცველი, რომელიც ქართულ ეკლესიაში დეკანოზის სახელით არის ცნობილი.

მოხუცი დეკანოზებისაგან ან დიკეებისაგან გამიგონია, რომ ეს მოვალეობები მათ ეკლესიის წესის მიხედვით ჰქონდათ დანესებული ადგილობრივი ეპისკოპოსებისაგან. ძველთაგან მომდინარე, მემკვიდრეობით გადმოცემული ეს უფლებები, მაგონებს ქიროტესიას, ხელით დალოცვას ძველ ეკლესიებში, რის მიხედვითაც ამ თანრიგის მოსამსახურეები ასრულებდნენ სხვადასხვა მოვალეობებს, გარდა ღვთისმსახურებისა, მაგალითად, ისინი გვევლინებიან იპოდიაკვნის, მედავითნის, მგალობლის, ეკონომის და სხვა მოვალეობათა შემსრულებლებად. ამ საკითხის შესახებ ვრცლად მსჯელობს თავის ნიგნში სიმონ სოლუნელი (თავი 156.216.245), დანვრილებით რომ აღგვიწერს აქ ჩამოთვლილ თანამდებობათა ქიროტესიას, მკვეთრად განსხვავებულს ქიროტონიისაგან, ხელდასმისაგან ანუ ხელკურთხევისაგან.

მწარე და მტკივნეული მოსასმენია დაუსაბუთებელი საყვედურები ადგილობრივი ეკლესიის ზოგიერთი წესის გაგებისათვის მოუმზადებელ პირთა მხრიდან იმ ქრისტიანი ხალხის მიმართ, რომელმაც უძველესი დროიდან ღვთისმსახურების მაღალი იდეები შეინარჩუნა.

დუშეთის შემოგარენი

ქალაქმა დუშეთმა, რომელსაც ფართო, თვალწარმტაცი ჰორიზონტი აქვს, შეძლო თავის გარშემო იმ ნათელი წერტილების მოძებნა, რომლებზედაც მშვიდად ჩერდება მისი ისტორიული ყურადღება, პოეტური გრძნობა და რელიგიური იდეები. მის შემოგარენში იშლება მთელი წიგნი ელევგიური მოგონებებისა, ერთმანეთთან რომ აკავშირებს იმ არაჩვეულებრივ მსოფლიო მოვლენებს, რომლებმაც შეძრეს აღმოსავლეთი და დასავლეთი. მინდა მოგიტხროთ ბოდორნის შესახებ, მის საიდუმლოებებსა და გამოქვაბულებზე, სადაც დუშეთისა და სხვა სოფლების მაცხოვრებლები თავს აფარებდნენ ჩინგის-ხანის, თემურ-ლენგისა და შაჰ-აბასის ხმალს. ჩვენს წინაპრებს შეეძლოთ არა მხოლოდ წიგნებითა და წერილობითი სახით აღენიშნათ დიადი საქმეებით სახელდებული ადგილები, არამედ შორეული შთამომავლობისათვის სამახსოვროდ მკვიდრი, მარადიული ნაგებობებითაც. საკითხავია, ჩვენ, მათმა მემკვიდრეებმა, შევძელით წინაპართა მიერ დატოვებული ამ სჯულის ფიცართა დაცვა და შემონახვა შემდგომი თაობებისათვის? საუბედუროდ, მრავალი მიზეზისა გამო ვერ ვხედავთ თანაგრძნობას იმის მიმართ, რაც შეადგენს უძველესი საერო სიმდიდრის საფუძველს, მის არისტოკრატიულ მნიშვნელობას, მის ჯადოსნურ იარაღს, რწმენისა და მამულის მტრებთან რთული ბრძოლის შემდეგ რომ ისვენებს დაღლილობისაგან ჩაძინებული ჰერკულესის გვერდით. წარსულის ეს დაღი დრომ გააფერმკთალა, მაგრამ წარსული არ არის დავინწყებული ელევგიურ მოთხრობებში, მშვიდად და ცრემლით რომ მოგვითხრობენ ფერფლის – მტრის ნაკვალევის შესახებ, რაც აღბეჭდილია მამების საფლავებსა და წინაპართა საძვალეებს შორის. რწმენის დამცველნი, თავიანთ საცხოვრებელში განმარტოებულნი, მამულის ამ გმირთა მემკვიდრენი, იმ უზარმაზარ საუკუნოვან ხეებს ჰკვანან, რომლებიც დაბერდნენ, მაგრამ ნუჟრებით დაფარულნი ისევ არსებობენ და ჯერ კიდევ სიცოცხლისუნარიანი და ძლიერი ფესვებით საზრდოობენ.

ასე და ამგვარად, დუშეთის, როგორც არაგვის ხეობის პირველი

სიდიდის შუქურის, ირგვლივ ვხედავთ ადგილებს, წმინდა ქრისტიანული ნაგებობებით რომ არის აღსანიშნავი. აი, მათ შორის მთავარი ნაგებობები:

1. *კვირიკესა და ივლიტას ეკლესია*. დიოკლიტიანეს დროინდელი (296 წ. ჩვ. წელთაღ-ით) კილიკიელი წამებულების სახელობის ეკლესია, ისინი წარმოშობით იკონიიდან ან ოკონიიდან იყვნენ. მარტიროლოგიიდან ცნობილია ქვრივი ივლიტა და მისი 3 წლის ვაჟი კვირიკე, რომლებიც კილიკიაში, საქართველოს მეზობელ ქვეყანაში აწამეს, მათი წმინდა ნაწილები, მათივე მსახურის მითითებით, აღმოჩენილი და ნაპოვნია კონსტანტინე დიდის დროს. ისიც ცნობილია, რომ წამებულთა ძვლებზე შენდებოდა და აღიმართებოდა ქრისტიანული ტაძრები. ამრიგად, საქართველოში IV საუკუნეში ახალ ჩამოტანილ წმინდანთა ნაწილებზე დუშეთის მახლობლად აგებულმა ტაძარმა დაჩრდილა წარმართული დღესასწაულის დიდება: წარმართული წყვდიადის დროინდელ დუშეთის ამ პარნასს კვირიკესა და ივლიტას მთა ეწოდა. ეს მთიანი სიმაღლე დუშეთს 3000 ფუტის სიმაღლიდან, ჩრდილო-აღმოსავლეთის მხრიდან, 2.5 ვერსის დაშორებიდან გადმოჰყურებს.

ეკლესია ამ მთის წვერზეა. იგი დანგრეულია, კედლები ჯერ ისევ მთელია, მაგრამ თალი ჩამონგრეულია, კედლების გარშემო და მის ჩაღრმავებულ ადგილებში ხეები ამოსული. ეკლესია გარშემორტყმულია წმინდა ტყით, რომელიც თავისი იდუმალი ენით თითქოს მოითხოვს, ხელი არ ახლოთ ჩემს აღთქმულ სამკაულსო: *noli me tangere!**

დუშეთისა და მეზობელი ადგილების მცხოვრებნი აქ თავს იყრიან სალოცავად მართლმადიდებელი ეკლესიის მიერ დანესებული დღის, 15 ივლისის წინა დღეს. საუცხოო სურათი იშლება ცასთან დამაკავშირებელი წმინდა მთის სიმაღლიდან. ამაღელვებელია ლოცვები და ჰიმნები ეკლესიის ნანგრევების წინ, ეკლესიის გვერდით ამოზრდილი უზარმაზარი ხე უამრავი სანთლით არის განათებული. ხე თავისი ტოტებით ანათებს, როგორც ტაძარს და ნიშს თავის ხატებიანად, ასევე ჩვენს დრომდე შემორჩენილ ვერცხლის წარწერიან ჯვარს, რომლის გადმოწერის შემთხვევაც მე არ მომეცა! ამ უძველესი დღესასწაულის

**noli me tangere!* – არ შემხებო! (ხელი არ მახლო!)

საფუძველზე დუშეთის მცხოვრებლებმა (არა ახლანდებლებმა) ივლისის თვეს კვირიკობის თვე უწოდეს.

ეს ხატები, თვითონ ჯვარი და ჯვრის დროშა, რომელთაც ოდესღაც, ქართული ეკლესიის ძველი წესის თანახმად, თავისი ჯვრის-მტვირთველი, ანუ სტავროფორი ჰყავდა, ამჟამად სოფელ ყვავილის კარის ეკლესიაშია და იქ ინახება; ეს სოფელი თავისი პოეტური სახელით ფლორას მოგვაგონებს.

დღესასწაული დილით ადრიანად იწყება, საერთო და კერძო ლოცვებით გრძელდება და უკვე ქეიფის შემდეგ მოსახლეობა თავის სახლებს უბრუნდება.

2. წმინდა მთავარანგელოზის ეკლესია წინდუშეთში, დუშეთიდან სამხრეთით, 2.5 კერსის მანძილზე მდებარეობს. წარმტაცი, ტყით დამშვენებული, ვენახებითა და ნაყოფიერი მიწებებით მოფენილი წინდუშეთის ხეობა უძველესი დროიდან ინახავდა ციურ ძალთა წმინდანების ხსოვნას. უძველესმა მოსახლეობამ მათ მაღალ მთაზე, ტყის შუაგულში აუგო ეკლესია – იმავე უძველესი ჩვეულებისამებრ, რომლის მიხედვითაც საბერძნეთის იმპერატორნი ღვთის ტაძარს და მასთან ერთად ქალაქებსა და სამეფოებს წმინდა მფარველ ანგელოზებს უძღვნიდნენ¹⁴. ეს უძველესი ეკლესია ამჟამად დანგრეულია. მიუხედავად ამისა, აქ თავს იყრიან, არა რომელიმე წმინდანის დღესასწაულის დღეს, არამედ ზაფხულში, 16 აგვისტოს. აქაც, ისევე როგორც ბევრგან, დღესასწაული იწყება წინა დღეს და მთავრდება მეორე დღეს გზის დალოცვით.

3. დუშეთიდან ერთი კერსის მანძილზე, მთაზე მდებარეობს – მოციქულ თომას სახელობის პატარა ეკლესია. აქ დღესასწაული იმართება აღდგომის შემდეგ კვირას, ე.წ. თომას კვირას, ანუ კვირაცხოვლობას. ქართულ ენაზე აღდგომის განახლების კვირას კვირაცხოვლობა ან ხელახლა შობის დღე ეწოდება, როგორც მას წმინდა გრიგორი ღვთისმეტყველი უწოდებდა (სიტყვა 44-ე, ახალკვირიაკეს). ეს დღესასწაული ქალაქ დუშეთში, ისევე როგორც ყველგან, წმინდა ეკლესიის დადგენილების საფუძველზე აღინიშნება, დღევანდელ სოფელ კობიაანთკარის მიმდებარედ, ძველი დუშეთის უძველეს გეოგრაფიულ უბანში.

14. სოზომენი ნიგნი II, თავი 2.

სულ ახლახან, ეს ეკლესია აზნაურ მ. კობიაშვილის შენევენით აღადგინეს, იმ გვარის ერთ-ერთი წარმომადგენლის მიერ, რომლის წინაპრებმაც იგი თავდაპირველად ააშენეს.

4. დუშეთიდან 5 ვერსის მანძილზე მდებარეობს აფხაზის, ანუ *აფხაზის, * წმინდა გიორგის სახელობის ეკლესია*. აქ იმართება ადგილობრივი დღესასწაული, ქართული ეკლესიის მიერ 10 ნოემბერს ნებადართული. მის საწყისად ითვლება წმინდა გიორგის ხატი ილორში, ანუ იგივე სამურზაყანოს აფხაზეთში. კათოლიკოსი ანტონ პირველი მკაცრად ილაშქრებდა ამ დღესასწაულის 10 ნოემბერს აღნიშვნის წინააღმდეგ, რადგან მას მსოფლიო ეკლესია არ სცნობდა. მან დაბეჭდა კიდევ ამ დღის შესახებ მრისხანე წერილი ყოველთვიურ ბეჭდვით ორგანოში, მაგრამ ვერ მოასწრო წამოწყებული საქმის ბოლომდე მიყვანა. 10 ნოემბერს ეს დღესასწაული დღემდე ბევრ ადგილას კვლავ იმართება, მათ შორის თბილისში, ქაშუეთის წმინდა გიორგის სახელობის ეკლესიაში.

5. *წმინდა სამების ეკლესია* – დუშეთიდან 15 ვერსის დაშორებით, აღმართულია მაღალ მთაზე, რომელიც სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ არაგვისა და ქსნის სამფლობელოებს ერთიმეორისაგან ყოფს. დუშეთის მწყალობელი „სინას“ ამ მთის სიმაღლე, დაახლოებით 5000 ფუტია. ტაძრის გარშემო, მაღლობზე, სადაც ტყე თავდება, შენობის ნარჩენები მიუთითებს, რომ აქ მონასტერი უნდა ყოფილიყო. ეკლესიიდან ქვევით, არაუახლოეს 700 ფუტისა, მთის თხემის დამაგვირგვინებლად ხარობს ტყე და გადმოდის არაჩვეულებრივად ცივი წყარო. ეს მთა, თავისი სიმაღლითა და გარეგნობით, მაგონებს ასკეტურ ათონს მაკედონიაში. ის დუშეთის მარადიული და შეუვალი ანაქორეტია**, მის ირგვლივ არსებულ უფსკრულებზე ზეციური დიდებულება სუფევს. მისკენ მიმავალი რთული აღმართი სულიერი სრულყოფის მწვერვალებისაკენ მიმავალ ვიწრო საღვთო გზას მოგაგონებთ, რომლისკენაც მიისწრაფვოდნენ თავმორეკილი უცხო ბერები.

*სახელწოდება აფხაზის გაიგივება აფხაზთან ხელოვნური და არადაამაჯერებელია. დუშეთის სიახლოვეს მდებარე აფხაზის სამლოცველო წარმომადგენს მთიულეთის არაგვის ხეობის სოფელ აფხავეში მდებარე წმინდა გიორგის სახელობის ეკლესიის ნიშს და მას არავითარი კავშირი არ გააჩნია სახელწოდება აფხაზთან და ილორის ეკლესიასთან (რედ).

**ანაქორეტი – (ბერძ. anachoretes), ადგილი, სადაც ზნეობრივი სრულყოფის მიზნით, ამქვეყნიური ცხოვრებიდან განდევილი (მეუღაბნოე) აფარებს თავს.

აქ არის წმინდანთა და მთავარანგელოზთა უძველესი ხატები, ჭვრები ამობურცვული ვერცხლით, სამეუფო კარი ოქროს თხელი, წარწერებიანი ფირფიტებით, რომელთა სრულყოფილად გარჩევა ჭერჭერობით ვერ მოვახერხე. „ეს მოოქროვილი კარი, – წერს ვახუშტი, – სპარსელების გაკეთებულია იმ სასწაულის შემდეგ, მათ რომ იხილეს ტაძრის ხატების გატაცებისას. მათ ხატები ხარებშემულ ურემზე დაალაგეს და ადგილზე დააბრუნეს ისინი“. ეს ამბავი შაჰ-აბასის საქართველოში შემოსევისას მომხდარა, – ამბობს თქმულება.

ეკლესია წმინდა მარიამ ღვთისმშობლის მიძინებას დღესასწაულობს, თუმცა ხალხის ენაზე სამებად იწოდება. მოსახლეობის დიდი ნაკადი ავსებს არაგვისა და ქსნის ხეობების მლოცველებს. მთის აღმოსავლეთი ნაწილი ძველთაგან არაგვის ხეობის მოსახლეობისთვისაა განკუთვნილი, ჩრდილოეთი* კი, უფრო გაშლილი არე, ქსნის ხეობის მოსახლეობისათვის. არც ისე ღრმა ღარტაფი ყოფს ამ ადგილებს, რათა არ შეერიოს ურთიერთს ქართული სამეფოს ორი მთიანი მხარის ერთმანეთისადმი მტრულად განწყობილი ხალხი. ამ მწვერვალიდან მოჩანს ქართლი და თბილისის მიმდებარე მაღლობები. ჩრდილოეთით თავს იწონებენ კავკასიის მთები და ქედები, რომლებზედაც თოვლი 15 აგვისტომდე არ დნება. ეს მთები ნამდვილად ერთმანეთზეა დადგმული, როგორც ოსსები ოლიმპოზე. სინმინდის გარშემო ფართო პანორამის დიდებული სურათია. უფრო თვალწარმტაცია ღრუბელთა სურათი, თქვენ ქვევით რომ იხატება, ისინი ხეობათა სიღრმეებიდან ამოდიან და ქვევითვე ეშვებიან. ხშირად შევსწრებივარ აქ მცხუნვარე მზეს, ჩვენ ქვევით კი – ჭექა-ქუხილს. თითქოს თავად ბუნების საიდუმლოების საცავენბსა და მის ზეციურ ლაბორატორიაში ვიმყოფებოდეთ.

6) *ყოვლადწმინდა ღვთისმშობლის შობის ეკლესია* ბოდორნაში, დუშეთიდან ხუთიოდე კერსის მანძილზე მტრისთვის მიუვალ ან ნაკლებად მიუვალ მაღალ მთაზე. ეკლესია გუმბათოვანია, აგებულია აზნაურ შაბურიშვილების მიერ, რომლებზედაც მე უკვე მოგახსენებდით. მთელი ეს ადგილი ციხესიმაგრეს წარმოადგენს. ჩინგის-ხანის ურდოსა და თემურ-ლენგის ეპოქის დროს, საქართველოს ძნელბედობის ჟამს, აქაც იყო მიუვალ მაღლობებზე გამოქვაბულები. მღვიმეებიდან ბევრი ჩამოიშალა, ბევრიც ისევ არის და ისინი ამ მხარის სრული

*უფრო სწორად, ჩრდილო-დასავლეთ მხარეს, დასავლეთისაკენ გადახრით.

გაპარტახებისა და დაცარიელების ჟამს გვახსენებს. თემურ-ლენგის მათიანეში ვკითხულობთ, როგორი ძნელი იყო მისთვის ამ მღვიმეთა აღება და იქიდან მახვილს გადარჩენილი მეომრების გამოყვანა. მთების სიმაღლიდან გრძელი თოვებით, კალათებით ეშვებოდნენ თემურის მეომრები და როდესაც მღვიმეებს გაუსწორდებოდნენ, იქ შეფარებულებს ათასობით ისარს სტყორცნიდნენ ანდა, თუ არ შეეძლოთ ციცაბო მთის გამო მღვიმეებთან ახლოს მისვლა, მაშინ თემურის მეომრები მღვიმეში აალებულ საგნებს ისროდნენ და იქ მყოფთ ცოცხლად წვავდნენ¹⁵. ქართველთა ამგვარი დევნის ხერხს თემურ-ლენგი ჯერ კიდევ ინდოეთში იყენებდა.

ძველი ტროგლოდიტების მიერ შექმნილ ამ გამოქვაბულებს შორის თვალწარმატა, ხატოვან ადგილას თავს იყრიან დუშეთის მცხოვრებლები და სასულიერო პირთა კრებული, რათა გაიზიარონ ღვთისმშობლის დაბადებასთან დაკავშირებული საყოველთაო სიხარული. საერთოდ, ეკლესიის მდებარეობა ასეთ მაღალ ადგილას მეტეოროლოგიურ სადგურს მაგონებს, რომელიც თესალიაში 1849 წელს ვნახე.

1448 წელს, შაბურიშვილების გვარის ერთ-ერთი წარმომადგენელი, სახელად როდამი, თემურ-ლენგის ურდოს საშინელებებისა და ალექსანდრე I მეფობისას სამეფოს აღორძინების მომსწრე, ბოდორნაში დასახლებულა. აქ მან ბოდორნის სინმიდეთა მახლობლად აიშენა პატარა სადგომი, რომელიც მტრის მახვილით ამოხოცილ წამებულთა ძვალთმესალაგად იქცა, იგი გვახსენებს წინასწარმეტყველის ცრემლითა და გოდებით წარმოთქმულ სიტყვებს: „უბოკ სოცჳო უკაძნოს შინა მომსკრკლთა თანა მახეღოთა“ (იერემია 31.2). აქ მიეცა იგი მშვიდ და ტკბილ, ჩვენ მიერ შეუცნობელ ყოფას, აგრერიგად დამახასიათებელს მისი დარდიანი და უსიხარულო მდგომარეობისათვის. აქ მოიტანა მან წარსულის მწუხარე მოგონებები, თავისი სულის მტანჯველი, სევდისა და ჟამთაგან დაშლილი, ერთ დროს თავისი ძლიერი ძვლები. დღეს დახმარება ესაჭიროება ამ ეკლესიას, რომელშიც მისი ამშენებლის ნეშტი განისვენებს.

მთისზედა ბოდორნიდან ნახევარი ვერსის მანძილზე, არაგვის

15. Chereffeddin, lib.1, chap.5, pag.220.

გასწვრივ, მდინარის დინების მარჯვნივ, მიუთითებენ იმ პატარა ქალაქის – ურიას ადგილსაც, რომელიც ებრაელებით ყოფილა დასახლებული და რომელმაც ვახუშტი წერს. გუთნით და წვიმების ღვარისაგან კატაკომბები* ალაგ-ალაგ დახეთქილია და ისინი დღემდე ჩანს. ეს ქალაქი საქართველოში თემურ-ლენგის გამანადგურებელი ლაშქრობის დროიდან გაქრა.

7) *წმინდა ნიკოლოზის ეკლესია* დუშეთში, წმინდა გრიგოლ ნაზიანზელის ხატი. ხატი ჯვრის ფორმისაა, მისი სიგრძე ერთ-ნახევარი, ხოლო სიგანე სამი მეოთხედი არშინია.** უძველესი ხის ჯვარი ჩასმულია ვერცხლის ჭედურ კიოტში – მისი სიძველის შესანარჩუნებლად, ლპობისა და გაფუჭებისაგან დაცვის მიზნით. მისი ვერცხლის პერანგის ნაწილი ახალია, ნაწილი კი ძველი – ფიგურული გამოსახულებიანი ფირფიტებით. ფიქრობენ, რომ ხის შიგნით ინახება წმინდა ნაწილები. ამ შესამოსლის გარეთა ზედაპირზე ზოგიერთი ადგილი მოოქროვილია, აქვს რელიეფური გამოსახულებები: ზედა მხარეს – საბაოთის ღვთაება***; შუაში – წმინდა გრიგოლ ნაზიანზელი – წმინდანის სამოსით, თავზე მიტრითა და ხელში მწყემსმთავრის კვერთხით; გვერდებზე, ჯვრის ფრთებზე – წმინდა ბასილი დიდი და იოანე ოქროპირია. პირველი მათგანი, როგორც საქართველოს მეზობელი კაბადოკიის წმინდანი, ხოლო მეორე, როგორც შავი ზღვის სანაპიროზე, საქართველოს სამეფო ქალაქ ბიჭვინთაში განდევნილი; ქვედა მხარეს – წმინდა პეტრე მოციქულია. ყველა მათგანს აქვს წარწერა ხუცური ასოებით. ჯვრის წამახვილებული ბოლო ადასტურებს, რომ იგი ჩასმული იყო ბუდეში, რომლითაც იდგა ეკლესიაში და რომლითაც ჯვარს ძველი დუშეთის გარშემო სამდღიანი მსვლელობისას დააბრძანებდნენ.

* აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ ამ ადგილას საკონტროლო თხრილებით გამოავლინა განვითარებული და გვიანშუასაუკუნეების რამდენიმე უინვენტარო ქვაყუთი (რედ).

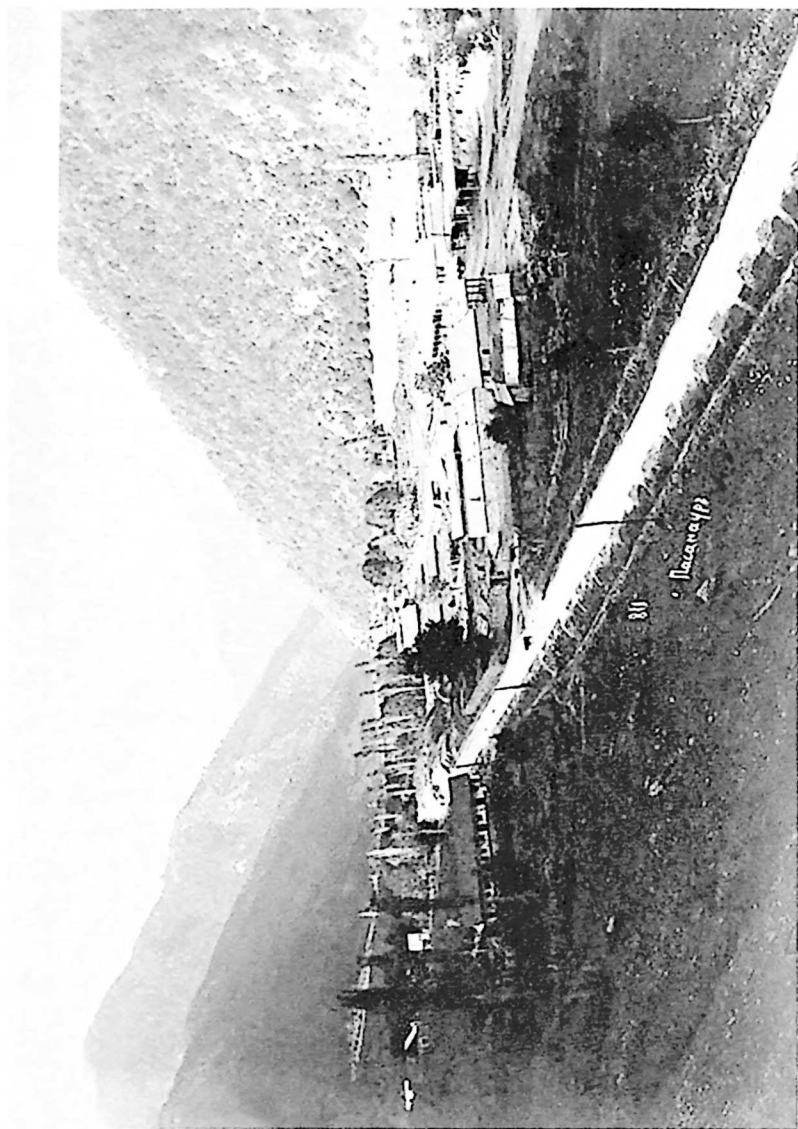
** არშინი უდრის 71,12 სმ-ს, ზომის ერთეული მეტრული სისტემის შემოღებამდე.

*** საბაოთი – მამა ღმერთი. ძველ აღთქმაში იუდაისტური რელიგიის უზენაესი ღმერთი, იაპვეს ერთ-ერთი ეპითეტი. ამ შემთხვევაში იგულისხმება ქრისტიანთა მრწამსის, ყოვლადწმინდა სამებისა (მამა, ძე და სულიწმინდა) უხუცესი (რედ).

ამ საუკუნის დასაწყისში ჯვარი განუახლებია მღვდელ სულიკაშვილს, რომლის მოდგმაც ასევე უძველესია დუშეთში. ეს აღნიშნულია ვერცხლის პერანგის უკანა მხარეს*.

საუცხოო ხედები დუშეთის გარშემო პოეტურ გრძნობებს აღძრავს. მდიდრულად თავს იწონებს ხედებისა და სურათების თვალსაწიერი, რომელთა შორისაც მზერა თავისუფლად დახეტილობს პეიზაჟიდან პეიზაჟზე, დუშეთის პორიზონტის ღრმა გუმბათის ქვეშ. თვალი მხიარულად ისვენებს ბუნების მხატვრულ პანორამებზე, ტყეებით დაბურულ სიმაღლეებზე, მის გარშემო მდებარე 12 სოფელზე, 7 ვერსის დაშორებით მდებარე ბაბალეთის ტბაზე, მეფეთა და ამაყი ვასალების სისხლიან ბრძოლებს რომ გვახსენებს, დიდებულ ხეივანებზე, თავიანთი ჩრდილებით რომ ამშვიდებენ სულს; XVII და XVIII საუკუნის არისტოკრატთა ძველ ციხეებზე, რომლებიც მონმენი არიან მათი ძლიერების ან უძლურებისა და ხალხის წარსული ცხოვრების მწარე, გმირული დღეებისა, უზარმაზარ კაკლის ხეებზე, გადარჩენილ ხილის ბაღების ნაშთებსა და ბაბალეთის მთის ძირებამდე 6 ვერსის მანძილზე გაშლილი ვენახების ზოლის ამფითეატრზე. ეს ადგილები თითქოს ალევის მთიანი გიგანტის ძირშია მხატვრულად გადამლილი, წმინდა სამების ეკლესია რომ აგვირგვინებს. ეს სიმაღლე დუშეთისათვის ბუნების უმაღლეს შემოქმედებას წარმოადგენს და უდაბნოს პაეროვანი ვარსკვლავია, ზეცის შუქურისაკენ მიმავალ ნათელ გზას რომ გვიჩვენებს, ბუნების ქმნილი პირამიდაა, ფარაონის პირამიდებზე უფრო ძველი, პორიზონტზე მთათა მბრძანებელია, მისი რწმენის გამარჯვების ბავრაცია, რომელსაც ვერ სძლიეს ქრისტეს მტრებმა, მის კამარაზე აღმართული წმინდა საკურთხეველია, იგია კომპასი გემის მოძრაობისა, რომელიც ნელინადში ერთხელ მიუძღვება მლოცველთ წყნარ, მშვიდობიან და უშფოთველ წმინდანთა თავშესაფარში, მინიერი სამოთხის ზეციურ სამყოფელში.

* ამჟამად, გრიგოლ ნაზიანზელის სახელობის ჯვრის მოყვანილობის ხატი დაკარგულია.

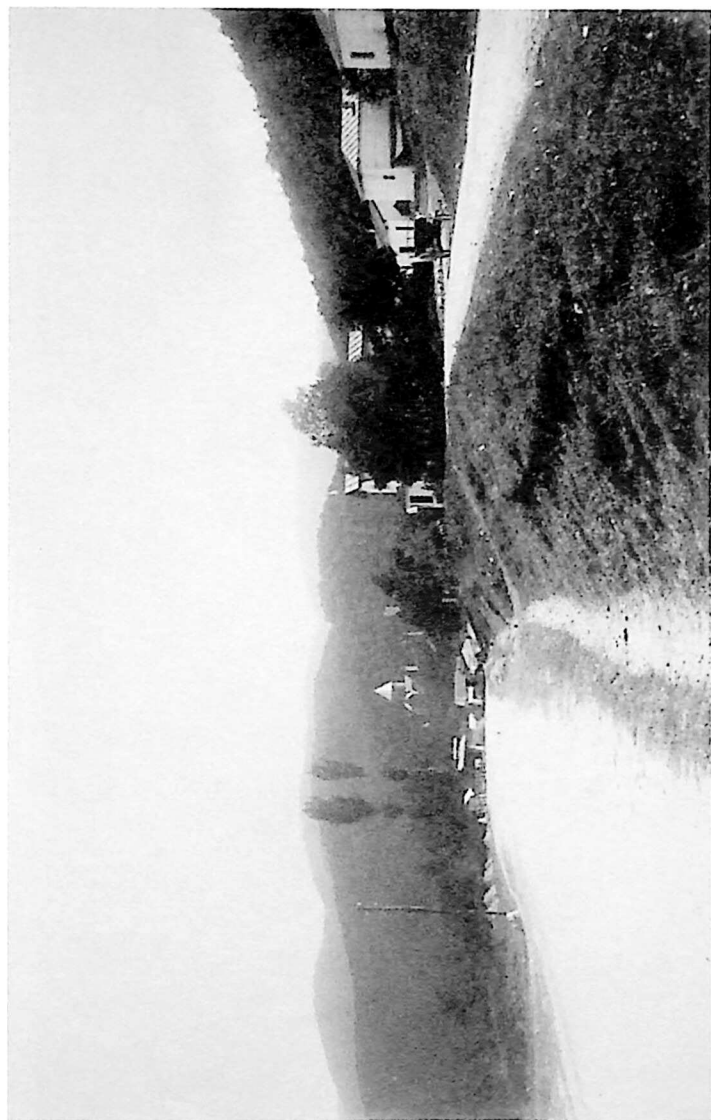
ფასანაური, ალექსანდრე როინაშვილის ფოტო.
Pasanauri. Photo by Alexandre Roinashvili.

ფასანაური. ალექსანდრე როინაშვილის ფოტო.
Pasanauri. Photo by Alexandre Roinashvili.

სოფელ მლეტაში მდებარე წმინდა გიორგის სახელობის ეკლესია და სადგურის შენობა მლეტის აღმართთან. ალექსანდრე როინაშვილის ფოტო
 St. George's church and a station at the rise of village Mleta. Photo by Aleksandre Roïnashvili.

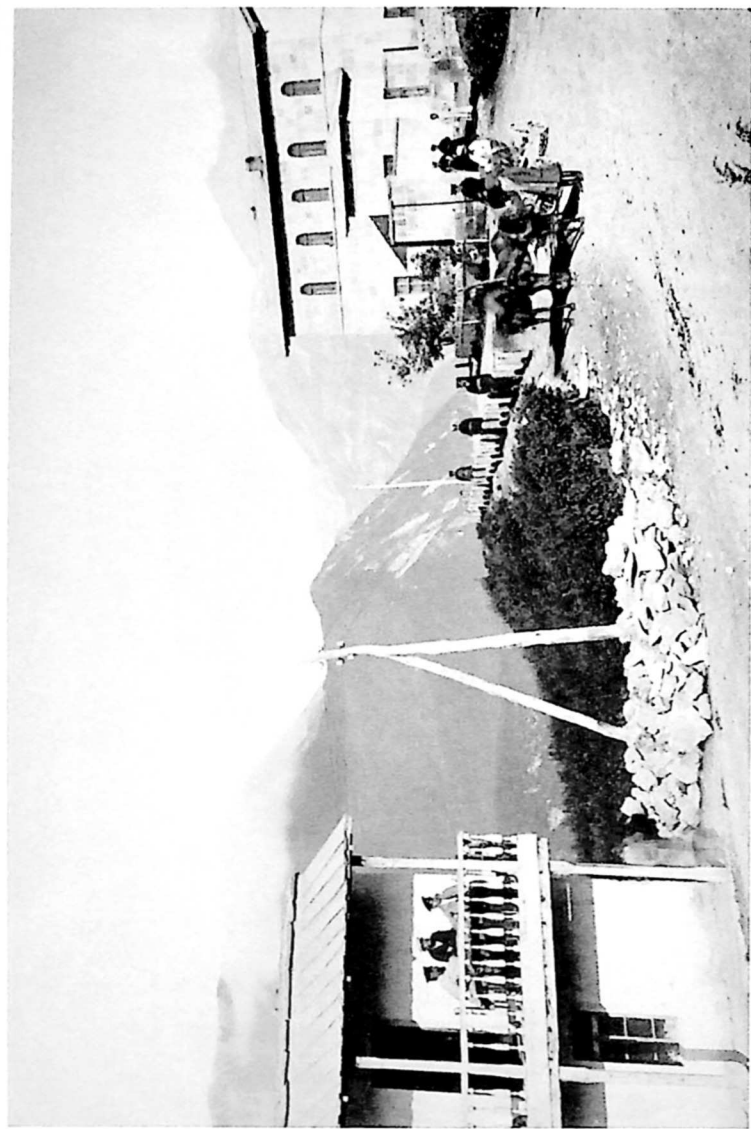
ანანური.
Ananuri.

საქართველოს სამხედრო გზა, „ემზაკის ხიდი“.
Georgia's Military Road, "Evil's bridge".

ციხე ფასანაურსა და მღვთას შორის.
A castle, Georgia's Military Road.

გუდაურის სადგური.
Gudauri station.

მილახვიანთკარი.
Village Milakhviantkari.

მილახვრიანთკარი.
Village Milakhvriantkari.

მილახვრიანთკარის გზა დუშეთიდან.
Road to Milakhvriantkari.

ჭილაშვილების ციხე-დარბაზი.
Tchilashvili's' castle.

მღეთის სადგური მღეთის აღმართის დასაწყისში.
A station at the rise of village Mleta.

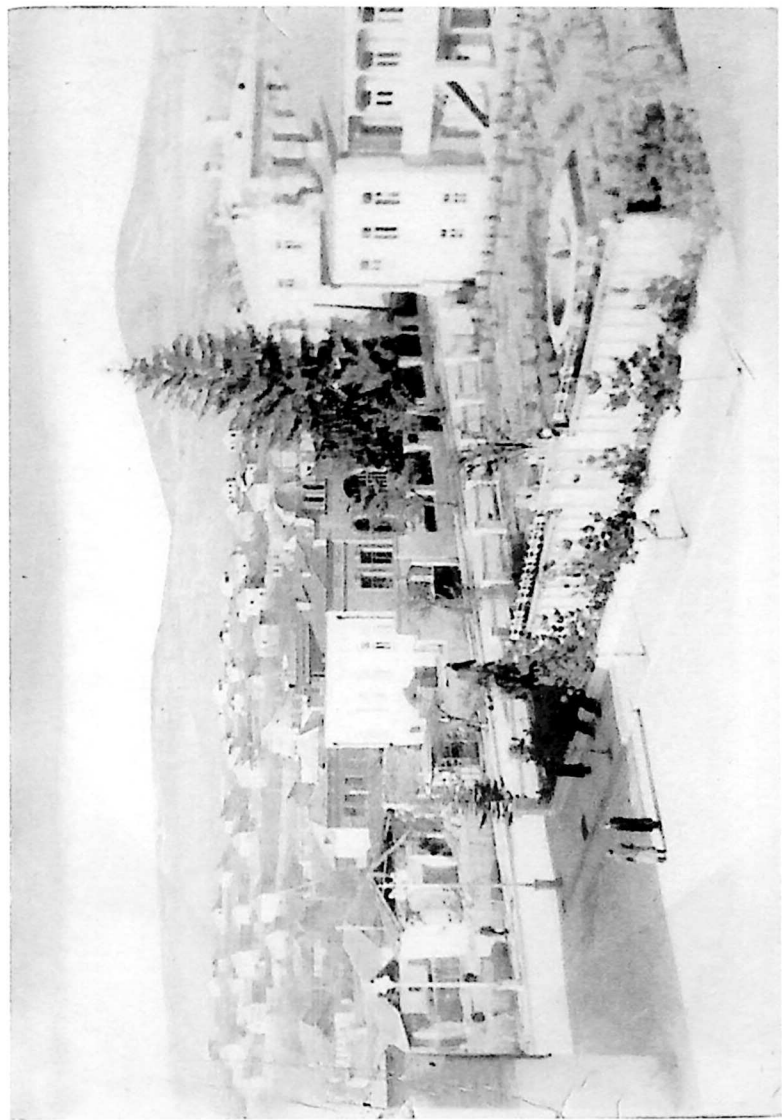
ძველი სოფელი ფასანაურსა და მლეფა შორის.
An old village between Pasanauri and Mleta.

თამარ მეფის ციხე დარიალის უღელტეხილთან.
King Tamar's castle, Darial gorge.

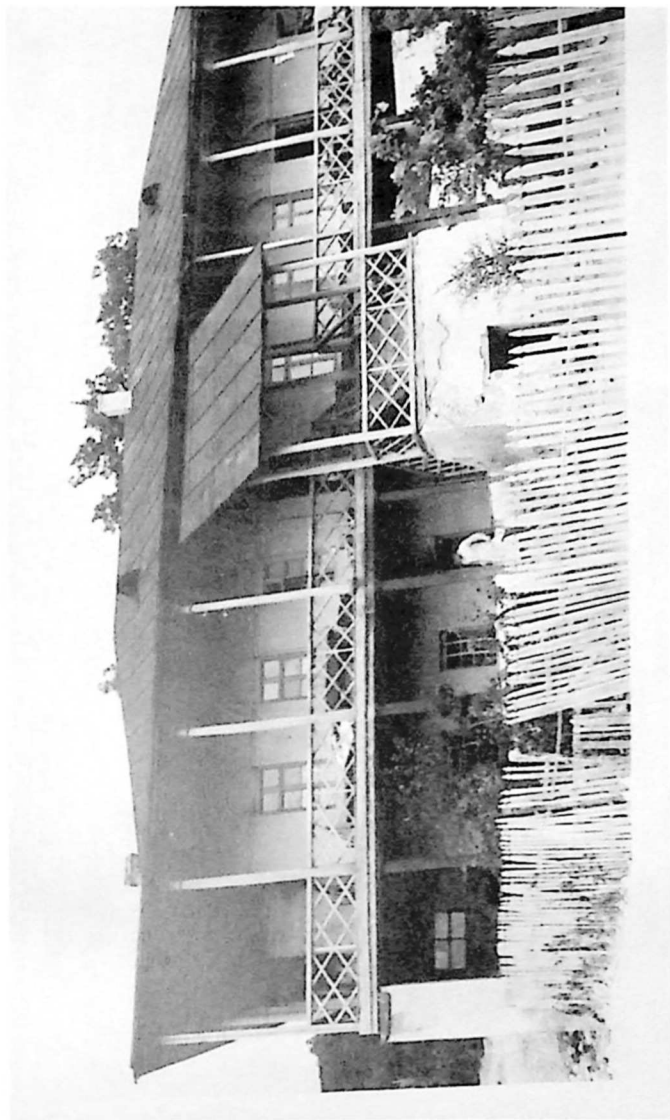
ბიდი დუშეთსა და ანანურს შორის.
The bridge between Dusheti and Ananuri.

ქალაქის ცენტრი.
The centre of the town.

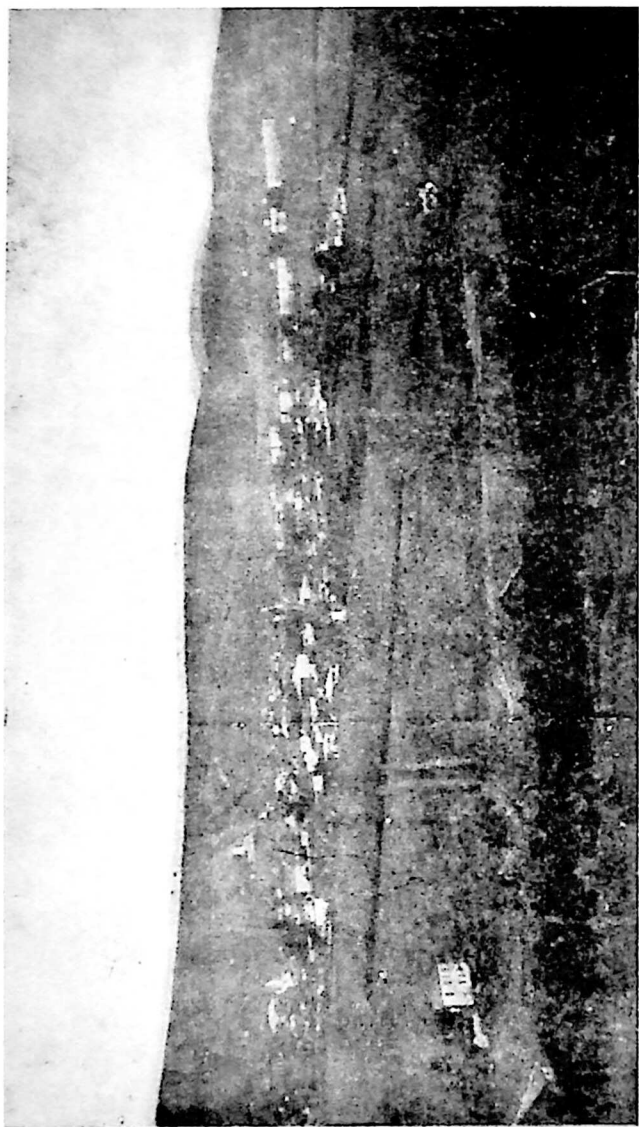

ადმინისტრაციული შენობა ქალაქის ცენტრში.
The Municipality building at the centre of the town.

სახლი, სადაც ცხოვრობდა ილია ჭავჭავაძე.

House in Teatri str. where Ilya Chavchavadze lived.

ძველი ქობავის ხედი.
The view of the old town.

ძველი ქალაქის ხედი.
The view of the old town.

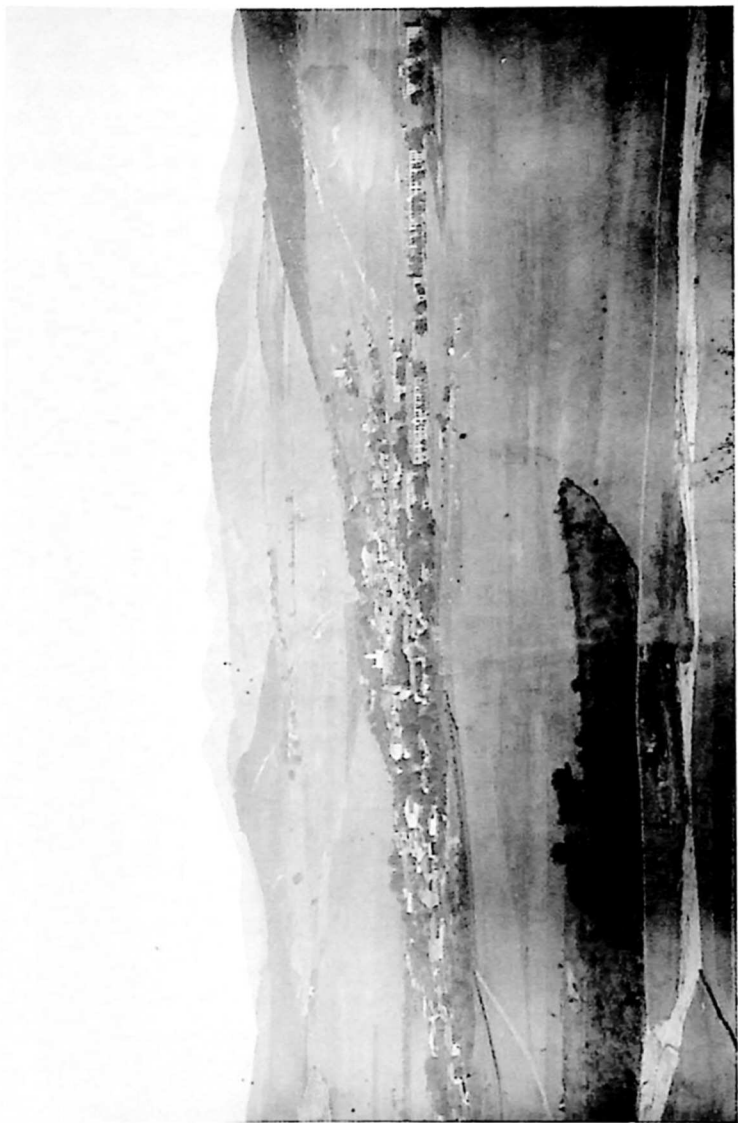
ძველი ქალაქის ხედი.
The view of the old town.

ძველი ქალაქის ხედი.
The view of the old town.

ძველი ქალაქის ხედი.
The view of the old town.

ძველი ქალაქის ხედი.
The view of the old town.

დუშეთის ბალები

დუშეთის სიმდიდრე, მისი სამკაული – მისი ბალ-ვენახებია, ყურძნის და ხეხილის. ისინი გაშენებულია წვიმის ნიაღვრებისას მრისხანე პატარა მდინარე დუშეთის ხევის მთელი ხეობის გასწვრივ, ფერდობების კალთებზე, გარშემო მთათა ჩამონაშალ და ნაყარ მიწებზე, რაც ასე ხელსაყრელია ვენახისათვის. ისინი ბახუსს უყვარს. ვერგილიუსი შესძახებს:

"Bacchus amat colles".

„ბახუსს უყვარს მთები“

ყურძნის გარდა აქ იზრდება ატამი, გარგარი, ყველა ჯიშის ქლიავი, ბალი, ალუბალი, კომში (cydonia), მსხალი, ვაშლი, ნუში და სხვა.

პირველ საუკეთესო ბალს ადგილობრივი მოსახლეობა დღემდე ბატონის ბაღად მოიხსენიებს. ის მეფისნულ ვახტანგს გაუშენებია 1784 წელს და არც ისე დიდი ხნის წინ ხაზინას კერძო პირზე გაუყიდა.

ბალებით დაკავებული მიწის მთელი ფართობი შეიძლება მოიცავდეს 30 დღიურ სახნავს, ანუ 15 დესეტინას.* საშუალო მოსავლის პირობებში 600 კოკამდე** ღვინოს წურავენ, რაც 9600 თუნგს (3200 სათლს, ანუ ვედროს) შეადგენს.

კოკა (დუშეთის კოკა 16 თუნგისაგან შედგება), ვაზის ავადმყოფობის გამო 1858-1859 მოუსავლიან წლებში 9 მანეთად იყიდებოდა.

როგორია დუშეთის ღვინო? – გვკითხავენ ჩვენ. ის არაა კახურ ღვინოზე უკეთესი და არც ისეთი, რომ ღირსებით შეედაროს ევროპის ზოგიერთი ადგილის სუსტ ღვინოს. ღვინის დაყენების ხელოვნება ჩვენთან ჩვილობის ასაკშია და გაუმჯობესებას ელის არა იმათგან, ვინც რჩევებს წერს და ბეჭდავს ადგილობრივი მეღვინეებისთვის გაუგებარ ენაზე, არამედ პრაქტიკოსების, მევენახეობის დარგის სპე-

* დესეტინა – მიწის ფართობის საზომი ერთეული მეტრული სისტემის შემოღებამდე, უდრიდა 2400 კვადრატულ საფენს, ანუ 1.09 ჰექტარს.

** კოკა შედგება 16 თუნგისაგან, თუნგი 3.34 ლიტრისაგან. ე.ი. დუშეთური კოკა იტევდა 53 ლიტრს ან ოდნავ მეტ ღვინოს (რედ).

ციალისტების, ანუ იმ ხალხისაგან, ვინც სახელმწიფო სიმდიდრის ამ დარგის განვითარებას მიუძღვნა თავისი ცხოვრება.

აქ ღვინოს, ისევე, როგორც მთელ საქართველოში, თიხის ქვევრებში ინახავენ, რაც ძველ ბერძნებთან და რომაელებთან ამფორის (amphora) სახელითაა ცნობილი.

ვაზის ადგილობრივი ჯიშების გარდა, აქ ყირიმიდან ჩამოტანილი ვაზის ჯიშებიცაა, თავადმა მ. ს. ვორონცოვმა რომ გამოიწერა სხვა ხეხილთან ერთად და რომლებიც უკვე ნაყოფსაც იძლევა.

მეაბრეშუმეობა არის მცირე მასშტაბით.

ბაღებისა და ნაყოფისმომცემი ხეების გაუმჯობესება აქაც, ისევე როგორც ყველგან, მოსახლეობას გატაცებად ექცა. მეც, მათი შრომის მიმბაძველი, დუშეთის საზოგადოების წევრი, შეძლებისდაგვარად ვასრულებ შრომისა და სამუშაოს წმინდა მოვალეობას, რასაც უნესებს ადამიანს ღვთის განაჩენი და ბუნების კანონი; პატარა, მაგრამ ლამაზ აგარაკზე დუშეთის ერთ-ერთ კუთხეში ხეებს ვრგავ. ისარგებლებ კი მისი ნაყოფით? – მკითხა ჩემმა გულითადმა მეგობარმა, მეიგავე ფედრუსის სიტყვებით:

..... *quem fructum capis*

Hoc ex labore? quodve tantum est praemium?

.....*რამდენ (რომელ) ნაყოფს აიღებ*

ამ გარჯიდან? განა ეს არის შესაბამისი ანაზღაურება?

მე მას ავუხსენი შრომისა და მეცადინეობის სიამოვნება და შევასენე რომაელ მგოსანთა მეფის რჩევა: ახარე დაფნა, ვაშლები, იმათ ნაყოფს შენი შვილიშვილები მოიმკიან.

Insere, daphne, puros; carpent

tua poma nepotes.

Virgil. Bucol. IX. V. 50.

დარგე მსხლები, დაფნა; ნაყოფს

შენი შთამომავლები მოწყვეტენ (ვერგილიუსი).

საარაგვოს მმართველები დუშეთში

დუშეთს, როგორც მთელი არაგვის რეგიონის მმართველ ცენტრს, ხევისბერები განაგებდნენ*. ხეობებით დაქსელილი ამ მხარის ფეოდალურმა კორპორაციამ მმართველთა ეს უძველესი სახელწოდება თუ ტიტული შემდეგი სიტყვებიდან ანარმოვა: ხევი და ბერი, ე.ი. უხუცესი, ანუ სიტყვასიტყვით, ხეობის წმინდა პიროვნება. მსგავსი მმართველები ლიკურგთაგან და ძველ ხალხთაგან გერონტებად** და პრესვიტერებად*** მოიხსენებიან, ე.ი. წმინდა მსახურებად და უხუცესებად. საყურადღებოა ორივე ხალხთან სახელების ასეთი დამთხვევა – უხუცესები. ისინი წარმოადგენდნენ ხეობებში მომწყვდეული მოსახლეობის ცალკეული ჯგუფების დამცველებს და მათ ხალხი ირჩევდა სრულყოფილი ასაკის, კეთილგონიერებით გამორჩეულ და გამოცდილების მქონე მამაკაცთა წრიდან. მათ ხელში იყო სასამართლო, სამხედრო და სამოქალაქო მმართველობა, რაც ეფუძნებოდა ადგილობრივთა ადამ-ნესებს, ადამიანთა გადმოცემებით მტკიცედ შენახულ, დაუნერეულ, ზეპირ კანონს რომ წარმოადგენდნენ. ღვთის სადიდებლად მაღალ მთებზე წარმართულ დროში აგებული ტაძრები,

*ეს დებულება არ შეესაბამება სინამდვილეს. სოციალური განვითარების თვასაზრისით და ბუნებრივ-გეოგრაფიულ თავისებურებათა გამო, არაგვის აუზი შედგებოდა ერთიმეორისაგან მკვეთრად განსხვავებული ორი ზონისაგან – მთისაგან და ბარისაგან. ფეოდალურ ურთიერთობათა ჩასახვა-განვითარების დროიდან (ძვ. წ. VI-III სს.) ბარი წარმოადგენდა სახელმწიფოსა და სამეფო კარის უმთავრეს ეკონომიკურ და პოლიტიკურ საყრდენს. ფარნავაზ მეფის მიერ ქვეყნის საერისთავოებად დაყოფა ერთ-ერთი უმთავრესი ნიშანია იმ სოციალური ძვრებისა, რასაც ადგილი ჰქონდა საქართველოში ელინისტური ხანის დამდეგიდან. ეკონომიკურად და სოციალურად ჩამორჩენილ მთაში კი მმართველობის ძველმა ინსტიტუტებმა XIX საუკუნემდე შემოინახა თავი. არაგვის ხეობის ბარში მდებარე დუშეთი, რა თქმა უნდა, აღარ იმართებოდა ხევისბერების მეშვეობით, მით უმეტეს, რომ XV საუკუნიდან იგი იქცა არაგვის ხეობის პოლიტიკურ ცენტრად, სადაც მდებარეობდა ერისთავის სასახლე და მოგვიანებით დუშეთის „კრემლში“ მოთავსებული მმართველობითი ორგანოები. ალენიშნავთ, რომ მთიულეთის არაგვის ხეობა, ხევის ჩათვლით, რამდენადმე უფრო განვითარებული იყო სხვა ხეობებთან შედარებით, იმის გამო, რომ იქ გადიოდა საერთაშორისო მნიშვნელობის სავაჭრო-სატრანზიტო გზა, რომელსაც ფეოდალური ხელისუფლება საგანგებო ყურადღებას აქცევდა. უეჭველია, რომ არაგვის ხეობის ეს ნაწილი ფარნავაზ მეფის დროიდან შედიოდა სამეფო დომენში (რედ).

** გერონტები – საბერძნეთში გერუსის (უხუცესთა საბჭოს) წევრები.

*** პრესვიტერი – უხუცესი, ქრისტიანულ ხანაში მღვდელი.

ისევე, როგორც ჭეშმარიტი ღვთისა და მისი წმინდანების სახელზე აგებული ეკლესიები, რომელთაც შეცვალეს წარმართული სალოცავები, ქრისტიანობის დროს აღკვეთნდნენ უსამართლობასა და უკანონობას. ცალკეული თემისათვის ეს ჯვარ-ხატები და მართლმადიდებლური ტაძრები იყო იგივე, რაც მთელი ქართველი ერისათვის ქართლოსის საფლავი: სინმინდეთა წინაშე ფიცით ირჩეოდა დავები, მტკიცდებოდა ხელშეკრულებები. ამ პატრიარქარული დროის ჩვეულებებმა ჩვენს დრომდე იარსება. ხევისბერები ამ წმინდა ადგილების მახლობლად, თითქოს ღმერთების თანდასწრებით, კრებდნენ ხალხს საომარი თათბირებისათვის, ისევე როგორც რომაელები კურიათა გარშემო. მათს თანამდებობრივ მოვალეობას შეადგენდა ხალხური ჩვევების შენახვა, ანუ იმავე კანონების, სამართლის დაცვა, საჭიროების შემთხვევაში ჯარის შეკრება. ისინი იმყოფებოდნენ რა ერთმანეთთან მჭიდრო კავშირში, ემორჩილებოდნენ საქართველოს მეფეს, რომელსაც რეზიდენცია მცხეთაში ჰქონდა, ამავდროულად არ ღალატობდნენ თემურ ერთიანობას.

ეს უძველესი ნოდება, ანუ ხალხური მმართველობის იერარქიული წესი, დიდხანს დარჩა ძალაში არაგვის ხეობაში.

სპარსეთის მეფე საპორმა (შაბურმა) თავისი მმართველობის დროს საქართველოში, რომელიც პეროდოტეს მიხედვით შედიოდა სპარსეთის იმპერიის მეცხრამეტე სატრაპიაში, მთიან ზონაში მოსახლეობის მმართველად დანიშნა თავისი ერთ-ერთი სახლიკაცი. არავინ იცის, თუ რამდენ ხანს ბატონობდა ეს საპორების, შაფურებისა თუ შაბურების „დინასტია“ საარაგვოში, თუმცა მათი ჩამომავალნი, გვარად შაბურიშვილები, დღესაც ცხოვრობენ და მოზრდილ მინაწყალს ფლობენ ეგრეთ ნოდებულ საშაბუროში, რომელიც შედგება სხვადასხვა გვარის მოსახლეობის ჯგუფებისაგან და მდებარეობს დუშეთიდან 3 კერსის მანძილზე¹⁶.

16. სასანელთა დინასტიიდან, რომლებიც მეფობდნენ ხოსროიდების სახელით, ცნობილია 4 შაბური. შაბურ-I, მმართველობდა სპარსეთში 241-დან 271 წლამდე, ფლობდა ასევე სომხეთსა და მესოპოტამიას, შეიჭრა სირიაში და აიყვანა ტყვედ იმპერატორი ვალერიანი (260წ.). იყო კაბადოკიაში, კილიკიაში. შაბურ-II (310-380), რომაელებზე გაბოროტებული, მფარველობდა კერპთაყვანისცემლობას სომხეთში, ებრძოდა იმპერატორ იულიანეს, რომელიც მოკლეს მასთან ბრძოლისას (363წ.), მან იულიანეს მემკვიდრე იოანე აიძულა სპარსეთისათვის დაეთმო დაპყრობილ ტერიტორიებთან ერთად 15 გამაგრებული ადგილი და ძალაუფლებას სომხეთსა და საქართველოში. შაბურ-III (384-389), მშვიდობიანად მეფობდა და კეთილგანწყობილი ურთიერთობა ჰქონდა იმპერატორ თეოდოსიუსთან. შაბურ-

მცხეთის ტაძრის ძველი ქარტია მოწმობს, რომ ეს გვარი საა-
რაგვოსა და ღუმეთისათვის მნიშვნელოვანი იყო, თუმცა მათ ერი-
სთავების წოდება XV საუკუნის ნახევარამდე არა ჰქონიათ*. ქართული
მოქცევის 153 წ. (ქორონიკონისა მოქცევისა მეთათხმეტესა), ანუ
ქრისტიანული წელთაღრიცხვის 1465 წლის მცხეთის კათოლიკოსის
მარკოზის სახელზე გაცემული აქტი მოწმობს, რომ მეფეთ-მეფე გიორ-
გიმ თავისი ქალიშვილი (რომლის სახელი უცნობია) ერისთავ ვამეყ
შაბურისძის ვაჟს გიორგის მიათხოვა.

წერილობით ძეგლებში ახსნილი არ არის, რაში მდგომარე-
ობდა შაბურის ძის დანაშაული, რითაც მან ეკლესიის რისხვა დაიმ-
სახურა, მაგრამ მასში წერია, რომ „ვამეყ, საროსთან და შვილებთან
გიორგი, ომარ, მიქო, ვარო და ნუგზართან შეთანხმებით, მონანიებით
გამოისყიდის თავის სულს რელიგიის საწინააღმდეგო იმ საქციელის
გამო, რომელიც იმსახურებს განდევნას, დასჯას, და სწირავს მცხეთის
ტაძარს თავის მფლობელობაში არსებულ ზოგიერთ საგვარეულო მი-
წებს“.

ერისთავის წოდება, რომელიც ამ უძველესმა მმართველმა
გვარმა ალექსანდრე I-ის მეფობის დროს (1415-1443) დაკარგა, მემ-

IV, სომხეთის მეფე, სპარსეთის მეფის იემდეგერდის შვილი, გარდაიცვალა 420 წელს. ის
იბრძოდა ქრისტიანობის გასანადგურებლად თავის სამეფოში და თავისი ქვეშევრდომების
ბიზანტიისაგან ჩამოცილებისათვის. მამასადამე, არაგვის ხეობაში შაბურების მმართველი
გვარის არსებობა უნდა ვივარაუდოთ 241 და 420 წლებს შორის.

*ჯერ სპარსეთ-რომის, შემდეგ სპარსეთ-საბერძნეთის ხანგრძლივი ომების დროს (III-VI საუ-
კუნეები), სასაწესო დინასტიის წარმომადგენლები, სისხლხორცეულად იყვნენ დაინტერე-
სებულნი არაგვის ხეობაზე გამავალი საერთაშორისო გზაზე კონტროლის დამყარებით.
შაბურთა გვარის წარმომადგენლის დამკვიდრება არაგვის ხეობაში მმართველის თანამ-
დებობაზე სწორედ ამ მიზანს ემსახურებოდა, მაგრამ დროთა ვითარებაში შაბურები ჯერ
შაბურისძეებად, ხოლო მოგვიანებით, შაბურიშვილებად იქცნენ და ხანგრძლივი დროით
შეინარჩუნეს არაგვის ხეობის ერისთავობა. XII საუკუნის მეორე ნახევარში ცნობილი სახელ-
მწიფო მოღვაწის ჭიაბერ მანდარტუხუცესის დანიშვნას აღმოსავლეთი საქართველოს
მთიანეთის „(შვილთავე მთიულეთი“), ჟინვალის გამგებლად და ერისთავთ-ერისთავად,
ხელი არ უნდა შეემალა შაბურისძეების (შაბურიშვილების) საქმიანობისათვის არაგვის
ხეობაში. ბუნებრივია, მათი რეზიდენციაც სავარაუდებელია ჟინვალში. თემურ-ლენგის
მრავალგზის დამანგრეველი ლაშქრობის შემდეგ, როდესაც ჟინვალის ძირფესვიანად
აოხრდა, საერისთავოს პოლიტიკური ცენტრი გადატანილი იქნა ღუმეთში. შაბურისძეების
უკანასკნელი წარმომადგენელი არაგვის ერისთავის თანამდებობაზე ჩანს ვამეყ შაბურის
ძე, რომელსაც მეფეთ-მეფე გიორგის ქალიშვილი ჰყავდა ცოლად. ვამეყს გართულეული
ურთიერთობა ჰქონდა საქართველოს ეკლესიის მესვეურებთან, ამან შეიძლება არსებითი
როლი ითამაშა იმაში, რომ შაბურისძეები კარგავენ საარაგვოს ერისთავობას ალექსანდრე
I-ის მეფობის წლებში (1415-1443 წწ). ამდენად, იმის განცხადება, რომ XV საუკუნემდე შა-
ბურისძეებს ერისთავის თანამდებობა არ ეკავათ, არ არის სწორი (რედ.).

კვიდრეობითი მმართველობის უფლებით გადავიდა ორი ცნობილი გვარის, თურმანიძეებისა და ჭარმეულების ხელში, რომლებიც განაგებდნენ საქართველოს მთის საქმეებს თემურის შემოსევების შემდგომ სავალალო წლებში. სიმონ მეფის დროს (1558-1600), როცა იგი ტყვედ იმყოფებოდა სპარსეთში, რომელიდაც დიდგვაროვანი, სოფელ ვანათის მფლობელი, ვისაც ჟამთააღმწერელი მამაც მეომარს უწოდებს, შეეკრა ქსნის ერისთავს და შეიჭრა დუშეთში, დაიპყრო დუშეთი და ბაზალეთი, ტყვედ აიყვანა მისი მფლობელები, ამოწყვიტა მთელი მათი საგვარეულო და გამაგრდა მათს საგვარეულო სამფლობელოებში. მეფე სიმონმა, ტყვეობიდან დაბრუნების შემდეგ, დაამტკიცა ეს ახალი სისხლიანი მონაპოვარი და მას ერისთავის (ხალხის მეთაური) ტიტული უბოძა (1578).

ამ პირველი ერისთავის სახელი უცნობია. ცნობილია მხოლოდ ის, რომ სიკვდილის შემდეგ მას დარჩა უკანონო ვაჟიშვილი, რომელმაც დახოცა ყველა თავისი ასევე უკანონო, ძმა. მომავლდინებელ მახვილს მისი ძმისწული, ყრმა ნუგზარი გადაურჩა. დანაშაულებრივ სანჯისს დანაშაულებრივი შედეგები მოსდევს და, ბუნებრივია, ის ვერ შეძლებდა მიეცა მყარი სანჯისი სახალხო არსებობისათვის. მაშ ასე, მთიანი საქართველოს ამ მშვიდობიანი მხარის მმართველობას საფუძვლად აღმამფოთებელი სანჯისი ჰქონდა, სანჯისი შიდა დაპირისპირებებისა და სისხლიანი ომებისა, რამაც მთელი მხარე მეფესთან ერთიანობას მოსწყვიტა და იგი მოსახლეობის რაოდენობის შემცირებასა და დაუძლურებამდე მიიყვანა. ნუგზარმა მიაღწია რა სრულწლოვანებას, თავისი ბიძის წინააღმდეგ შურისძიებით აღივსო, თავისთან დაახლოებულ პირებთან ერთად მას თავს დაესხა, მოკლა და საკუთარი თავი არაგვის ერისთავად გამოაცხადა. ნუგზარის სატახტო დუშეთში იყო.

წარმოდგენელი დესპოტური ძალაუფლების ქვეშ იწყება დუშეთისა და არაგვის ხეობის ბნელი სურათი, რომელსაც ქრისტიანობაც ვერ ანესრიგებს. მშვიდობიანი დუშეთის თავმდაბალი მმართველების სისხლით მორწყულ მიწაზე ნუგზარის საცხოვრებელი იგება და მკვიდრდება მისი დინასტია, მემკვიდრეობით მიღებული მთელი თავისი საშინელებებით, სისხლისღვრით, გარყვნილებით, ღალატით, ფიცის გატეხით.

1) *ნუგზარმა*, არ დასჯერდა რა დუშეთისა და ბაზალეთის მიწებს, მალე საქართველოს მთიანეთი დაიპყრო, ძველ ქართულ გეოგრაფიაში ცნობილი მთიულეთად და ასევე მთელი მოსახლეობა მდინარე არაგვის დინების აღმა მიმართულებით. გახდა რა ძლიერი ვასალი, ნუგზარმა განიზრახა, რომ თავისი ვაჟი მეფე ლუარსაბ II-ის დაზე დაექორწინებინა და, მიიღო რა უარი, შეუერთდა გიორგი სააკაძეს, მეფის წინააღმდეგ აჯანყებულ მოურავს, რომელსაც ცოლად ჰყავდა ნუგზარის და. ნუგზარი უზარმაზარ როლს თამაშობდა შაჰ-აბასის მიერ საქართველოს გაპარტახების ისტორიაში. არაგვის ხეობაში მისი სისხლიანი მმართველობის კვალი დღემდე ხალხურ ლექსებშია შემორჩენილი:

ნუგზარ ერისთოს ღმრთაო
სისხლის წყმების ღმრთაო.

ლუარსაბ II-ის მეფობის დროს ნუგზარი სპარსეთში გაემგზავრა, სადაც შაჰ-აბასმა დიდი პატივით მიიღო. საქართველოში უკან დაბრუნებისას მან ღიად უღალატა მეფეს და 1611 წელს თავისი ლაშქარით განჯაში (ელისავეტოპოლი) გამოცხადდა შაჰ-აბასთან, რომელიც ილაშქრებდა საქართველოზე მისი დაპყრობისა და გამაჰმადიანების მტკიცე განზრახვით. ამ მრისხანე გალაშქრების უბედურება ცნობილია, ხოლო ნუგზარის სიკვდილი – უცნობი.

2) *ბაადურმა*, ნუგზარის შვილმა, თავისი მამის წოდება – არაგვის ერისთავობა, 1619 წლამდე მიიღო. ზურაბი, მისი ძმა, არ დაემორჩილა მას, თავად მიითვისა ერისთავის წოდება და ცოლთან ერთად გამოცხადდა შაჰ-აბასთან, რომელმაც დიდი მოურავის, გიორგი სააკაძის, შუამდგომლობით მას არაგვის სამფლობელოები დაუმტკიცა. ძმისგან დამარცხებული ბაადური იმერეთში გაიქცა ოჯახთან ერთად (1619 წ) და თავად ჩიჭავაძეს შეაფარა თავი საჩინოში. ჩიჭავაძემ თავისი სტუმრის ცოლის სისუსტით ისარგებლა და სტუმართმოყვარეობის ნმინდა წესი შებღალა. იგი კლავს ბაადურს და მის ცოლზე ქორწინდება. ზურაბი რჩება ერისთავად.

3) *ზურაბმა* (1619-1629) მოინადინა, რომ უფრო მეტად გამაგრებულიყო არაგვის ხეობაში, თავის ძალაუფლებას აჯანყებული მთიულეები დაუმორჩილა და მონაპოვარის შემდგომი გაფართოების მიზნით

ხევის ხეობა კობიდან დარიალამდე დაიკავა, რომელიც მანამდე ქართლის მეფეთა სამეფო სამფლობელოებში შედიოდა. გამაჰმადიანებული ქართლის მეფის – ბაგრატ მეექვსის საჩივრის საფუძველზე, შაჰის მრისხანების შიშით, ზურაბი თვითონ გამოცხადდა შაჰთან, მიიღო რა მისგან ერისთავის ნოდებულება და თანხმობა თავისი ტერიტორიების მართვაზე, საქართველოში გამაჰმადიანებულ მეფე სიმონთან ერთად დაბრუნდა, რომელიც სპარსეთში მაჰმადიან ქალზე დაქორწინდა. მეფე სიმონი ჯარით და შაჰის დავალებით ბრუნდებოდა – ჩამოეგდო ტახტიდან ბაგრატი და ემოქმედა სპარსული პოლიტიკის სასარგებლოდ. ზურაბმა სპარსეთსაც უღალატა და ისედაც გაპარტახებულ საქართველოში დიდი არეულობებისა და სისხლისღვრების მიზეზი გახდა. ის ორჯერ იყო დაქორწინებული: მისი მეორე ცოლი – კახეთის მეფე თეიმურაზ პირველის ქალიშვილი დარეჯანი იყო.

არ უნდოდა რა ქართლში სიმონის გამეფება, ზურაბმა ცუდი საქმე განიზრახა: 1629 წელს ღამით შევიდა სხვილოს ციხეში, სადაც მეფე ისვენებდა, მოკლა იგი და მისი მოკვეთილი თავი თეიმურაზ პირველს, თავის სიმამრს გაუგზავნა. ისტორიამ მისი ხსოვნა სირცხვილით დაფარა. მკვლელი ყოველთვის ყველასაგან საძულველია და ამიტომ თეიმურაზმა შეიძულა თავისი სიძე უბედური სიმონის – სპარსული პოლიტიკის სათამაშოს – საზიზღარი მკვლელობისათვის და ბრძანა ყველასაგან საძულველი მკვლელის მოკვლა.

მეფე დუშეთში ამოვიდა, თავისი ქალიშვილი, ზურაბის ქვრივი, ნაიყვანა და ცოლად იმერეთის მეფისწულ ალექსანდრეს, მეფე გიორგის ვაჟს, გააყოლა.

4) **დათუნა** (1629-1635), ზურაბის ძმა, თავის ახალ მეფეს, როსტომს არ დაემორჩილა. როსტომ მეფემ მის ნინაალმდეგ ჯარით გაილაშქრა და მუხრანში მისულმა თავისი ამაყი ვასალისაგან ან უპირობო მორჩილება, ან სპარსეთში გადახვეწა მოითხოვა. დათუნა ურჩობდა. როსტომმა მოსალაპარაკებლად თავადი გაბაშვილი და თავადი თურქისტანიშვილი გააგზავნა და კერძო მოლაპარაკების დროს დათუნას მოკვლა დაავალა. მათ მოკლეს დათუნა და მისი მემბოხე თავი როსტომს მიუტანეს; შემდეგ როსტომმა ეს თავი შაჰს გაუგზავნა. 1635 წელს როსტომი წესრიგის დასამყარებლად დუშეთში ჯარით შევიდა.

5) **ზაალა** (1635-1660), დათუნას ძმა, ქსნის ერისთავის ზაალის მკვლელი, გამაგრდა თავის სამფლობელოში და კახეთის მეფე თეიმუ-

რამთან კავშირში, მთელი არაგვის ხეობის მოსახლეობა მეფე როსტომს აუჯანყა. მას ცოლად ჰყავდა თავად ნოდარ ციციშვილის ქალიშვილი ანა-ხანუმი. მეფისგან შევიწროებული, იგი იძულებული გახდა, რომ სპარსეთში წასულიყო, იქ გამაჰმადიანდა, სეფე-შაჰისაგან ნაწყალობები უკან, საქართველოში დაბრუნდა როსტომ მეფისადმი მორჩილების პირობით. საარაგვოს გაფართოების მიზნით მეფე როსტომმა ერწო და თიანეთი კახეთიდან გამოყო და საარაგვოს შეუერთა. მიიღო რა უარი თავისი ვაჟისათვის როსტომის შემდეგ გამეფებული მეფე შაჰ-ნავაზის ქალის ხელის თხოვნისას, ზაალმა თავის მხრივ უარი თქვა მეფის მორჩილებაზე. დაიწყო ახალი, სისხლისმღვრელი ომი, და ვახტანგ მეფემ ზაალის ძმისწულებს, რომლებსაც ძალიან სძულდათ თავიანთი ბიძა, საარაგვოში სისხლიღვრის თავიდან აცილების მიზნით, ბიძის მოკვლა უბრძანა. მათ ბიძა 1660 წელს დუშეთში მოკლეს.

6) *ოთარი* (1660-1666), ან *ოთია*, ბიძის მკვლელი, ერისთავის წოდებას იღებს და იწყებს ფარული ინტრიგების გაბმას თავისი კანონიერი მეფის წინააღმდეგ. ემინია რა ქართლის მეფის რისხვისა, იგი მიემგზავრება სპარსეთში, შაჰ-აბას II-სთან და მისგან არაგვის ერისთავის წოდებულების მტკიცებას იღებს. ამ დროს როდესაც ოთარი საიდუმლო კავშირში იყო კახეთის მეფე ერეკლე პირველ, ნაზარ ალი-ხანთან, მას ეყო თავხედობა – დაეფიცა უფლის ჯვარცმის სამსჯვალის წინაშე ქართლის მეფის ერთგულებაზე და გატეხა ფიცი. ის ისტორიის მიერ ფიცის გამტეხის სახელით შერაცხილი მოკვდა.

7) *რევაზი* (1666-1687), ოთარის ბიძა, ერისთავობას მეფის თანხმობით შეუდგა. იგი რაჭის ერისთავის, შოშიტას დაზე იყო დაქორწინებული; მეფე ვახტანგ შაჰ-ნავაზმა თავისი ვაჟი ლუარსაბი საკუთარი ვასალის, რევაზის ქალიშვილზე, მარიამზე დააქორწინა. მდიდრული და ბრწყინვალე ქორწილი გადაიხადეს სოფელ ლილოში, თბილისიდან 12 ვერსის მოშორებით. აჯანყების მოსურნე რევაზმა და შოშიტამ ახალგაზრდა ლუარსაბი მოისყიდეს, ახალციხის ფაშას სურვილის მიხედვით, იმერეთში შეჭრის თაობაზე. შოშიტა, რაჭის ერისთავი, ოცნებობდა რევაზის, როგორც თავისი ნათესავის იმერეთში გამეფებაზე. ამ გარემოებამ ვახტანგ შაჰ-ნავაზი გაანაწყენა, რომელსაც გაეცა მეორე შვილიც, არჩილი, იმერეთის დაპყრობის მიზნით, ლუარსაბის წარუმატებელი მოქმედებების კვალდაკვალ. ვერც მოხუცი მეფის

ვედრებას, ვერც მათთან გაგზავნილი კათალიკოს დომენტის შეგონებას არ შეეძლო ხალხის ხსნა ომის შფოთისა და უბედურებისაგან. შაჰ-ნავაზი შაჰ-სულეიმანმა სპარსეთში გაიწვია და 1675 წელს იგი იქ კპოვეს სიკვდილს. რევაზ ერისთავის შემდგომი ცხოვრება, რომელმაც თავისი ნათესაური კავშირებით სამეფო კარს ავნო, უცნობია. იგი 1687 წელს გარდაიცვალა.

8) *იასონი*, ოთარის ძმა, მემბოხე, არაგვის მხარეს 10 თვე მართავდა. იგი, მეფე გიორგი XI-ის სურვილით, საკუთარმა სიძემ, თავადმა ვახტანგ ციციშვილმა მოკლა დუშეთში, ბუნებრივი მოთხოვნილების ადგილას.

9) *ბაინდურის* (1687-1696) ცხოვრება უცნობია; მაგრამ ისტორიიდან ჩანს, რომ მეფე ერეკლე ნაზარალიხანმა, კვლავ დაუბრუნა მას 1696 წელს არაგვის ერისთავობა, რალაცის გამო დაკარგული.

10) *გიორგი* (1696-1723), იასონის ვაჟი, ურჩობისათვის მეფე გიორგი XI-ის მიერ დასჯილი, მაგრამ მოუთვინიერებელი, დაუმორჩილებელი, კახეთის მეფე ერეკლე პირველს ემხრობოდა. თურქების საამებლად მიიღო მაჰმადიანობა, მაგრამ მალე იმათაც უღალატა. თურქები დუშეთში შევიდნენ და მას 1723 წელს თავი მოჰკვეთეს.

11) *ოთარ მეორემ*, გიორგის შვილმა (1723-1724), მეფე ვახტანგს ერთგულება შეჰფიცა და თავისი მამის კუთვნილება, არაგვის ერისთავის წოდება მიიღო. თურქები არ ენდობოდნენ რა მას, ჩამოართვეს ერისთავის წოდება 1724 წელს და საარაგვოს სამფლობელოები იასონის შვილს, თეიმურაზს გადასცეს. სწორედ ამ დროს მეფე ვახტანგ VI რუსეთში გაემგზავრა და ოთარიც მასთან ერთად ასტრახანში წავიდა. მან საფუძველი ჩაუყარა თავად ერისტოვების შტოს, რომლებიც დღესაც ცხოვრობენ რუსეთში.

12) *თეიმურაზი* (1724-1735), ცხოვრობდა ნადირ-შაჰის დროს, რომელმაც საქართველო თურქული უღლისაგან იხსნა.

13) *ბარძიმი* (1735-1739) – მოკლა ქსნის ერისთავმა ანანურში 1739 წელს.

14) *რევაზ მეორე*, 1729 წელს ისაკ ფაშას მიერ დასმული იმ დროს, როცა საარაგვოს თეიმურაზ ერისთავი მართავდა.

15) *ბეჟანი*, ერისთავად 1742 წელს ნადირ შაჰმა დასვა, მაგრამ 1743 წელს სისასტიკის გამო თავისიანებმა მოკლეს. ხალხის სურ-

ვილით მეფე თეიმურაზ მეორემ საბოლოოდ მოსპო არაგვის საერისთავო¹⁷. საარაგვოს მართავდა მეფის მიერ დანიშნული დროებითი მმართველი.

16) *ჯიმშერი*, თავად ჩოლოყაშვილების გვარიდან, დუშეთის ციხის ამშენებელი*.

დუშეთის ისტორია

კავკასია თავისი მკვიდრი ადგილებით, ეჭვს გარეშეა, უძველესი სამყაროს პირველ ადამიანთა თავშესაფარს წარმოადგენდა. ნარდუნისშემდგომი სამყაროს გარემომცველი წყვდიადის სიღრმეებში შეუღწევლად, თამამად შეგვიძლია ვთქვათ, რომ მას, სხვათა შორის, პირველს უნდა შეეფარებინა მოსახლეობა, რომელსაც საოჯახო სადგომისათვის მის კლდეებში გამოქვაბულების პოვნისა და გამოკვეთის უნარი გააჩნდა. ასე ცხოვრობდნენ ჰომეროსის ციკლოპები და მრავალი სხვა უძველესი ტომი დიოდორეს, პლინიუსის, ესქილეს, პავსანიასა და სხვათა მიხედვით. ტროგლოდიტური გამოქვაბულები საქართველოში, კავკასიასა და დუშეთიდან 4 ვერსის მოშორებით,

17. არაგვის ერისთავთა რიგითობის შესახებ ინფორმაცია, რომელთა ბატონობაც 155 წლის განმავლობაში გრძელდებოდა**, აღებულია ვახუშტისა და საქართველოს ისტორიის სხვა წყაროებიდან. აკადემიკოსმა ბროსემ შეადგინა მათი გენეალოგია ისტორიული საფუძვლების დანერგვითი შესწავლის მიხედვით. ისინი განთავსებულია მის მიერ ქართული მატეიანის ფრანგულ თარგმანში. თავად დოღგორუკოვის რუსულ საგვარეულო წიგნში (ნაწილი 3, გვ.61) არის აგრეთვე არაგვის ერისთავთა სხვა სია, მაგრამ ის ძალიან არადასაყმაყოფილებელია.

* დუშეთის ციხის, ე.წ. „კრემლის“ ამშენებელი, საარაგვოს დროებითი მმართველი 1744-1756 წლებში. იგი აზანაურთა მეთქმეულების მსხვერპლი გახდა 1756 წელს. დაკრძალულია ანანურის ეკლესიაში (რედ).

**იგულისხმება ნუგზარ ერისთავის შტო. ვანათელ აზნაურს, რომელმაც მიიტაცა საარაგვოს ერისთავობა, სიმონ მეფემ 1578 წელს დაუმტკიცა აღნიშნული თანამდებობა. მისმა შთამომავლობამ ეს თანამდებობა შეინარჩუნა 1724 წლამდე, ანუ 146 წლის განმავლობაში. 1724-1743 წლებში არაგვის ერისთავები იყვნენ სიღამონიძეები. 1743 წელს თეიმურაზ II-მ არაგვის ერისთავობა გააუქმა. გამოდის, რომ ეს თანამდებობა არსებობდა სულ 165 წლის განმავლობაში. პ. იოსელიანს განსხვავებული წლები აქვს მითითებული (რედ).

გვიდასტურებენ თქმულებებს უძველეს ხალხებზე.

საზოგადოება ადამიანისათვის ისეთსავე მოთხოვნილებას წარმოადგენს, როგორც ზეციურისადმი რელიგიური დამოკიდებულება არის მისი თანდაყოლილი გრძნობა. ამიტომ დუშეთის პირველ მცხოვრებლებს უნდა ჰქონოდათ ვაჭრობა ან ბაზარი და მასთან ერთად თავისი უკვდავი გრძნობების გამოსახატავად – სამლოცველო სახლები, ამგვარად აერთიანებდა ის რელიგიურ ერთიანობასა და საზოგადოებრივი მართვის ერთობას მთავარი მმართველის სახით. ასეთი მმართველი, ქართულ ხელნაწერებში მამასახლისად წოდებული (*paterfamilias*), საზოგადოებრივი თემური ოჯახობის მეთაურს წარმოადგენდა. მას ევალებოდა იმ მოსახლეობის მართვა, რომელიც საცხოვრებლად ერთი ადგილის გარშემო იყრიდა თავს, სადაც ასევე იმყოფებოდა მამასახლისიც და რომელიც ადგილიც ერთგვარ მმართველ ცენტრს წარმოადგენდა. მოსახლეობის ზრდის კვალობაზე შენდებოდა საკერპე-სამლოცველოები და მრავლდებოდა სავაჭრო ადგილები. ამგვარად, სამოქალაქო და რელიგიური კავშირი თავისი მმართველის გარშემო თავმოყრილი საზოგადოების განმტკიცებას ემსახურებოდა. ასე იწყებოდა ქალაქი. ასე დაიბადა დუშეთი.

ეჭვს გარეშეა, რომ დუშეთის გარეშემო არსებული უახლოესი სოფლები, დღევანდელი სახელწოდებებით: წინდუშეთი, ზენდუშეთი, კობიანთკარი, ვარსიშანთკარი და სხვები, დუშეთის შემადგენელ ნაწილებს წარმოადგენდნენ. ძველ მცხოვრებლებს არც შეეძლოთ და არც სურდათ თანამედროვე ქალაქების ვიწრო ქუჩებში ცხოვრება. ადამიანები თავიანთის, თავიანთ მსახურთათვის, საქონლისათვის ეძებდნენ სივრცეს, რომლის სიახლოვეს გაიშენებდნენ ბაღებს, ექნებოდათ სახნავი ადგილები და ტყე. სახლის, ციხესიმაგრის, ან თემის, შემდეგ კი ოლქის მმართველის სასახლის გარშემო ვაჭრები და ხელოსნები სახლდებოდნენ, რომლებიც მთელი არაგვის მოსახლეობისათვის სავაჭრო ცენტრს (*emporion*) აუქმებდნენ.

ამ ადგილებში ქართველთა მოდგმა ყოველთვის ადგილობრივს წარმოადგენდა. მათი ისტორიულად აქ არსებობა ეჭვს არ იწვევს. მათ მტრების შემოსევები ავიწროვებდათ, მაგრამ ვერ სდევნიდნენ აღთქმული საცხოვრისიდან. აზიიდან ევროპაში ხალხთა გადასახლება ძირითადად ორი გზით – კასპიისა და კავკასიის კარიბჭეებით ხორციელდებოდა. ეს უკანასკნელი უფრო რთული გადასალახი

იყო ევროპისაკენ მიმავალი ხალხებისათვის – მათათა სიმაღლისა და სიძნელეთა გამო, და გზებს თუ ვერ გადალახავდნენ, შეეძლოთ, იმ ხეობებში გაბნეულიყვნენ, რომლებითაც კავკასიაა დაქსელილი. მან მრავალი დასახელების ხალხი შეიფარა და ამით გაამართლა სამართლიანი სახელი – ხალხთა ბუდე და ტომთა თავშესაყრელი "official gentium, vagina calionum". როგორადაც არ უნდა ყოფილიყო, ისტორიის გარიჟრაჟზე, ქრისტეს დაბადებამდე მრავალი საუკუნის წინათ, ქართველები იბერების, ლაზების, კოლხების, მოსხების, ტიბარების სახელით უკვე ცნობილნი არიან, არა მარტო ისტორიის მამის პეროდოტესათვის, არამედ მათი ცხოვრების წესის აღმწერი წინასწარმეტყველთათვისაც¹⁸. ასეა გახმიანებული მსოფლიოს მატრიანეში კავკასია და მისი ნაყოფიერი ველები – ქართველთა ხვედრი, ბიბლიური სამოთხის ნაწილი.

ვახუშტის გეოგრაფიაში ქალაქი დუშეთი აღწერილი არ არის. საუბრობს რა არაგვის ნაპირებსა და ბაზალეთის პლატოზე მდებარე სამოსახლოებზე, ვახუშტი გაკვრით მიუთითებს დუშეთზე:

„აქა არს ცაბა ბაჟლოთსა. დუშეთის წინ მდებარე და არს ურგებ და უთქუზო და წუბოკლი შრავალი“.

სამაგიეროდ ბაზალეთის მოსახლეობის ჯგუფში ვახუშტის შეჰყავს დუშეთი და მისი ეკლესიის მრევლს წმინდა ნიკოლოზის დღესასწაულის აღმნიშვნელს უწოდებს.

რატომ უბნობს ვახუშტი ასე ცოტას დუშეთზე, ცნობილი არ არის, მაგრამ იმაში, რომ დუშეთი, როგორც ქალაქი, ძველი დროიდანვე არსებობდა, წინაპართა შემდეგი ცნობები გვარწმუნებს:

1) სამეგრელოში, ხოფის მონასტერში, აკადემიკოსმა ბროსემ აღმოაჩინა სატახტო (ეკლესიის ტრაპეზის) სახარება, საეკლესიო ასოებით დანერილი. წიგნის ბოლოს არის გადამწერის შემდეგი მინაწერი:

18. იხილეთ ჩემი თხზულება: ქართული დასახელებების განსხვავება. თბილისი, 1846 წ. გვ. 6

.....„ოსეს იესე ვსწერ მსსკობასა შინაღუქეთის.
თუცა პეტნაზო, ნოიზან დასშულოსა ცთიმდოთათჳს.
ქოზინი კონს ულუ“¹⁹

2) ათონის მთაზე ივერთა მონასტერში ყოფნისას (1849 წელს), ეფრემ ასურის წიგნის პერგამენტის თეთრ თავფურცელზე ამოვიკითხე საერო ასოებით შედგენილი შემდეგი მინაწერი:

„ტოდელი ბაჟლე დორიაული“²⁰. და კონი ღუქეთის კეკლესიისა.
ოზლად დაწოზილი ბაშინ, როდესაც დამარცხდა დიდი მოურავი“²¹
ბაზლეთში. და ქე აქ სანახეთა წმინდისა პოზიციის ღუქეთს-შმოძლისა
მოკელი და ბერობა შექიმოსე კე მარცხა წელსა ქრისტესით ჩქლ.
სახელად მიწოდეს პაფნოტა.“
(1630 წლის 25 მარტი-რქლ).

3) დიდი მოურავი გიორგი სააკაძე, მეფე ლუარსაბ მეორის მეომართაგან დევნილი, ოჯახთან ერთად, დიდი გაჭირვებით ცურვით გადავიდა მდინარე მტკვრის გაღმა ნაპირას, მცხეთის მოპირდაპირედ და მიაღწია ქალაქ ღუშეთს. აქ იგი კეთილგანწყობით მიიღო თავისმა ცოლისძმამ, ნუგზარ არაგვის ერისთავმა. ამაზე თბილისის მიტროპოლიტი იოსებიც წერს დიდი მოურავის ცხოვრებაზე დანერილ თავის ისტორიულ პოემაში²².

4) მოსკოვის არქივის დიპლომატიურ აქტებში ინახება 1723 წლით დათარიღებული წერილი არქიმანდრიტ რომანოზისა, რომლის მოსკოვიდან დაბრუნების შემდეგ, ის წერილი ისევ მოსკოვს გაუგზავნიათ. ამ წერილიდან ჩანს, რომ ღუშეთი, როგორც არა-

19. ე.ი. 1215 წელი ჩვენი წელთაღრიცხვით. ამ წიგნის სიძველე გვაფიქრებინებს, რომ ეს ქორონიკონი არ შეესაბამება 1747 წელს, ე.ი. XIV მოქცევას. ამ მოსაზრებას მხარს უჭერს ისიც, რომ XVIII საუკუნე ღუშეთსა და მთელ საარაგვომი წარმოადგენდა ლიტერატურული ცხოვრების დაცემის ხანას. იხ. Voyage archeo logique, Rap. 7, pag. 46.

20. დორიაულების (იგივე დორეულების) გვარი დღესაც არსებობს ღუშეთის შემოგარენში.
21. იხილეთ ჩემი თხზულება: ცხოვრება დიდი მოურავი გიორგი სააკაძის, თბილისი, 1843 წ. გვ. 75.

22. ლექსი 140, ეს თხზულება სახელწოდებით დიდ-მოურავიანი 1851 წელს ვორონცოვის განკარგულებით მე გამოვეცი ქალაქ თბილისში ქართულ ენაზე.

გვის ერისთავების მთავარი ქალაქი (არისტონი) და ქართლის შუქი, სპარსელების მიერ ყარა-კალკანად²³ იწოდებოდა და რომ ეს არქიმანდრიტი, თავისი ძმების, ერისთავ ოთარისა და ბარძიმის სახელით, პეტრე დიდს, მისგან მოსალოდნელი მფარველობის სანაცვლოდ, დარიალის მახლობლად მდებარე არშის მთის სიმაგრეს სთავაზობდა. ყარა-კალკანის სახელით, რაც შავ ფარს ნიშნავს, ფშავლები, ხევსურები და გუდამაყრელები იწოდებოდნენ, როგორც შავი ფარებისა და შავი სამოსის მატარებელნი.

ქართველ მეფეთა და გოდუნოვის მიმონერიდან ისტორიის სცენაზე ჩნდება სონის, ე.ი. ფშავის ერისთავი, რომელიც აქტებში სონის არისტონად იწოდება. მას უთანხმოება ჰქონდა კახეთის მეფე ალექსანდრე პირველთან. ამ დროს კახეთში მყოფ მეფე ბორისის ელჩი ტატიშევი მეფე ალექსანდრესთან ანარმოებდა მოლაპარაკებას დაახლოებით 1589 წელს, ამ ძლიერი, თავისი მეფის წინააღმდეგ აჯანყებული ვასალის საქმის შესახებ. ისტორიისათვის უცნობია ამ ერისთავის სახელი*, რომელსაც მეფე თევდორე ბორისის ძემ საჩუქრად ქურქი გამოუგზავნა. მიმონერაში აღნიშნულია, რომ არაგვისა და სონის ამ ერისთავს ხელთ ეპყრა ლარსის ჭიშკარი და არაგვის ხეობის ვიწროები და რომ იგი ექვემდებარებოდა ქართლის მეფეს, რომელსაც კახთბატონი ფშავისა და ხევსურეთის მფლობელობას ედავებოდა.

5) კახეთის მეფე თეიმურაზ პირველი, არ ისურვა რა ქართლში მაჰმადიანი როსტომის გამეფება, 3 წელი, 1639 წლამდე, დუშეთში, ბაალ ერისთავთან ცხოვრობდა.

6) ვახტანგ შაჰ-ნავაზის დროინდელი კახეთის, ქართლისა და იმერეთის მეფეთა ურთიერთქიშკობის სევედიანი ეპოქა, რომელიც ასუსტებდა ქვეყანას შიგნიდან და გარეშე მტრებს საქართველოსაკენ მომავალ გზაზე უთითებდა, ქალაქ დუშეთსაც ეხება. იმ დროს, როდესაც ქართლის მეფე შაჰ-ნავაზმა კახეთი დაიპყრო, კახეთის მეფე ერეკლე პირველი, რომელსაც მაჰმადიანური სახელით – ნაზარალიხანად იცნობდნენ და თუშეთის მთებში იმალებოდა (1664წ. ქრონიკ 352წ), ჩამოვიდა კახეთში, ააოხრა და დააცარიელა იგი. მის

23. Bulletin de la classe historic-philologique de l' Akademe des sciences de S.P.B. Tom.III N 23 - 24

* იგი იყო ის ვანათელი აზნაური, რომელმაც მიიტაცა არაგვის ერისთავობა და რომელიც ამ თანამდებობაზე სიმონ მეფემ 1578 წელს დაამტკიცა (რედ).

ხანგრძლივ ბრძოლას შაჰ-ნავაზთან წარმატება არ მოჰყოლია. შაჰ-ნავაზმა, სპარსეთის ჯარით გაძლიერებულმა და შაჰ-აბას მეორის მფარველობით კახეთში თავისი ვაჟი, არჩილი, გაამეფა.

კახეთი ორ პარტიად გაიყო, რაც მოსახლეობისათვის დაღუპვის ტოლფასი იყო. ერთნი არჩილის ერთგულნი დარჩნენ, მეორენი ერეკლეს გამეფებაზე ფიქრობდნენ, რომელიც თუშეთის მთებში იმალებოდა. ერეკლეს სასარგებლოდ შეთქმულება მომზადდა. შეთქმულების სულისჩამდგმელები არაგვის ერისთავი ოთარი და მისი ძმები იყვნენ. არჩილმა თავისი ვასალის საიდუმლო მიმონერა შეიტყო და მოულოდნელად ერწო-თიანეთი დაიკავა, არაგვის ერისთავის კუთვნილება მდინარე არაგვის გადაღმა. ოთარმა მეფის წინაშე უკან დაიხია, მას წმინდა სამსჯვალთან²⁴ – მაცხოვრის ნამების იარაღთან – ერთგულება შეჰფიცა და არჩილმაც მას წართმეული ადგილები დაუბრუნა. მაგრამ დიდხანს არ გაგრძელებულა ეს მშვიდობა, რომელსაც საფუძვლად შერყეული სამეფოსათვის სარგებელი არ გააჩნდა. არაგვის ერისთავმა უსირცხვილოდ გატეხა სიტყვა და სინმინდის წინ დადებული ფიცი. ოთარისა და მისი ძმების ორგულობა გაცხადდა და ისინი იძულებულნი გახდნენ, რომ შაჰისთვის თეირანში მასთან ჩასვლის ნებართვა ეთხოვათ, რათა მისთვის ერთგულება დაემტკიცებინათ და არჩილთან დამოკიდებულებაში თავი ემართლებინათ, რომელსაც სპარსეთის სამეფო კარი მფარველობდა. არჩილ მეფემ ოთარს და მის ძმებს სპარსეთისაკენ გზა მისცა. ოთართან ერთად სპარსეთში წასვლა სურდა იორამ გოჩაშვილსაც, ქალაქ გორში მოკლული მეფე გოჩას შვილიშვილს, რათა შაჰისაგან მეფობის ნებართვა გამოეთხოვა. შაჰ-ნავაზმა იორამი მეტოქეობის შიშით დაიჭირა, თვალები დასთხარა და საგვარეულო მამული წაართვა. მოზეიმე არჩილმა კახეთის ჯარით თიანეთი დაიკავა. ისევე, როგორც სხვა ადგილებში, აქაც, ადგილზე ოთარის არყოფნისას მისი ძმები მეფეს არაგვის საერისთავოში გზას არ აძლევდნენ. ერთ-ერთი შეტაკების დროს თეძოში დაჭრილი ოთარის ძმა, პაპუნა, ტყვედ ჩაიგდეს და მეფეს წარუდგინეს. არაგველთა რაზმი გაიფანტა. მეფე არჩილი დუშეთში ზეიმით შევიდა და ქალაქი დაიკავა.

24. ეს სამსჯვალი საქართველოდან მოსკოვში წაიღო მეფე არჩილმა 1686 წელს და ინახება უსპენსკის ტაძარში. იხ. ჩემი თხზულება: ქართული ეკლესიის ისტორია (2 გამოცემა), გვ. 12.

მეფემ ოთარის ძმების „არა ინება მოსპობა მათი სრულიად“, რადგან „იყვნენ დისწულნი მისნი“. მეფემ არა მარტო სიცოცხლე აჩუქა მათ, არამედ სულგრძელად შეუნარჩუნა არაგვის ერისთავობაც. მალე სპარსეთიდან ოთარიც დაბრუნდა, მან შაჰისგან ერისთავობის წოდების მტკიცებულება ჩამოიტანა, რომელიც მეფე არჩილმაც აღიარა. ამ დღიდან ოთარი და მისი ძმები მეფის ერთგულები იყვნენ. როგორც მემკვიდრეები გადმოგვცემენ, სამსჯვალთან დადებული ყალბი ფიცის იყო იმის მიზეზი, რომ ოთარი და მისი ძმა ედიშერი მალე გარდაიცვალნენ და მეფემ ერისთავობა მათს ბიძას, რევაზს უბოძა.

7) ქართლში გიორგი XI თუ XII გამეფდა. მისი მეფობის დროს არაგვის ერისთავი რევაზი გარდაიცვალა. მეფის თანხმობით, ერისთავობა, ოთარის ძმის, იასონის (1687წ.) ხელში გადავიდა. ოთარის ქალიშვილზე იყო თავადი ვახტანგ ციციშვილი დაქორწინებული. ორივე მხარის დავა ციცი ციციშვილსა და მის ძმებს შორის კოჭორში მეფის თანდასწრებით ირჩეოდა. ციცი, არ ეჭვობდა რა ძმისწულებზე, მათს ავ, საზიზღარ განზრახვაზე, მოინდომა თბილისში გოგირდის ცხელი წყლით სარგებლობა. სოლოლაკის მთიდან ქალაქში დაშვებამდე, მას დახვდნენ თავისი ძმისწულები: ფარსადანი, პაატა, ვახტანგი, ნოდარი და ამილგაბარი, მოკლეს იგი და თავიანთ მამულში გაემართნენ. განრისხებული მეფე მამულში მიდის დასასჯელად, მაგრამ მკვლევები გარბიან, მათს აზნაურებს – მკვლევლობის მონაწილეებს, სიკვდილით დასასჯელად გადასცემენ. მამულები მოკლული ციცის ვაჟს გადაეცა სამემკვიდროდ, მისი მცირეწლოვანობის გამო თავად პაპუა მუხრანელის მეურვეობის ქვეშ. ვახტანგი გამოცხადდა დუშეთში და ისე, რომ იასონს ეჭვიც არ გასჩენია, აღმართა მასზე ხელი და მოახრჩო იგი ბუნებრივი მოთხოვნილების ადგილას. ისტორიკოსები შენიშნავენ, რომ ამ საზიზღარი მკვლევლობის საქმე მას დაავალეს, როგორც მკვლელს, არაგვის ერისთავის წოდების შემდგომი გადაცემის პირობით.

8) 1688 წელს (376 წ. ქორონიკ) არაგვის ერისთავმა გიორგიმ, ისარგებლა რა სპარსელების ინტრიგებისგან შერყეული სამეფო ტახტის არეულობით, უარი თქვა თავისი კანონიერი ხელმწიფის გიორგი XI-ის თუ XII-ის მორჩილებაზე. ამ უკანასკნელის საუბედუროდ, ამ დროს გარდაიცვალა მუხრანის მფლობელი თეიმურაზი, მისი საყრდენი

ნი და საყვარელი ძმისშვილი, კაცი სასიკეთო საქმეების შემძლები და საყოველთაო პატივისცემით მოსარგებლე. თავისიანებს მოკლებულმა მეფემ გადანწყვიტა ენერგიული მოქმედება. იგი თავისი ჯარით მუხრანისა და მჭადიჯვრის გავლით დაიძრა. საბურდიანოსთან გაჩერდა და ამაყ ვასალს დამორჩილება მოსთხოვა, შემდეგ ტინის ტყით დუშეთისაკენ დაიძრა. მემბოხე ერისთავმა, კახელებით გაძლიერებულმა, დაიკავა ბაზალეთს სიმაგრეები და იქიდან დილიდან შუადღემდე თოფის სროლები არ შეწყვეტილა. ერისთავმა, არ ჩაება რა ღია ბრძოლაში მეფესთან, ბრძანება გასცა მიზანში ამოეღოთ თვით მეფის დროშის ქვეშ მებრძოლი ძლიერი რაზმი. აქ დაეცნენ მოკლული თბილისის მიტროპოლიტი იოსები, ქაიხოსრო ციციშვილი და ბევრი სხვა. მაგრამ მეფემ სძლია მათ, გატეხა ისინი. ბევრმა ვერ შეძლო გაქცევით თავის გადარჩენა. მეფე ბაზალეთში გამარჯვებული შევიდა, შემდეგ კი საზეიმოდ დუშეთში და იგი გარეუბნებიანად გადანვა.

ეს ცნობები მოწმობს, რომ არაგვის ერისთავები ნადვილად დუშეთში ცხოვრობდნენ და აქ თავიანთი რეზიდენცია ჰქონდათ. ანანური, ჯანმრთელობისათვის დამლუპველი კლიმატის გამო, მხოლოდ გამაგრებული ადგილი, უკიდურეს შემთხვევაში, თავშესაფარი და ერისთავთა სიმდიდრის საცავი იყო. იქ ზამთარში შეეძლოთ ცხოვრება. სამაგიეროდ დუშეთი, დაჭილდოვებული შესანიშნავი კლიმატით, ცენტრალურ ადგილს იკავებდა სოფლებს შორის, რომლებიც დასახლებული იყო მრავალრიცხოვანი თავადაზნაურობით და რომლებითაც იყო იგი გარშემორტყმული, როგორც არაგვის მბრძანებლის რეზიდენცია. 1688 წელს, მისი გადანვის სევდიანი ეპოქის შემდეგ, ქალაქი ნანგრევებიდან ველარ აღდგა. ამავე წელს ტახტიდან ჩამოგდებული მეფე გიორგი XII მომსწრე გახდა მისი საძულველი გიორგის, არაგვის ერისთავის უფლებით აღჭურვისა. მაჰმადიანმა მეფემ, ერეკლე ნაზარლიხანმა (1691 წ.), რომელმაც მემბოხე გიორგის მამულები დაუბრუნა, დიდხანს ვერ იმეფა. მეფე გიორგი XII 1691 წელს კვლავ გამეფდა ქართლში. საგარეო პოლიტიკურმა საქმეებმა არ მისცა მეფე გიორგის მემბოხეზე ფიქრის საშუალება. თურქები ქართულ სამეფოს ემუქრებოდნენ, ამიტომ არაგვის ერისთავები უნდა ანანურთან გამაგრებულიყვნენ, დაეტოვებინათ დუშეთი, გაპარტახებული და თურქების წინააღმდეგ ძლიერი დაცვისათვის უუნარო. თურქებმა საქართველო 1724 წელს დაიპყრეს.

საქართველოში თურქთა ბატონობის დროს, რომელთაც გორსა და თბილისში თავიანთი ფაშები ჰყავდათ, არაგვის ერისთავები ახალი ნესრიგისა და ახალი ხელისუფლების მორჩილნი რჩებოდნენ. ასეთსავე მორჩილებაში ჰპოვა ისინი ნადირ-შაჰმა, თურქების საქართველოდან განმდევნება და ქართლში თეიმურაზის, ხოლო კახეთში მისი ვაჟის, ერეკლეს გამმეფებელმა. ქრისტიან მეფეთა საქართველოში მეფობის ეს პირველი ხანა დუშეთსა და ანანურში შემდეგი მოვლენებით აღინიშნა: იესემ, შანშე ქსნის ერისთავის ძმამ, მეფე თეიმურაზის ძმისშვილზე დაქორწინებულმა, ჯანყით მოინდომა მისი საზღვრებიდან მთელი ოჯახით წასვლა, მაგრამ გზაზე არაგვის ერისთავმა ბარდიშმა ღალატით ალყაში მოაქცია და გაძარცვა. შანშემ, ქსნის ერისთავმა 1739 წელს დაქირავებული ლეკების რაზმით, როგორც ამას ამ პერიოდის მემკვიდრე ნერს, ანანურის ციხეს ალყა შემოარტყა, სადაც ბარდიშ არაგვის ერისთავი თავისი ძმითა და ახლობლებით ჩაიკეტა. ალყას ხელმძღვანელობდნენ მათ მიერ შეურაცხყოფილი იესე ქსნელი და კულარადასი. ბევრი ლეკი და შანშეს მეომარი დაეცა ანანურის ფერდობებზე სროლების შედეგად, ალყაშემორტყმულები მათი გვაშებით თავშესაფარებსაც ხერგავდნენ. მოძებნეს საიდუმლო წყაროს მისასვლელი ციტადელში და დანყვიტეს იგი, ამან ალყაშემორტყმულებს გადარჩენის ყოველგვარი იმედი მოუსპო. ბარდიშის ვაჟი უტრუტი ციხესიმაგრიდან ოჯახით გამოვიდა და არ ენდობოდა რა მიცემულ შეწყალების სიტყვას, სხვა ციხე – შეუპოვარში გამაგრდა. ბარდიში შეიპყრეს და თავი მოჰკვეთეს, შემდეგ ადამი და გივიც დახოცეს. ყველა, ვინც მათ ახლდა, დაატყვევეს. ქსნელები ციხესიმაგრეში შეცვივდნენ, სადაც მომხრეები იყვნენ ჩაკეტილები, ისინი შეიპყრეს და ყველას სცემეს. გამარჯვებით მოზღიგებმა გაძარცვეს ყველაფერი, ააოხრეს ეკლესია, შემუსრეს წმინდა ხატები და ბევრი ტყვედ წაასხეს. ციხეში ჩაკეტილი უტრუტიც, თავის ოჯახთან ერთად ამოწვეს. ციხის სიმაღლიდან გადმოშტარა ქალებს ჩეხავდნენ.

დახოცილთა და დაჩეხილთა საფლავები მწარედ გოდებენ! ვახუშტიმ, რომელმაც მოკლედ აღწერა რა ანანური და მისი სიმაგრე, თქვა, რომ ერისთავების მიერ თავდაცვისათვის აგებულმა ციხემ ისინი მთელი თავიანთი სახლობით დაღუპა.

ანანური... ბექლად იყო აქა კაკლესა მტირე არამელ წელსა
ქრისტესსა 1704 ჟაშენა გიორგი ერისთავმან კაკლესა გუშათიანი, დი-
დი, გარე-მოგლი ზღუდე ქუთაისისა და მაღალს კლდეა ზელა პქმა
კოშკი და ციხე; პგონებდა სიმაგრედ თესთა, არამელ პქმა საბზენ დღა
მოქწყექტელ ძეთა და სათესათა მისთა²⁵.

1743 წელს ისტორიის სცენაზე გამოდიან ბეჟან ერისთავი და
მისი ძმისშვილი ოტია. ისინი თვით არაგველებმა დახოცეს და, აღარ
სურდათ რა თავიანთი მეამბოხე მფლობელები, თეიმურაზ მეფეს დეს-
პანი გაუგზავნეს ასეთი თხოვნით: „ჩვენ არავინ არ გვინდა მებატონე
შენს მეტი“. მეფე ანანურში სწრაფად გაეშურა, ყველასგან მორჩილება
მიიღო და მძევლებით ერთგულებაში უზრუნველყოფილი უკან დაბ-
რუნდა. საუკეთესო ოჯახებიდან აყვანილი მძევლები კახეთში გაგზავ-
ნა, ხოლო საარაგვეოს დროებით მმართველად ჯიმშერი დანიშნა,

25. საქართველოს ისტორიიდან ცნობილია, რომ ამ დროს ამონწყიტეს არაგვის ერის-
თავთა მთელი მოდგმა, ისე, რომ არავინ გადარჩენილა. გიორგი ერისთავის მეუღლე
ნაიყვანეს, აიძულეს, რომ მხრებით ეზიდა მარილის ქვები ნაქცევამდე. წყაროს მოხედვით:

„შეკრძალა შანქი (ქანასა ერისთავმან) ღეკნი და მოდგა ანანურს.
ქუთაისა ღილი იგი და მოსწყეტა არაგვს ერისთავნი სიკოლად რაქოუ
აჟან განქო: ისეღე რაქოუ გიორგი ერისთავს ცილი მარილის ქუთ
კლელ წაიქეთს“

ერისთავთა ამონწყეტის შემდეგ რომელი საგვარეულოდან და ოჯახობიდან გამოვიდა
ერისთავი ბეჟანი 1743 წელს, ისტორიის მიერ დღემდე აუხსნელია.
ისტორიული მითითებების საფუძველზე არაგვის ხეობის მმართველები, ანუ ერისთავები
იყვნენ:

- 1) შაბურიშვილები;
- 2) თურმანიძე და ჭარმელი.
- 3) ვანათელი აზნაური მეფე სიმონ I დროს (1537-1587), რომლის სახელი უცნობია და
რომელსაც კანონიერი მემკვიდრე არ დარჩენია.
- 4) ნუგზარ ერისთავი და მისი შთამომავლობა ოთარ II-მდე, რომელიც რუსეთში გადაიხვეწა
1724 წელს.

და 5) სიღამონი, თეიმურაზ მეფის დროს, 1724 წლიდან.

ფეიქრობ, რომ ვახუშტი, როდესაც ის ქართული გვარების ჩამოთვლისა და აღწერისას ამ-
ბობს, არაგვის ერისთავთა გვარი მიეკუთვნება სიღამონის გვარსო, გულისხმობდა ოთარ
II-ის რუსეთში წასვლის შემდგომ ერისთავთა იმ მოდგმას, რომელიც მართავდა არაგვის
მხარეს. ამ საკითხის გარკვევა მივიწოდო შედარებით უკეთეს დროს. ისტორიულ მონაცემე-
ბზე დაყრდნობით კი, როგორც უკვე ითქვა, ერისთავთა მოდგმის საბოლოოდ ამონწყეტის
შემდეგ, თავს იჩენენ ახალი სახეები, რომლებმაც მიიღეს ერისთავის წოდება და 20 წლის
განმავლობაში მართავდნენ საარაგვეოს, ვიდრე მეფე თეიმურაზმა საბოლოოდ არ გააუქმა
არაგვის ერისთავის წოდება.

* 1724 წლიდან 1743 წლამდე სიღამონიძეები.

თავად ჩოლოყაშვილების გვარიდან. ზოგიერთი საარაგვოს მხარის წარმომადგენელი გორში ქართლის ხანთან, აბდულ-ბეგთან გაემგზავრა მომხდარის მაცნედ, სხვები კი ისაკ-ბეგთან, აბდულბეგის ძმასთან, ანანურში მათზე საბატონოდ მისვლის თხოვნით. ისაკ ბეგი, მაჰმადიანი მეფის იესეს შვილი და შემდგომში კათალიკოს ანტონ პირველის ძმა (მაჰმადიანი დედისგან), დუშეთში ჩამოვიდა; მაგრამ თეიმურაზ მეფის ერთგულმა მოსახლეობამ წასვლა ურჩია და უკან თბილისში დააბრუნა. მეფე თეიმურაზმა საჩქაროდ აცნობა შაჰს არაგვის საერისთავოს დაკავება და შაჰმა ეს ცნობა მოწონებით მიიღო.

1743 წლიდან დუშეთი თეიმურაზ მეფის მიერ მხარის დროებითი მმართველის რეზიდენციად იქცა. 1755 წელს ხუნძახის და ავარიის ხანმა – ომარმა, რომელიც წინ უძღვოდა ლეკთა მრავალრიცხოვან ლაშქარს, საქართველოში შემოჭრის მიზნით, თეიმურაზ და ერეკლე მეფეები აიძულა ჩერქეზებისა და ოსებისათვის დასახმარებლად მიემართათ. მრისხანე ხანი არაგვის ხეობის ასაოხრებლად გაეშურა, ანანურის მიდამოების გაპარტახების შემდგომ ლეკები მოვიდნენ და დუშეთში განლაგდნენ. აქ მათ გადანვეს მმართველის სასახლე, გაძარცვეს და შეურაცხყვეს ღვთის ტაძარი, ალყა შემოარტყეს კობი-აანთკარის ციხეს და შეტევით აიღეს იგი. მეფე ერეკლე კახელ მებრძოლეთან ერთად გამოედევნა მტერს და დაცარიელებული დუშეთი დაიკავა (10 აგვისტოს), იმ დროს, როცა ლეკებს მჭადიჭვარი პქონდათ ალყაშემორტყმული²⁶. აქედან ერეკლემ გაგზავნა შეტყობინება მამამისთან – თეიმურაზთან, რომელიც მასთან შესაერთებლად გამოეშურა. ქართველებმა, როდესაც დაინახეს მრავალრიცხოვანი ჯარი, რომელიც მჭადიჭვარს ერტყმოდა და დუშეთის ახლო ტყეებში იყო გამაგრებული, ვერ გაბედეს რიცხოვნობით უთანასწორო ძალასთან ბრძოლაში ჩაბმა. ამას იყო ჩერქეზებისა და ოსების მაშველი ჯარის ლოდინი. ბოლოს მეფეებმა ბრძოლაში ჩაბმა გადანყვიტეს და ბრწყინვალე გამარჯვება მოიპოვეს.

ამ დროს, დროებითი მმართველის, კახელ თავად ჩოლოყაშვილთა გვარის წარმომადგენლის – ჯიმშერ არაგვის ერისთავის

26. ისტორიული ქრონიკა იუნყება:

„წიკლა 1755 ჟორონი კონს 442 აჯობს ხანს. ხუნძახს ბეგონიან ომანანს შესიყარა დღისცნის ჯარით და მოჰდა უკრას-უკიად შატოთ კანკის: მუნთ შესიარა, მოჰდა არაგვისელ და დღესქის შესადგა (მოძღვარის) ცანე კობა და ჯილდო მუნთ მოჰდა შესადის-ჯუჯარის და გარს მოჰდა“.

* კობიას ციხე – იგულისხმება კობიანთკარის ციხე, რომელიც დღეს აღარ არსებობს (რედ).

მმართველობისას, დუშეთმა ხელახლა მიიღო ქალაქის მნიშვნელობა და მისი მოსახლეობისა და ვაჭრების დასაცავად აშენდა ციხესიმაგრე, დუშეთის კრემლის სახელით დღემდე არსებული.

ჯიმშერ ერისთავი, მეფე ერეკლე მეორის ბავშვობის ამხანაგი, უმემკვიდრეოდ და მცირე ხნით მართავდა არაგვის საერისთავოს. მან დუშეთში მიიღო ქალაქ გორიდან მობრძანებული კათალიკოსი ანტონ პირველი, გზად რუსეთში მიმავალი გააცილა იგი მთებამდე, დასახლება ნასლაიძეებში. ჯიმშერი თავისივე ხალხმა თოფით მოკლა. 1756 წელს მისი ნეშტი ანანურის ტაძრის მიწას მიაბარეს.

ასეთი საძულველი იყო ერისთავის წოდება არაგვის ხეობაში! ამ დროიდან თეიმურაზ მეფემ, ადამიანთა საუბედუროდ, დაახლოებით 178 წლის განმავლობაში არსებული არაგვის ერისთავის ტიტული გააუქმა.

მეფე ერეკლე მეორემ, თავისი მამის, თეიმურაზის, ბრძნული პოლიტიკის გამგრძელებელმა, რომელმაც სამუდამოდ მოსპო ხალხისა და მეფეთათვის მავნებელი არაგვის მემკვიდრეობითი ერისთავობა, არაგვის ხეობის მმართველობა თავის შვილს, ვახტანგს (ალმასხანს) გადასცა. ამ ახალი მმართველის დროს დუშეთი ხელახლა დასახლდა, ჩამოასახლეს სომეხი ვაჭრები საქართველოს სხვადასხვა კუთხიდან; მათ გააშენეს ვენახები, რომლებიც შემდგომში კერძო პირთა ხელში გადავიდა, ასეთივე ბაღები სხვებმაც გააშენეს. თვითონ ციხესიმაგრეში მმართველის მიერ თავისი საცხოვრებელი აშენდა და დაარსდა სასახლის კარი ბიზანტიურ და ნაწილობრივ სპარსულ ეტიკეტს მიკუთვნებული.

გაჩნდნენ:

სახლთუხუცესი, პოფმარშალი, – წინდუშეთის კობიაშვილების გვარიდან;

ბოქაულთუხუცესი, – იმ პირთა უფროსი, რომლებიც თვალყურს ადევნებდნენ სასამართლოს გადაწყვეტილებათა აღსრულებას, ან ფლობდნენ სადავო საკითხთა მოგვარების ცოდნას – აქაც კობიაშვილების გვარის წარმომადგენლები;

მსაჯული, მოსამართლე;

მილახორი, შტალმეისტერი – აზნაურ ჭილაშვილების გვარიდან*;

ბაზიერთუხუცესი, ეგერმეისტერი, კობიაშვილების გვარიდან;

*აზნაურ ჭილაშვილებს ევალებოდათ საარაგვოში: საქართველოს სამხედრო გზის კონტროლი, განსაკუთრებით უღელტეხილზე; გზის დაცვა და მონესრიგება; მოქარავენთაგან ბაჟის აკრეფა და სატრანსპორტო საშუალებების (ეტლების) და გამწვევი ძალის წესრიგში ყოლა; კონტროლს უწევდნენ მთიულეთის სამ უბანს (რედ).

ეჭიბი, კამერჰერი, ანუ პრივრატნიკი;*

*ფარეში, სასახლის კამერდინერი**; ფარესიშვილების გვარი-*
დან, ეს გვარი ამ თანამდებობიდან წარმოიშვა;

ნაზირი, ქართლის თავად მურვანიშვილების გვარიდან;

მუშრიბი მწერალი;

მოლარე, სასახლის განძის მცველი ჯობინაშვილების გვარიდან;

მელვინეთუხუცესი (პირის-მნდე), ობერ-შეპკი;

გზირი პეროლდი (მაცნე);

მოურავი.

ყველა ეს თანამდებობა იყო მემკვიდრეობითი და ზოგიერთ გვარში დღემდე ჟღერს მათი წინაპრის თანამდებობა.

რუსული მმართველობის შემოღების შემდეგ, საარაგვოს მმართველი, მეფისნული ვახტანგი, რუსეთში გაემგზავრა*** (1803 წლის 19 თებერვალს) და მისი რეზიდენცია დასახლებად, ანუ პატარა საშტატო ქალაქად გადაკეთდა, რომელიც სამაზრო ქალაქ ანანურს ექვემდებარებოდა. 1820 წელს დუშეთი სამაზრო ქალაქი გახდა, ხოლო 1840 წელს კვლავ საშტატო ქალაქად გამოცხადდა.

დუშეთის აღორძინება, ევროპული ქალაქმშენებლობის სისტემის მიხედვით, 1820 წლიდან დაიწყო. მასში 150 საწოლიანი სამხედრო პოსპიტლის, სამრევლო სასწავლებლის (ახლა იქ 63 აღსაზრდელია), ინვალიდთა და მოძრავი ასეულების, კაზაკთა საგუშაგოს, საუბნო სამმართველოს, საფოსტო განყოფილების, საფოსტო სადგურის, სასურსათო მაღაზიის დაარსება იყო გეგმებისა და ფასადების მიხედვით სწორი, ქვის ნაგებობების მშენებლობების მიზეზი.

* სასახლის ზედამხედველი.

** ბატონის პირადი მსახური.

*** 1801 წელს ქართლ-კახეთის დამოუკიდებლობის გაუქმებამ ქვეყანაში დიდი უკმაყოფილება გამოიწვია. აჯანყებულთა შორის აღმოჩნდა არაგვის ხეობის გამგებელი, ერეკლე II-ს ვაჟი ვახტანგიც. რუსეთის ხელისუფლებამ დაუყოვნებლივ უპასუხა დამსჯელი ოპერაციებით. კერძოდ, რუსებმა დაიკავეს დუშეთი, გადანვეს ვახტანგის სასახლე და მილახვრიანთკარის ციხე-სახლი, რომლის პატრონი გლახა (გაბრიელ) ჭილაშვილი გვერდში ედგა ვახტანგს. მეფისნულმა თავს უშველა მთაში გაქცევით, მაგრამ 1802 წელს იგი დაიჭირეს, ჯერ, დარეჯან დედოფალთან ერთად ავლაბრის სასახლეში მოკვდნენ, ხოლო 1803 წლის 19 თებერვალს კი ბაღრაგის თანხლებით გადაასახლეს პეტერბურგში. გლახა ჭილაშვილმა გასაჭირში ჩავერდნილი ვახტანგი არ მიატოვა. მრავალშვილიანი ოჯახი საპატრონოდ მოურავს დაუტოვა და თვითონ პატიმარს თან გაჰყვა. ვახტანგ ბატონიშვილი გადასახლებაში გარდაიცვალა 1814 წელს, დაკრძალულია იქვე. ეს ყველაფერი, რა თქმა უნდა, ცნობილი იყო პლატონ იოსელიანისთვისაც, მაგრამ პრორუსული ორიენტაციის გამო, იგი არ ერიდებოდა ისტორიული ფაქტის გვერდის ავლას და შელამაზებას (რედ).

ძველ ნაგებობათა ნაშთები

ზოგიერთი ძველი ნაგებობიდან დღეს ნაშთებიღაა შემორჩენილი. ჩამოვთვალოთ ისინი:

1. საარაგვოს მხარის მმართველის, შემდეგ კი *არაგვის ერისთავების ძველი სასახლის* ნაშთები, რომლებიც საძირკვლის დონეზეა შემორჩენილი, საშუალებას იძლევა წარმოდგენა ვიქონიოთ სასახლის და მის გარშემო არსებულ დამხმარე ნაგებობების მდებარეობაზე, სიდიდესა და გეგმაზე. შენობები გარშემორტყმული იყო ქვის გალავანით, რომლის სივრცეც ასევე ადვილად შეიძლება განისაზღვროს*.

2. საკუთრივ *სასახლის დუშეთიც* ქვის კედლით იყო გარშემორტყმული. ამ კედლის საძირკველი ალაგ-ალაგ წარმოჩნდება მოსახლეობის მიერ, რომლებიც თავიანთი სახლების აშენების დროს შემთხვევით მის კვალს აწყდებიან.

3. *წმინდა ნიკოლოზ-სასწაულოქმედის ეკლესია***. აშენებულია ძალიან დიდი ხნის წინათ, სიონად, ანუ უგუშბათოდ²⁷. ცნობილია წმინდა გრიგოლ ნაზიანზელის ხატი. მართმადიდებელი ეკლესია მას დღესასწაულობს 25-30 იანვარს, დუშეთში კი ადგილობრივი ეკლესიის მიერ ძველიდან დანესებული აღდგომის მესამე კვირის ოთხშაბათსაც. დღესასწაული იწყება ჯვრით ხელში მსვლელობით. ოთხშაბათს, ადრეული მწუხრის შემდეგ, გამოაქვთ აღნიშნული ხატი და ერის თანხლებით ვარსიძიანთკარში, გრიგორ ღვთისმეტყველის სახელობის ეკლესიაში შეაბრძანებენ; აქ იგი მთელი ხუთშაბათის განმავლობაში რჩება; პარასკევს გამოაბრძანებენ და პროცესია მიემართება ნატბეური ადგილისაკენ, იქიდან – კობიძიანთკარში, შემდეგ – წინ-

27. ჩემს ნაშრომში „История церкви грузинской“ II გამოცემა, გვ. 25² განმარტებული მაქვს, თუ რას ნიშნავს ეკლესიის უგუშბათოდ აგება.

*არაგვის ერისთავების ძველი სასახლის და მისი გალავნის, აგრეთვე „სასახლის დუშეთის“ ციხე-გალავნის კედლის ნაშთების კვალი დღეს მთლიანად ნაშლილია და ძნელი განსასაზღვრავია მათი ზუსტი ადგილის ჩვენება. გადმოცემით ისინი დღევანდელი დუშეთის ზედა ნაწილში უნდა ყოფილიყო განთავსებული (რედ).

** იხ. გვერდი 88, ამჟამად მოქმედი ეკლესია.

დუშეთში და აქედან – დუშეთის ეკლესიაში, სადაც სადღესასწაულო საღამო სრულდება. ძველად, დუშეთის სახელოვან დღეებში, ჯვრით მსვლელობა სამი დღის განმავლობაში სრულდებოდა, დაახლოებით 25 ვერსის მანძილზე, დუშეთისა და ბაზალეთის მოსახლეობის ყველა ჯგუფის შემოვლით. შემდგომში ეს წმინდა ღოცვით მსვლელობა 10 ვერსამდე შემცირეს. თითოეული დასახლება ხატს ხვდება შემონირულებით და მის თანმხლებთ პური, ღვინითა და ჭინჭრის მხლით უმასპინძლდებიან.

4. *წმინდა მარინეს ეკლესია*. დღეს ის სასაფლაოსია და აღდგენას ელის.

5. *წმინდა თევდორე სტრათილატის სახელობის ეკლესია*. აშენებულია XVIII საუკუნის ნახევარში მოძღვარ თევდორე მთვარელიშვილის მიერ და ახლა ინგრევა. ეს მთვარელიშვილი ბაზალეთის ტბაში დაიხრჩო და ამ ეკლესიაშია დაკრძალული.

6. *იოანე ნათლისმცემლის ეკლესია*. ის 1802 წელს დაინგრა. თავადი ყარანგოზიშვილები მის აღდგენას აპირებენ, წარმოშობით მათი გვარის წმინდა ბერის კოშმას ხსოვნის უკვდავსაყოფად.

7. *წმინდა ბარბარე დიდმოწამის სახელობის ეკლესია*, თავად ქუმსიაშვილების უძველესი განასასვენებელი, უთაღო, კედლები ჯერ კიდევ მყარია და, ჩანს, რომ ის დიდნაშენი იყო.

8. *წმინდა მთავარანგელოზის სახელობის ეკლესია* წინდუშეთში, ტყიან, წარმტაც გორაკზე, ნანგრევებად ქცეული. მისი კალთის ქვეშ ღოცვით თავს იყრიან მცხოვრებლები ზეციური ღვთის ამალღების დღეს, დღესასწაულს წინა დღეს იწყებენ.

9. *წმინდა გრიგოლ ღვთისმეტყველ ნაზიანზელის სახელობის ეკლესია* ვარსიშაანთკარში. უძველესი დადგენილებით, მართლმადიდებელი ეკლესია ყველგან, უფლის ფერისცვალების დღეს, აკურთხებს – ვაშლს, მსხალს, ატამს და ყურძენს, როგორც მცენარეთა სამყაროს უკეთილშობილეს ნაყოფს, ისევე, როგორც თავფლია მის მრავალრიცხოვან მცენარეთაგან მიღებული ექსტრაქტი. მაგრამ დუშეთში, გაზაფხულის დასაწყისში, საკურთხებლად მიაქვთ ჭინჭარი (urtica), მთის გაზაფხულის მცენარეთაგან ერთ-ერთი, რომელიც საჭმელად გამოიყენება, როგორც მწვანილი და რომლისაგანაც ძველად წართისათვის ქაფს ამზადებდნენ.

10. *ყოვლადწმინდა ღვთისმშობლის შობის სახელობის ეკლესია*, წინდუშეთსა და კობიანთკარს შორის, სამრევლო ეკლესია

ორივე სოფლისათვის. იგი ამ ორი სოფლის მიჯნასაც ნარმოადგენდა, ერთ სოფელს მეორისაგან გამოყოფდა. ამ ეკლესიას მიაშენეს მეორე, აზნაურ კობიაშვილების ძვლების განსასვენებელი, რომელთა გვარი ამ ადგილებში უძველესია. ეს უკანასკნელი ნანგრევებშია.

11. *წმინდა გრიგოლ ღვთისმეტყველ ნაზიანზელის სახელობის კარის ეკლესია* ჭილაანთკარში, აშენებულია აზნაურ ჭილაშვილების მიერ 1798 წელს*.

12. *წმინდა გრიგოლ ღვთისმეტყველ ნაზიანზელის სახელობის ეკლესია* სასაფლაოზე. აღდგენილია 1852 წელს**.

13. *მოციქულ თომას სახელობის ეკლესია* (კვირაცხოველი), კობიაანთკარის სამხრეთ-დასავლეთით. დუშეთის მოსახლეობა მას ყოველთვის დღესასწაულობს აღდგომის შემდეგ პირველ კვირადღეს, ბევრიც – ყოველი შაბათის საღამოს. ეკლესია განახლდა წინა წელს, კობიაშვილების სახლობის ერთ-ერთი წევრის მონდომებით, მაგრამ ჭერ ღვთისმსახურებისთვის ნაკურთხი არ არის.

14. *ბოდავის წმინდა გიორგის სახელობის ეკლესია*⁸, ტყეში, სომხური სასაფლაოს გვერთ.

28. ბოდავი ეწოდება დუშეთის განაპირა ეკლესიას, ადგილი ბოდავი კი მდებარეობს მდინარე არაგვს გადაღმა, დუშეთიდან 17 კერსის მანძილზე. თავად ჭავჭავაძეების გვარის ერთერთი წევრი არქიმანდრიტი საბა იყო სოფელ ბოდავში არსებული ეკლესიის წინამძღოლი XVIII საუკუნის დასაწყისში და მან ეკლესიისათვის ბევრი მიწა და ყმა-გლეხი შეიძინა. ამ დროიდან ბოდავის წმინდა გიორგი ჭავჭავაძეთა საგვარეულოს მფარველად ითვლება. უძველესი საეკლესიო ასოებით შესრულებული ნარწერა იმ დროისაა, რომელსაც წინაპრები უწოდებდნენ edax rerum, ნაშლილია ქვიდან და არ იკითხება. ნარწერის შემორჩენილი სიტყვებიდან ცხადია ის, რომ სამთაგან ერთი ეკვდერი ღვთისმშობელს ეძღვნება. საერთოდ, ეს არქეოგრაფიული ნარწერა ნარმოადგენს ძველი ქართული სამწერლობო ხელოვნების ნიმუშს, რომელიც ჩვენი დროისათვის დაკარგულია.

* მე-20 საუკუნის 30-იან წლებში კარის ეკლესია დუშეთის მანქანა-ტრაქტორთა სადგურის მიერ სამჭედლოდ გადაკეთდა. აღმოსავლეთი საქართველოს მთიანეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ აღადგინა ეკლესიის დაზიანებული კედლები. ჟინვალის ჯვარპატიოსნის ეკლესიიდან გადმოიტანა და აღადგინა შირიმის ქვის კანკელი (ხელოსანი გ. რუსეიშვილი), ხოლო მოძღვარმა გიორგი ჭილაშვილმა საკურთხეველი მაყხოვრისა და ღვთისმშობლის ხატებით და ინტერიერი კი დიდი და მომცრო ჭაღებით შეავსო (რედ).

** ჭილაშვილების საგვარეულო საძვალე, XVIII საუკუნის შუახანებში ჭილაშვილების მიერ აგებული ეკლესია ისე დაზიანებულია, რომ მას XIX საუკუნის შუახანებში შეკეთება დასჭირვებია, რაც განახორციელეს ჭილაშვილებმა, კერძოდ კი გაბრიელის ვაჟებმა. XX საუკუნის ოციანი წლების ბოლოს, ანტირელიგიური ისტერიის დროს, ჭილაანთკარის ამ ეკლესიას თალის ნაწილი მოანგრეს და გაძარცვეს, ხოლო მოგვიანებით განძის მაძიებლებმა ჭილაშვილების საფლავები გადათხარეს, რასაც საფლავის ნარწერიანი მარმარილოს ქვები შეენირა. 2010 წელს საკმაოდ დაზიანებული ეს ეკლესია ადგილობრივმა მოსახლეობამ სამრევლო დანიშნულებით აღადგინა (რედ).

15. წმინდა კვირიკესა და ივლიტას სახელობის ეკლესია.

16. დუშეთის გარშემო ბევრია სხვადასხვა წმინდანთა სახელები აშენებული სალოცავები. ეს სალოცავები ქართულ ენაზე ნიშებად იწოდება, სიტყვიდან ნიში, რომელიც ნიშანს, სიმბოლოს, მოგონებას ნიშნავს. ნიშების ნაგებობა უბრალოა; სიგანეში ორ არშინამდეა, სიმაღლე ერთ-ნახევარი ან ორი არშინია, აქვს კამაროვანი ან ბრტყელი სახურავი, ოდნავ შეღრმავებული ადგილი ხატის ან ქვისაგან გამოთლილი ჯვრის მოსათავსებლად. თვითონ ნიშის ქართული სახელწოდება გვაგონებს ლათინურ ან იტალიურ სიტყვას *nichia*, რომელიც არქიტექტურაში ქანდაკებების მოსათავსებელ კედელში შეღრმავებულ ან კამაროვან ცარიელ ადგილს ნიშნავს. დუშეთის გარშემო არის ნიკოლოზ სასწაულმოქმედის, გრიგოლ ნაზიანზელის, მთავარანგელოზის და სხვა ნიშები. ძალიან ხშირად ნიშების ირგვლივ ხარობს დიდებული წმინდა ტევრები, უძველესი დროიდან ხელშეუხებლად შემონახული, ასევე მათ გარშემო მდებარე მღვდლოები და ტყეები, ძველთაგანვე ეკლესიებზე, ნიშებსა და ხატებზე მიკუთვნებული, რომელთაც, საჭირო შემთხვევაში, მოსახლეობის რაოდენობისა ზრდის ან სხვა მოთხოვნილებათა გამო, ეკლესიების ასაშენებლად იყენებდნენ. ზოგჯერ ნიშებს აკუთვნებდნენ კაკლის დიდ ხეებსაც (*iunglans regia*), რომელთა ნაყოფითაც სარგებლობდნენ ადგილობრივი მღვდლები და საკურთხევლის მსახურები, ხანდახან კი იმ გვარის შთამომავლებიც, ვისი სახელიც წმინდანს იყო მიძღვნილი, მამებისაგან მემკვიდრეობითი რწმენით დაცული და გაფუჭებისაგან, გაჩეხვისა და ცეცხლისაგან დღემდეა შემონახული. გზებსა და გზაჯვარედინებზე მდებარე ეს ნიშები ქრისტიანული საქართველოსათვის ძალზე მნიშვნელოვანი იყო. ყველა, დაინახავს რა წმინდა ადგილს, ჩერდება, ხატის წინ ქედს იხრის, თვით იმ ქვეებს ემთხვევა, რომლებითაც ნიშია აშენებული, გადაიწერს პირტყარს, ფიზიკურად და სულიერად დაისვენებს და გაგრილდება ხეების ჩრდილქვეშ. ამ წმინდა ნიშების სახელით მგზავრი ლოცვით მიმართავს ტაძარს, რომელიც ზოგჯერ აქედან შორს მდებარეობს ან დაშორებულია მისგან გადაულახავი მდინარით, მაღალი მთით, ზოგჯერ უშორესი სივრცით, მაგალითად, როგორც ილორის ტაძარია დაშორებული დუშეთიდან 4 კერსის მან-

ძილზე მდებარე აფხაზის ანუ აფხაზის ნიშისაგან²⁹.

ამ ძველი ეკლესიებიდან ბევრს, მარცხნივ მონაშენში ან თვით ტაძარშივე, გააჩნიათ სადიაკვნე ან ეკუდერი (უფაველია ბერძნული სიტყვიდან ეკდიკონ), რომელსაც ბერძნები უწოდებენ პარაეკლესიას და ჭურჭლის შესანახად ან დამხმარე სათავსოდ ხმარობდნენ. საეკლესიო სიძველეთა მოყვარულებს შეუძლიათ სადიაკვნები ნახონ ალევში, ბოდორნაში, ხოლო ეკუდერები წინდუშეთის მთავარანგელოზის სახელობის ეკლესიაში და სხვა ადგილებში.

დუშეთის სომხურ-გრიგორიანულმა მოსახლეობამ 1820 წლიდან გაიჩინა:

1) დედა ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესია, გუმბათოვანი, ძალიან კარგად ნაგები;

2) დედა ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესია სასაფლაოზე;

3) ბოდავის წმინდა გიორგის სახელობის სამლოცველო, რომელიც ადრე მართლმადიდებლური იყო. იგი ტყეშია, სასაფლაოს ეკლესიასთან ახლოს. ამაღლების დღესაა დღესასწაული, მაგრამ აქ მოდიან ასევე ფერისცვალების დღესაც, რომელიც სომხებისათვის მოძრავი დღესასწაულია.

29. წმინდა გიორგი აფხაზის (აბხაზის) სახელობის მთავარი ტაძარი მდებარეობს ილორში (სამურზაყანო, იგივე სამეგრელოს დადიანების აფხაზეთი). ის მდინარე ბედიის შესართავთანაა. ამ ეკლესიის ისტორია მომდინარეობს ღრმა წარსულიდან და ღირშესანიშნავია იმით, რომ მას თავყვანს სცემენ როგორც ქართველები, ასევე აფხაზები, ქრისტიანები და არაქრისტიანებიც. მისი მრავალი ძეგრუასი ხატიდან, რომლებიც თავისი წარწერებით სამეგრელოს მფლობელთა ისტორიის თვალსაზრისით ძალიან საინტერესოა, აღსანიშნავია ერთი – წმინდა გიორგის ხატი, შემდეგი წარწერით:

„წმინდა გიორგი დიოქოსო ჯდღჳნ და ახუგჳჳნ ორთაჲ მნა
სუჲსათა ძლიოზი და უხუგჳჳლი პეტჳ პეტჳ დჳთო ჰე ჰესჳლანისა
რომლისა ბრახჳთთა მოჲქჳდა ხატი ესე დიოქოსა მთავარმოქმანისა“.

აქედან ჩანს, რომ ეს ხატი დანერგულია 1259-სა და 1293 წლებს შორის, ისტორიაში წარჩინის სახელით ცნობილი მეფის, დავითის მეფობის დროს. რაც შეეხება ტაძარს, ვჯვს გარეშეა, ის ხატის შეწირვის დროზე ადრინდელია.

ვახუშტი წერს, რომ ყოველწლიურად, 10 ნოემბერს, ამ ტაძარში მოჰყავთ ხარი ან დევეული, რომელსაც მსხვერპლად სწირავენ და მეფისა და წარჩინებულთა სუფრებზე აწანილენ. ისტორიკოსი შარდენი ამას აღწერს, ხალხური გადმოცემის მიხედვით, როგორც ხბოს (დევეულის) სასწაულებრივ გამოცხადებას, მაგრამ ამ უძველეს გადმოცემას საფუძვლად უდევს წმინდა გიორგის ცხოვრების ის მოვლენა, რომელიც მის ქართულ მარტიროლოგიაშია აღწერილი და გამოსახულია კანკელის მოსართავ ღიღ ხატზე, შემდეგი წარწერით: ხარის სასწაულებრივი გაცოცხლება მაქსენტიუმის წინაშე.

„აჲ წმინდა გიორგი! პეტჳლი ხაზი აუჲქა მტენჲქმონჲ“.

ამ დღესასწაულთან დაკავშირებით ანტონ კათალიკოსმა „სამოჲქსნო“, (ტიფლისი, 1781) მრისხანე სიტყვა დაბეჭდა (იხილეთ გვ. 28).

დუშეთის ციხეს, მის კრემლს, წესიერი ოთხკუთხედის მოყვანილობა აქვს, – კუთხეებში მრგვალი სამსართულიანი ქონგურებიანი კოშკებით. მთელი შენობა მსხვილი რიყის ქვით არის ნაგები. აღმოსავლეთითა და დასავლეთით ჭიშკრები აქვს. კედლების სიმაღლე 4 საფენია*, სისქე 2-არშინი, სიგრძე 64 საფენი. ციხის მთლიანი ფართობი 4096 კვ საფენია. აღმოსავლეთი ჭიშკრის მთავარი თალის თავზე, გარეთა მხრიდან ჩადგმულია არც ისე დიდი მარმარილოს ქვა შემდეგი წარწერით:

ქ³⁰ ზეკად ამლოკულის ცეკულისა გვრგვინოსანისა საქართუშლოს
 მეუის თეიმურაზისა ჯიშრდილმან და მისა მისისა კანთა მეუის არა კლის
 მიკო წყალობა-განმრავლებულმან. ჩუქნ ცომობით ჩილაყა-შედომან.
 არაგვს ერისთავმან ჯიშმურ. ჯუაშენე დუშეთს სასანლე
 კოშკელაენითურთ
 და შეეპკე რაოდენ ძალ-მეღუა, და ვინცა აღმოიკითხდეთ
 ხსენებასა ჩემსა
 სყოფდეთ, განსრულდა თთუქსა მაისის კე-სა. ქორონიკონს უკლთ
 (23 მაისს (1751)).

კრემლში დღემდე შემონახულია ორსართულიანი სახლი, მომცრო სარკმელებით, აშენებული ვახტანგ (აღმასხან) მეფისწულის მიერ XVIII საუკუნის ბოლოს და სადაც იგი ოჯახით ცხოვრობდა. ეს სახლი კრემლის აღმოსავლეთ კედელზეა მიდგმული. მისგან ჩრდილოეთით წმინდა გიორგის სახელობის ხის ეკლესია არსებობდა, რომელიც 1805 წელს დაშალეს.

წყაროსთან ახლოს მდებარე კრემლის ძველი აბანო ახლით, რუსულის მსგავსით შეცვალეს.

30. ასო „ქ“ არის სიტყვა „ქრისტე“-ს მონოგრამა ჯვრის ფორმის საეკლესიო ასო χ -დან. საქართველოში, როგორც ქრისტეს რწმენის საიმედო კერაში, ფიქრობდნენ და თავიანთ აზრებს სიტყვებში და ქაღალდზეც, ქრისტეს კურთხევით გამოსახავდნენ. ეს დამწერლობის ის სიმბოლოა, რომელმაც სახარების მაღალ წესებში შეაღწია. ის დღემდე ხმარებაშია სამიწაო გარიგებების, სავაჭრო აქტების შესრულებისას, ანგარიშების, აღწერების და სხვა დოკუმენტების შედგენისას. იგი წარმოადგენს მიმონერის, შენიშვნების და სხვათა ვენზელს.

* საფენი – 2,13 მეტრი, სიგრძის საზომი ერთეული, იხმარებოდა მეტრული სისტემის შემოღებამდე.

ღვინის საცავი, მარანი, თავისი ქვევრებით ანდა ამფორებით, რაც კრემლში არსებობდა ძველ მფლობელებთან, გაქრა, ნანგრევების ან ახალი ნაგებობების ქვეშ მოჰყვა. აქ უნდა შევნიშნო, რომ სიტყვა მარანი, რომელიც ნიშნავდა და დღესაც ღვინის სარდაფს ან ღვინის შესანახ ადგილს ნიშნავს, ქართული არაა. მჯერა, რომ იგი ქართულ ენაში ბერძნულიდან ან სპარსულიდან შემოვიდა, რომელთაც კავკასიაში რელიგიურ ცივილიზაციას ჩაუყარეს საფუძველი, ანდა უკეთეს შემთხვევაში, გაბატონებული ქართული ტომისაგან. ბარონთან*, მის 1861 წელს შედგენილ *annales ecclesiae*-ში, მე ნავიკითხე, რომ ბერძნებიც და სპარსელებიც წარმართობის პერიოდში საკერპო სამსხვერპლოებს მარნებს უწოდებდნენ. ამ სიტყვის დანვრილებით ახსნას დროს მივიანდობ.

წმინდა ნიკოლოზ სასნაულმოქმედის სახელობის ეკლესიასთან არსებობს ზეთის გამოსახდელი ძველი შენობის ნანგრევები. ზეთს სელის თესლისა და კაკლისაგან იღებდნენ.

წმინდა ნიკოლოზის სახელობის ტაძრის მახლობლად მმართველთა სასახლის ყველა ძველი ნაგებობიდან გადარჩენილია სამსართულიანი ქვის ოთხკუთხა კოშკი, რომელსაც 6 საჟენი სიმაღლე და 2 საჟენი სიგანე აქვს. მდებარე სიყარიელეში, როგორც რომ ლოტის გოდოლი, ვითარცა წარსულის ნაღვლიანი ეპიტაფია, იგი დღემდე ხმამაღალ სახელს – შეუპოვარს** ატარებს.

კრემლში, ძველ შენობათა ფუნდამენტზე, ბოლო 60 წლის მანძილზე, თანდათანობით აშენდა შენობები ავადმყოფთა მოსათავსებლად – პირველი კლასის ჰოსპიტალი. ეს შენობები გარშემორტყმულია გემოვნებით დარგული ხეხილისა და ტყის ხეებით. თავად მ. ს. ვორონცოვს ვიღაცამ მცდარი აზრი მიანოდა გალავნის კედლის სამხრეთი ნაწილის დანგრევის თაობაზე, უმეტესწილად პორიზონტის გასახსნელად, ერთსართულიანი, საგულდაგულოდ შეეთეთრებული ჰოსპიტლის შენობის დასანახად. საბედნიეროდ, აზრი არ გაიზიარეს, სიძველე დაიცვეს, კრემლი გადარჩა, მაგრამ ვერ გადარჩა ძველი სახე ანანურის ტაძრისა, რომელიც სამი წლის წინათ ანტიკვარებისა და სიძველეთა მნიშვნელობის მცოდნეთა გულსატკენად მწვანე საღებავით შეღებეს.

* დღევანდელი ყარანგოზიშვილების კოშკი.

** ბარონთან – იგულისხმება ბარონ დე ბუა, ფრანგი მოგზაური და მეცნიერი (რედ).

ქალაქის შუაგულში, კრემლის წინ, თავს ინონებს ფართო მოედანი, რომელიც ადრე მის მეომარ შვილებს ცხენთსარბოლად ემსახურებოდა. დამკვიდრებულმა ახალმა მოვაჭრე სომხურმა მოსახლეობამ, მთის ხალხებთან – ოსებთან, ჩეჩნებთან და ჩერქეზებთან პირადი ურთიერთობის შედეგად, მათგან გადაიღო მსუბუქი და ლამაზი სამოსი, მათი ასპარეზობა ცხენებზე და თოფიდან და პისტოლეტებიდან სროლა: დუშეთში გაჩნდა მსუბუქი სომხური კავალერია, ამ ძველ იპოდრომზე მოხერხებულად მოვარჯიშე.

იპოდრომის შუაგულში, მართლმადიდებელმა მოსახლეობამ ისურვა მართლმადიდებელი ეკლესიის აღმართვა. 1859 წლის 17 სექტემბერს ეკლესიას საზეიმოდ ჩაუყარეს საფუძველი წმინდა ნიკოლოზ სასნაულმოქმედის სახელზე, აკადემიკოს ივანოვის ბრწყინვალე პროექტის მიხედვით³¹. ახლა ფუნდამენტი მიწის ზედაპირამდეა ამოყვანილი. გაბაფხულზე კედლების ამოშენებას დაიწყებენ. ოთხ წელიწადში ეკლესია დამთავრდება*.

31. ეს დღესასწაული აღვწერე გაზეთ „კავკაზში“ 1859 წ. N 81.

* რუსეთის მმართველობის წლებში აგებული ტაძარი კომუნისტებმა საძირკველამდე დაანგრიეს. XX საუკუნის ბოლოს, როდესაც გადაწყდა ამ ეკლესიის აღდგენა (უფრო სწორედ, თავიდან აშენება), აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ, საფუძვლიანად შეისწავლა სამშენებლო ფართობი, მთლიანად გამოავლინა რუსული ეკლესიის საძირკველი, გათხარა რამდენიმე უინვენტარო სამარხი და აიკრიფა გვიან შუა საუკუნეთა ხანის თიხის ჭურჭლის ნატეხები. ახალი ეკლესია, გუმბათიანი ტაძარი, სადაც ამჟამად მოთავსებულია საეპისკოპო კათედრა (ნილკანთან ერთად), აგებულია ფუძნარის ეკლესიის გეგმის მიხედვით. ტაძრის მშენებლობა, რომელიც დაიწყო 1988 წელს, აკურთხა სრულიად საქართველოს კათოლიკოს პატრიარქმა, ილია II-მ, ეკლესიის მშენებლობა დასრულდა 2006 წელს და აკურთხა ნილკნისა და დუშეთის მთავარეპისკოპოს მუჟე ზოსიმეს მიერ (რედ).

პოეტი ჩახრუხაძე

დუშეთისა და მისი მიდამოების თავზე მაღალი პოეზიის გენია სუფევს, რომლის წარუშლელი კვალი მის გონებრივ ნიაღშია ჩაზრდილი. ეს გენია, პოეტი ჩახრუხაძე, რუსთაველის თანამედროვეა. იგი დაიბადა ხევში², ადგილობრივი გეოგრაფიული დასახელების მიხედ-

32. ხევი – კავკასიის ხეობაში ასევე ქართული მოსახლეობით დასახლებული ბოლო ადგილია. იწყება კობიდან და მთავრდება დარიალთან, იგივე კავკასიის კარიბჭესთან, ცნობილია ძველ ბერძნებთან და რომაელ გეოგრაფებთან Pylae Caucasiae-ს სახელით. არც თუ მოშორებით დარიალისაგან არის დავით აღმაშენებლის მიერ აგებული სიმაგრე. აქ იყო ჯერ კიდევ ვახუშტის მიერ აღწერილი, ძველ ქართველ მეფეთა სასახლეები, რომლებშიც ისინი ჩერდებოდნენ ხაზარებსა და ოსებზე გალაშქრების წინ. ხეობაში ტყე არ არის, მაგრამ იგი მდიდარია შვრიით, ქერით, თივით, სელით, კონახურით, მოცხარით, მრავალფეროვანი ვარდით. აქ უამრავია მთის გარეული თხა, ცხვარი, ფრინველი და მწყერი. ნაპოვნია ვერცხლისა და ოქროს საბადოებიც. ხევის მოსახლეობას ვახუშტი შემდეგი სიტყვებით აღწერს: „მეომარი, ძლიერი, მაღალი, ვაჟკაცური, როგორც მთიულები, მაგრამ მათზე უფრო მაღლები“. ხევის მდინარე – წერს ვახუშტი, ჩერქეზების საზღვრამდე იწოდება არაგვად, ან ლომეკად, ხალხის ენაზე კი თერგად.

ვახუშტის დროს, ხევის მოსახლეობას შემდეგი ქართული სოფლები შეადგენდა:

კანბა	სოფელი
გორის-სოფელი	სიონი
გაიბოტენი	სანანას-სოფელი
გორგეთი	კახი
ქვაბთა	ცისკარის-სოფელი
მთიულეთი	ლუღუშაური
გველისთავი (გველეთი)	აჩხოტი
სტეფანწმინდა	ხოჯის-სოფელი

და კიდევ 8 სხვა ქართული, არაგვის ნაპირას არსებული, მაგრამ გეოგრაფების მიერ სახელმწიფო სოფელი, ასევე ძველი 11 ოსური კოლონია და შამასადაშე სულ 35 სამოსახლო, სადაც ცხოვრობდა თავისი მთებით ამაყი ყველაზე მეომარი ხალხი.

ხევში მდებარეობს: ყაზბეგის მთა, ქართველების მიერ მყინვარად წოდებული, მუდამ თოვლიანი; არშის სიმაგრე, საიდანაც დაიხსნა ტყვეობაში მყოფი თავისი მეუღლე ანდრეაფარა როსტომ მეფემ:

თქლით ქუჩა და კსკუკა
 ოს მთიანეთს ახარ-წმინდა

(იხ. ჩემი თხზულება: ცხოვრება მოურავი გიორგი სააკაძისა. თბილისი, 1848. გვ. 64).
 ამავე ხეობაში მდებარეობს ასევე: სოფელი სტეფანწმინდა, ხირსის წმინდა სტეფანეს სახელობის სოფელი, რომელმაც ამ ადგილებში ქრისტეს რწმენა განამტკიცა. წმინდა სამების ეკლესია თავისი მდიდრული გუმბათითა და ეკლესიით-შფოთვარე დროს მცხეთის ტაძრის განძის საცავი; ბეთლემის გამოქვაბულები, მაცხოვრის შობის სახელობის ეკლესია; მთის ძირას მეუღაბნოეთა სამფლობელო, 2 საუკუნის წინათ დაყარილებული; დარი-

ალი, აშენებული ქრისტეს დაბადებამდე 2 საუკუნით ადრე მეფე მირვანის მიერ; დავით აღმაშენებლის სიმამრე; მეფეთა ძველი სასახლეების ნაშთები; სიონში დიდებული გუმბათიანი ეკლესია*.

რომელ სოფელში დაიბადა ჩახრუხაძე უცნობია.

ვახუშტის, ასევე სხვა სააქტო ჩანაწერების მიხედვით, არაგვის ხეობის ქვედა ზონა მოიცავდა შემდეგ სამოსახლოებს:

ნაოთი**	ყვავილი
არჩვეთი	იორი
ბოდორნა	ურიი
ინიანი	ჭინვანი
ხიდა***	ავენისი
საკრამული	ძარხევი
სამაბურო	ბაბაღეთი
კეჭური	კობიანთკარი
მლაშე	დუშეთი
ლაფაური	არლუნი
აღვალა	ნითლაური
ინრი	ფიტავი
მინდორული	ფხუნდა
ფრეგეთი	საფერმეთი
ვეძის-ხევი	ვეძისი
აფსავი	ლოშო
ანანური	ციხის-ძირი
არანისი	ჭართალი
ეთვალისი	პავლიაური
ამა	მთიულეთ-კარი.

ხანდოს ხეობაში იყო 9 უსახელო სოფელი.

გუდამაყრის ხეობაში – 8.

მთიულეთის ზონაში:

ქისტაური	სასახლე
ფეკჩური	სასახლის სოფელი
ამირთ-სოფელი	ცხათი
ნახიდა	ვეთხიანი
ჩოხელი	ჩოხელი
ხორხეთი	ერენდიძე
ცეცხლის-ჭვარი	ნადბაიძე
ნაჩვარევი	რორა
არკვეთი	კოზანიძე
ბურდული	კეკეშა
მელეთი	ჩოქური
გუდა	სარიანი
კოდა	მკერვალი.

ამ მოსახლეობას 1675 წელს ნუგზარ არაგვის ერისთავმა შემოუერთა ქართლის სამეფოს სამი ხორბლით მდიდარი საგვარეულო სოფელი: შინდისი, ტირძნისი, ვანათი.

*სიონის ეკლესია, სადაც ნილკნის ეპისკოპოსის მოადგილე ქორეისპისკოპოსი იჭდა, სამნავიან ბაზილიკას წარმოადგენს, რომელსაც, ბუნებრივია, გუმბათი არ გააჩნია (რედ).

**ნაოთი, ვფიქრობთ, დღევანდელი ნაოზას ძველი სახელია (რედ).

*** ხიდა, მოგვიანო ხანის ხიდარი, ანუ ნახიდური. დღეს ამ სოფელს აბანოსხევი ეწოდება.

ვით იყო მოხვეწე, ანუ ხეველი. ამ ადგილის ფოლადივით საფუძველმა მის სიტყვას ფოლადივით ჟღერადობა შთაბერა. მთიანი ხეობის ექო აირეკლა მისი მაღალი სულის მისწრაფებებში, მისი გალობის საგნის სიდიადით რომ იყო ანთებული. ეს საგანი თამარ მეფეა, ჩახრუხადე კი – მისი მგოსანი. იგი მისი მეფობის (1184-1212) დიდების ბრწყინვალე ეპოქის სამკაულია. მისი პოემა, თამარ მეფისადმი მიძღვნილი, 115 სტროფისაგან შედგება, ლექსის ზომა, მისივე სახელის მიხედვით, ჩახრუხაულად იწოდება³³. ეს რთული ლექსთწყობა, ბერძნებთან და კვინტილიანესთან ანტანაკლაზისის სახელით ცნობილი, XII საუკუნის ბოლოს ქართული ლიტერატურის პირველი კლასის პოეტური ნაწარმოებია. ჩახრუხადის ლექსები ცოცხალი ფანტაზიით, გრძნობებისა და ფიქრის სიღრმით სუნთქავენ, ისინი ისეთივე ხმაურიანია, როგორც მდინარე არაგვი, გამოქვაბულთა ხვეულებში თავის კლდოვან კალაპოტში ღვარად მომდინარე, გაჟღენთილია პოეტური ცეცხლით, როგორც ის ვულკანური ბუნება, რომელ ბუნებაშიც ის გაიზარდა ქართული ენის სასახელოდ.

ქართველ პოეტთა მეფის – რუსთაველის კალმისაგან სრულიად განსხვავებული მისი ორიგინალური, თვითმყოფადი, შემოქმედებითი კალმით ქართული ენა კეთილხმოვანად, მოქნილად და მნიშვნელოვნად მდიდარ სიტყვათა წარმოსაქმნელი ფორმებით წარმოჩნდა, რომელ სიტყვათაც შეუძლიათ ფიქრის მცირედი ხვეულებისა და ჩრდილების გამოხატვა.

ეგვიპტის, საბერძნეთისა და რომის, პირველყოფილი ინდოეთის, აფრიკის მიუვალი ადგილების კლასიკური სახელები, მათი

მთელი ეს მოსახლეობა XVIII საუკუნის შუა ხანებში 91 სოფლის სახით ითვლიდა 5000 ოჯახს. ბოლო საუკუნეების ჯანყმა და ურთიერთშუღლმა ეს რიყხვი თითქმის ნახევრამდე შეამცირა. ეჭვს გარეშეა, რომ მთელი ამ ოლქის ძველი მოსახლეობა გაცილებით მეტი იყო, რაზედაც მეტყველებს დანგრეული ნასოფლარების დიდი რაოდენობა.

ძველად ოჯახები, სხვადასხვა მიზეზისა გამო, შეგნებულად არ იყოფოდა. კომლის განუყოფლობის ეს ჩვეულება, განსაკუთრებით მთიან ადგილებში, იყო კერის სიძლიერისა და სიმდიდრის სანიშნავი, ის დღესაც დაცულია. იყო ოჯახები, რომელთაშიც სულთა რაოდენობა 40 და 50 შეადგენდა. ასეთი ოჯახები დღესაც ბევრია. აი, ის მიზეზი, რომლითაც აიხსნება ძველად არაგვის მხარის მხედრობის სიძლიერე, რომელსაც მტრის წინააღმდეგ საბრძოლველად 15000 მეომარი გამოჰყავდა.

33. ასეთი ტიპის ლექსები, ტრაგედიებსა და ეპიკურ პოემებში, ფრანგულ პოეზიაში იწოდება ალექსანდრიულად, ან პეროიკულად და მამრობით რითმაში 12 მარცვლისაგან და მდედრობით რითმაში 13 მარცვლისაგან შედგება. სილაბური ლექსის საფუძველზე, ფრანგულის მსგავსად, ჩახრუხადის ლექსი 20 მარცვლისაგან შედგება.

ბუნების ძვირფასი ნაწარმოებების სახელებით, მაშინდელი სამყაროს აღმოსავლეთისა და დასავლეთის მითებში ასახული, ხელოვნებისა და ისტორიის დიდებული და განთქმული მოვლენები შევიდნენ ჩახრუხადის მთლიანი პოეტური ქმნილების შემადგენლობაში, პოეტს სურდა თავისი პოემის გმირი უკვდავებისა და დიდების კაშკაშა სხივებით შეემკო. მშვენიერ ლექსებში მის ბაგეთაგან გაჟღერდა პლატონისა და არისტოტელეს, სოკრატესა და ზენონის, ეკლესიის მამათა და ქრისტეს რწმენის ბურჯთა ხმამაღალი სახელების წმინდა ბგერები. ამ სახელებმა, რომლებიც ეჭვს გარეშეა, მაშინ ცნობილი იყო კავკასიისათვის, შეძრა მთელი მოსახლეობის გული და გონება, ისინი განმარტავენ ღმერთსა და სამყაროს, რწმენასა და ეკლესიის უმაღლეს დოგმებს და ხალხთა ბედს. ძველი სამყაროს განვითარების წრის ფართო შუაგულში, ჩახრუხადემ, როგორც სამყაროს ძლიერმა ფუტკარმა, შექმნა კეთილსურნელოვანი ლიტერატურული ფიჭა და იგი კავკასიის დედოფალს, ხალხის ღმერთქალს მიაართვა. კოლოსალური მამულებით, კოლოსალურ ენაზე შეიქმნა კოლოსალური ნაწარმოები, მიძღვნილი ასევე კოლოსალური სახელისადმი.

ეს პოემა ქრისტიანულ-ზნეობრივ ხასიათს ატარებს. ის არაა ტიბულუსი, სასიყვარულო ელეგიების მწერალი. ის ქართველი ვერგილიუსი და ფენელონია. ის სიონისა და პინდას მომღერალია³⁴.

34. 1838 წელს მე გამოვეცი ჩახრუხადის მიერ თამარ მეფისადმი მიძღვნილი პოემა, ერთადერთი ჩემს ხელთ არსებული ხელნაწერის მიხედვით და კომენტარების გარეშე.

ძაგნაკორელი პოეტი

დუშეთის პოეტურ გარემოს პოეტურად და ლაღად გადმოჰყურებს ძაგნაკორის მაღალი მთა, რომლის კალთებსაც უძველესი მოსახლეობის ნაკვალები ამჩნევია. ამ მთაზე მდებარე ერთ-ერთი, ახლა დაცარიელებული და დანგრეული სოფლიდან³⁵ შემორჩა კლასიკური მოგონებები ძაგნაკორელი მგოსნისა, რომელმაც ლექსების ზომას ქართულ პოეზიაში ძაგნაკორულის სახელით ცნობილი დასახელება მისცა³⁶. იგი მეფე დავით აღმაშენებლის დროს (1089-1125) ცხოვრობდა. სოფელი ძაგნაკორი, რომელიც თავისი ძირით მდინარე არაგვსა და მასში ჩამავალ მთიან ხეობებს ეხება, მდიდარი იყო ბაღებით. ძველ დროებსა გადარჩენილი კაკლის ხეები, დღესაც ცოტაა ამ სოფელში, იმ საბედისწერო 1840 წლის შემდეგ, როდესაც მცენარეთა სამყაროს ეს გიგანტები ფესვებიანად ამოყარეს, რომელთა გახარებაზეც საუკუნეები შრომობდნენ. მწუხარედ შევუდექი მათი მსხვილი ფესვების მიხედვით გატყეურებული ბუნების მოკლული გოლიათების

35. ეს ადგილი დუშეთიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით 15 კერსის მანძილზე მდებარეობს. მთის სიმაღლე, რომელზედაც ძაგნაკორის მოსახლეობა იყო განფენილი, განისაზღვრება 3000 ფუტით. ქართველი მემატიანენი ამ პოეტურ საოცნებო ადგილზე მიუთითებენ ორ შემთხვევაში:

1) მეფე დავით VI, დიმიტრი II-ს ვაჟი (1292-1310), თავის ძმისწულ ვახტანგთან ურთიერთდაპირისპირების დროს, ქსნის ერისთავ შალვას სხვა მამულებთან ერთად უმტკიცებს ადგილს – ძაღნაკორანანის.

2) ალექსანდრე I-ის მეფობის დროს (XV საუკუნის დასაწყისში), მისი ვაჟი ვახტანგი, სიგელით, რომელიც შემორჩენილია მცხეთის ტაძრის სააქტო ჩანაწერებში, ვინმე ურდოველს და მის შვილს ვირძულს, მათი გვარის სხვა კუთვნილებებთან ერთად, უმტკიცებს ძაგნაკორის ადგილსაც. ახლა ამ ადგილს ფლობენ თავადი ხიმშიაშვილები. ეს ხატოვანი სიმაღლე მუდამ მწვანე და მოზიბინე მდელოთი, მისი მფლობელებისათვის წარმოადგენს ნათელ ადგილს. არავინ ეჭვობს, რომ ამ ქართულ ოლიმპზე მუშები ილიმიან და პოეტური შთაგონება სუფევს. მინასთან გასწორებული ეკლესიისა და ძველი შენობების ნანგრევები, წელიწადის დროების მიხედვით, ხან ბალახისა და ხან თოვლის სუდარით იფარება.

36. ძაგნაკორულის სახელით ცნობილი ლექსის ზომა მოხსენიებულია ქართული მწერლობის მოყვარულის, ან გარდაცვლილი უფროსი მრჩეველის, თავად გ. ი. თუმანიშვილის ღვაწლით შეკრებილ ძველი და ახალი ლექსების კრებულში. მისი ანთოლოგია, ხელნაწერის სახით, შეადგინა მეფე ერეკლე II –ის თანამედროვემ, თელავის სემინარიის რექტორმა დავით ალექსიშვილმა (იხ. ჩემი თხზ. Описание горы св. Давида в Тифлисе 1858 წ. გვ. 7 და Кавказский Календарь 1859 წლის). ის დანერგულია დაახლოებით 1820 წელს და არსებობს მხოლოდ ერთადერთი ეგზემპლარის სახით. იმის გამო, რომ ეს უძვირფასესი ლიტერატურული განძი არ იყო დაბეჭდილი, მე ვალდებული ვიყავი დუშეთის წინამდებარე აღწერაში დაუყოვნებლივ მომეთავსებინა მიმქრალი ცნობები დაინიშნული დიდი პოეტის პიროვნებაზე.

დათვლას. დავთვალე 60-მდე და უარი ვთქვი ამ სევდიან სამუშაოზე. სანყალი მგოსანი, მამულისა და მხარის სიამაყე. შენ ისტორიაში დავინყებულები ხარ. თუ შენი სახელი ჯერ კიდევ ჟღერს პოეზიაში, სამაგიეროდ დავინყებულები შენი დაბადების პოეტური ადგილი; არავინ მიუთითებს მასზე. გეოგრაფმა ვახუშტიმ სახელთა, ადგილთა და მიჯნათა (საზღვართა) სახელწოდებების ჩამონათვალში, მოიხსენია სოფელი, სახელით ძაგნაკორი და იგი მოათავსა თიანეთის მოსახლეობის ნომეკლატურაში, რომელიც XVII საუკუნეში საარაგვოს სამთავროს შემადგენლობაში შედიოდა, მაგრამ არ მოგვცა მისი აღწერა, რა თქმა უნდა, მისი არცოდნისა და იმის გამო, რომ ის დღესაც ცარიელია.

მე არ შევძენარვარ შენი დაბადების ადგილის მითითებისას. ის ტყემ და სიცარიელემ შეავსო. მაგრამ შენი გენია ჯერ კიდევ არ არის გამჭრალი იმ ხალხის გრძნობებში, რომელიც შენით დაამშვენე. ამიერიდან იცოცხლე და იმეფე შთამომავალთა პოეტურ ხსოვნაში.

ეთნოგრაფიული შენიშვნები

დუშეთის წეს-ჩვეულებებს, უძველესსა და ზოგჯერ თვით დუშელებისთვისაც გაუგებარს, მიეკუთვნება შემდეგი:

1. *ცეცხლზე გადახტომა*^{*}, ვნების კვირის ოთხშაბათს. ეს წარმართობის გადმონაშთია, რომლის ახსნა უკავშირდება ხალხთა ძველი ისტორიიდან მომდინარე რელიგიურ წეს-ჩვეულებას – დაენტოთ კოცონი ღმერთთა პატივსაცემად. ეს მსხვერპლშენიერვის რიტუალიდან წარმოიშვა, რომელსაც კერპთაყვანისმცემლობამ ცრუ მნიშვნელობა მიანიჭა. ბერძნები ამით თაყვანს სცემდნენ მინერვას, ვულ-

^{*} ჭიაკოკონობა – საქართველოში უძველესი წარმართული დღესასწაული.

კანს და პრომეთეს, პირველს, როგორც ღმერთქალს, რომელმაც ხალხს ზეთის დანურვა ასწავლა, მეორეს, როგორც რკინის ლამპრის გამომგონებელს, მესამეს, როგორც ზეცით ცეცხლის მომტაცებელს ადამიანებისათვის გადასაცემად. ოვიდიუსი წერს, რომ რომაელები ღვთაება პალესის (მწყემსთა ღვთაება) დღესასწაულისას, თივას ცეცხლს უკიდებდნენ და სამჭერ ხტებოდნენ მასზე:

*Moxque per urdentes stipulae erepitantis acervos
Trajicias celery strenua membra pede.*

*მათ ჩალის ღეროებისაგან კოცონი დაანთეს და მოგიზგიზე
ცეცხლზე სწრაფად დაიწყეს გადახტომა.*

მსგავს დღესასწაულს საბერძნეთის ლამპადაფორიაში ლამპების შუქზე თან ახლდა ცეკვები და სხვა სიამოვნებები. იგივე მეორდებოდა ბახუსის პატივსაცემად. შემდგომში ეს თურქებთან და სარკინოზებთან გადავიდა.

2. *ჭიდაობა* – ტაძრების გარშემო სახალხო დღესასწაულების დროს იმართებოდა. ეს იგივეა, რაც პანკრაცია* ძველ ბერძნებში. როგორც საბერძნეთში – ოლიმპოზე, აქაც დღესასწაული მაღალ მთაზე იმართება და მასში ადგილობრივი მოჭიდავენი და ათლეტები მონაწილეობენ.

3. *მუშტი-კრივი*, ცნობილი წესების მიხედვით, ტროას ომის დროიდან ბერძნების მიერ შენარჩუნებული – როგორც ამაზე პლატონი წერს და ისთმიური თამაშების შემადგენლობაში შესული – როგორც ამაზე პავსანია წერს.

4. *ლხინი ყველიერის დღეებში* – სახელდობრ: კომიკური წარმოდგენები მგლისა და დათვის ტყავისაგან შეკერილი ფანტასტიკური სამოსით, რასაც ხშირად თან ახლავს მესტიკირების და იმპროვიზატორების მსვლელობა, ისინი ძალზე მარჯვედ შაირობენ, აქებენ ან ალექსებენ სხვადასხვა პიროვნებებს, იხსენებენ წარსული დროის ბრძოლებს და გამარჯვებებს. ზოგჯერ ისინი წყვილებად გამოდიან და მაშინ მათი იმპროვიზაციები ძალზე თავშეაქცევი სახილველია. საფრანგეთში მსგავსი ტრუბადურები XII საუკუნის დასაწყისში გამოჩნდნენ და ისინი სახელმწიფოს პირველი დამწყები პოეტები იყვნენ. ლუდოვიკო VII-სა და ინგლისის მეფე რიჩარდ ლომგულს ძალიან უყვარდათ

* პანკრაცია – ათლეტების შერკინება.

ისინი. ფონტენელი აიძულებდა მათ, რომ ემღერათ თავიანთი ლექსები ინსტრუმენტის აკომპანიმენტით. საფრანგეთში ტრუბადურების დიდების ხანა XIV საუკუნის ბოლოს დასრულდა. საქართველოში კი ტრუბადურთა მუზა ქართველ ხალხს ჯერ ისევ ართობს.

5. *ცხენთა დოლი* (tournois), ხელ-შუბების ტყორცნით (ჭირითი), – შუასაუკუნეების ევროპული კავალერიის ეგზერციცია*. პაპები და ბევრი მეფე დიდხანს ამოდო ეწინააღმდეგებოდნენ ასეთ გართობას და მხოლოდ მას შემდეგ, რაც ჰენრიხ მეორე, ფრანგთა მეფე გარდაიცვალა იმ მიზეზით, რომ თვალში ხელ-შუბი მოარტყევს, ეს ჭირითი 1560 წელს აიკრძალა, მაგრამ ის საქართველოში დარჩა.

6. *გვალვისას* ქალები თიხისგან ადამიანის თოჭინას ძერწავენ, მასთან ერთად სახლს გარშემო უვლიან, მას წყალს ასხურებენ და ფულის შეკრების შემდეგ ამ თანხით სანთლებს ყიდულობენ, განრისხებული ზეცისათვის შეწყალების სათხოვნელად. ასეთი პროცესიის დროს ისინი მღერიან სიმღერებს, ძალზე რთულად შეთხზულს, რომლითაც მოიხსენებენ ელიას, ჭექა-ქუხილის მბრძანებელს, გედეონს თავისი ცნობილი წყალობით და ა.შ. ამ ტრადიციის საფუძველს საყოველთაო უბედურების დროს მორჩილებითა და ლოცვით მსვლელობა წარმოადგენს. მაგრამ პოლიტიკური და სულიერი უმეცრების დღეებში ცრურწმენამ შეძლო ამისათვის დაემატებინა რაღაც წარმართული წყვდიადის გადმონაშთიდანაც.

7. *სახალხო მასკარადი* – სპარსეთის შაჰისა და მისი ამაღლის კომიკური წარმოდგენა (ყეენობა). იგი იმართება დიდმარხვის პირველი კვირის ორშაბათს. ფიქრობენ, რომ ის გამოსახავს ძველი შაჰების დაცინვას, რომლებიც არბევდნენ საქართველოს, არა პოლიტიკური მოტივით, არამედ აღმოსავლელი დესპოტის ახირების გამო. მასკარადი წარმოგვიდგენს, რომ რასაც შაჰი ბრძანებს, ის უნდა ასრულდეს მხოლოდ იმიტომ, რომ ეს მას სურს, რომ იგი ბრძანებს, ყველაფერი დაამტკრიონ, ამოძირკვონ, დაანგრიონ, დაწვან მისი ძლევამოსილების დასამტკიცებლად. ამით ხდება ის სასაცილო. ამ წარმოდგენას თეატრად მთელი ქალაქი ემსახურებოდა, ხოლო ორკესტრად კი ქალაქის ხმაურიანი მუსიკა. ძველად ის ჩხუბით მთავრდებოდა, რომელიც სიკვდილის შემთხვევების გარეშეც არ მთავრდებოდა. ამ

* ეგზერციცია – ვარჯიში.

ნარმოდგენაში მე ვხედავ იმის განმეორებას, რაც იყო საფრანგეთში ჯერ კიდევ XV საუკუნის დასაწყისში სახელწოდებით *mere folie*, ან *mere folie* და რომელიც პირველად ქალაქ დიჟონში ნარმოიშვა. მისი მიზანი ყველიერის დღეებში მხიარულება და გართობა იყო. შეკრებაში 600-მდე პირი მონაწილეობდა. მათგან რამდენიმე იცვამდა მწვანე, წითელი და ყვითელი ფერის კოსტიუმებს თავზე სასაცილო ქუდებით, სხდებოდნენ ურმეებზე და ქალაქის ქუჩებში დადიოდნენ მუსიკის თანხლებით, აქილიკებდნენ ხალხს, ხელში ეჭირათ სამასხარაო ქუდი და სულელის თავის გამოსახულება. ამ შეკრების მეთაური ინოდებოდა სახელით – „შეშლილი“ მერი. მას ჰქონდა თავისი სამეფო კარი, ჰყავდა თავისი დაცვა, ქვეითი და ცხენოსანი ამაღა, კანონის დამცველები და მთავარი მეჭინბე. მისი ნება სწრაფად სრულდებოდა. დროშაზე, რომელიც 200 კაციან ქვეითს მიუძღოდა, გამოსახული იყო რამდენიმე სულელის თავი, ნარწერით:

Stultorum infinitus est numerus

ბრიყვთა რიცხვი განუსაზღვრელია

მის თანხმლებ საზოგადოებას ჰქონდა თავისი დროშა, რომელზედაც გამოსახული იყო მრავალფეროვან სამოსელში გამოწყობილი მჭდომარე ქალი, ხელთ სულელის თავის გამოსახულებით (*marotte*). მის თავსაბურავს, სასაცილო სამკაულებით მორთულს, ორი რქა ება. ასეთი სახით მთელი ეს ბრბო შემოივლიდა ქალაქის ყველა ცნობილი პირის სახლს. ოთხი ჰერალდი* იწყებდა მსვლელობას. მთავარი „მერი“ იჭდა თეთრ ცხენზე, გვერდზე გარშემორტყმული ქალებით, პაჟებითა და 12 ქვეითადმავალი მსახურით და უკან მომავალი ოფიცრებით, მეჭინბეებით, ბაზიერებით, მონადირეებით, ჟანდარმებით, მრჩეველებით, მოსამართლეებითა და მსახურებით. ასეთი გართობა ძალიან ხშირად არღვევდა დიჟონელ მოქალაქეთა სიმყუდროვეს და ამიტომ ლუდოვიკო XIII-მ 1630 წელს იგი გააუქმა. როდის შემოვიდა ეს მასკარადი წესად საქართველოში, ცნობილი არ არის, მაგრამ იგი საკმაოდ ძველია და აქ ფართოდ არის გავრცელებული. წმინდა ეკლესია მწუხარების გარეშე ვერ უყურებდა დიდმარხვის საწყის დღეს – ორშაბათს გამართულ სიცილისა და გართობის ამ უმსაგვსო სანახაობას, რომელიც თავდაჭერის, თავმდაბლობისა და მონანიების

* ჰერალდი – მაცნე

განთიადად იწოდებოდა. „ყველიერის“ დღეებზე უფრო ხმაურიან ამ დღეს, ქალაქებსა და სოფლებში იკრიბებიან დამახინჯებულ ტანსაცმელში გამოწყობილი ადამიანები, გარდაქმნილნი ცხოველთა სახეებად – რქებითა და ტყავებით, საკმაოდ შეუხედავნი კომიკური და სატირული სახეებით, ბევრი ქალის ტანსაცმელსაც კი იცვამს. აი, რატომ წარმოთქვა იოსებ განმანათლებელმა წილკნიდან 1780 წელს, მეფისწული ვახტანგის იქ ყოფნის მიუხედავად, რომელიც ხელს უწყობდა დუშეთში ამ ზეიმის ჩატარებას, შემდეგი სიტყვები:

«აჲ ყოფილიყოს სამოსი კაცისა ქალსა ზედა და აჲ ჩაიყოს კაცსა ქალის სამოსი: ჩამეყო უმსგავსოა უფალი ღმრთისათვის ყველა ქმედება შენი ესე» (სამშ. 25.5).

8) საყოველთაოდ მიღებული ცრურწმენის მიხედვით, დუშეთშიც *ორშაბათი დღე* ითვლება საქმისთვის უბედურ ან საქმისათვის წარუმატებელ დღედ. ამოდ ქადაგებდა ამის წინააღმდეგ იოსებ წილკნელი და უმედეგოდ მეფე ერეკლე II, რომელიც, იბრძოდა რა სამეფოსათვის და ცრურწმენების საწინააღმდეგოდ, არ არჩევდა დღეებს და გზაზე ყოველთვის ორშაბათობით გადიოდა.

9) *ყოველი ორშაბათის აღნიშვნა*, აღდგომიდან თიბვის დანყებაამდე. ეს არ არის ძველი და დიდი ხანი არაა, რაც დაიწყო. იგი თბილისური საამქროების მუშების გამოგონებაა, ძნელად რომ მოიპოვებენ თავიანთ საკვებს. მდიდარი ვაჭრები არ იზიარებენ მას, ისინი არ კეტავენ დუქნებს, არ ყრიან ფულს საჭმელ-სასმლის, ღვინის, პურის შესაძენად, იმისათვის, რომ მთელი დღე დროსტარებასა და ქალაქგარეთ მინდორსა და ბაღებში ქეიფში გაატარონ. ეს ჩვეულება, წმინდათა-წმინდად შერაცხილი, მძიმედ აწვება სოფლის მოსახლეობას, რომელიც ამ დღეს არ მუშაობს და ლოთობასა და უსაქმურობას ეძლევა. ამის საფუძველი შეიძლება ყოფილიყო ქრისტიანობის პირველ საუკუნეებში ეკლესიის მიერ დანესებული საეკლესიო ტრაპეზი, ალაპი, რომელსაც ლატაკებს, ყარიბებსა და გაჭირვებულებს სთავაზობდნენ. ვიზოვთ ამაში სეტყვისა და მოუსავლიანობის საწინააღმდეგო საშუალება, მოკლებულია როგორც საეკლესიო, ასევე სამოქალაქო აზრს. დუშეთში ეს ჩვეულება თბილისიდან ახლახან შემოვიდა. სასურველია, კეთილი ზნისთვის ამ მაცნებლობის მოსპობა, ეს მშრომელთა კლასის გაღატაკებაა.

10) *წინასწარმეტყველება (ქადაგი)*. იგი არსებობდა ძველად, ახლა დევნისა და დასჯის შიშით იშვიათად გვხვდება. ეს კერპთა-ყვანისმცემლობის, ნარჩენი ფეომანტიაა. მოგვაჩვენებს რა თავს შთა-გონებულად, ეს ადამიანი გვამცნობს ზეცისა და წმინდანების ნებას, ხანდახან ექსტაზში ან ძილში ჩავარდნამდე მისული, ძველ ორაკულთა მსგავსად³⁷.

11) *ჭონა*. საიდან წარმოიქმნა ეს სახელწოდება, არ ვიცი. დუ-შეთის გარშემო მდებარე თითოეული სოფლიდან 5-დან 10-მდე რაო-დენობის მცხოვრებლებისაგან შემდგარი ჯგუფები დიდმარხვის შუა რიცხვებიდან აღდგომამდე ყოველ საღამოს დადიან კარდაკარ და ყოველი სახლიდან თითო კვერცხს აგროვებენ, ამ დროს უმეტესწილად შემდეგ კუპლეტებს მღერიან:

1. *ქე ეზო და ჩქი ნახლი გაბიქეკლი ლაძისა,
მოქეკლები, ჯაჯი ჩაძეკმა სამის ლაძის ქაღისა,
ერთი მეჭად ლაძისა, მეორე ლელწამ-ტანისა,
ქესაქ ასეთი არის, ღამეკეკლი თქალისა.*
2. *ბიკო და ენაქ საძოთნის სასქ,
ქლესა გარე შქოყუარქ,
ოთხი წყაო მსდის, ოთხსაქ მსარქს,
მათით მოიწყეს, ყოველი არქ*
3. *შქოოდგი ფეხი, გწყალობდეს ღმერთი,
ფეხი ჩქი, ქელო ანგლოზისა.*

სახელწოდება *ჭონა** თანაჟღერადია ჭენკების სახელწოდების, რომელთაც მე კონსტანტინოპოლში (1849 წ) და უფრო მეტად სკუტარ-ში შევხვედრივარ, მაგრამ იქ ჭენკები პქვიათ 12-დან 18 წლამდე

37. თუ რამდენად იყო იგი გავრცელებული საქართველოში, შეიძლება ნავიკითხოთ მოსკოვში დაცული ქართული ოფიციალური დოკუმენტების კრიტიკულ განხილვაში, რომელიც მოცემულია აკადემიკოს მარი ბროსეს ნაშრომში, იხ. Bulletin de la classe historico-philologique de l'Academic des sciences de S. P. B. N 5, 6, 2.

* *ჭონა* – წარმოადგენს დღესასწაულს, რომელიც აღდგომის წინა დღეებში იმართება. ჯგუფ-ჯგუფად მოსიარულე ახალგაზრდები სიმღერით ჩამოვილიან ცალკეულ მგეომურებს და აგროვებენ ნითელ კვერცხებს. პროფ. ნ. აბაქელიას ცნობით ჭონა აგრეთვე ეწოდებოდა

ყმანვილებს, რომლებმაც პატარაობიდანვე მიუძღვნეს საკუთარი თავი მუსულმანური რელიგიის, ტერფსიქორას* მსახურებას და რომლებიც განსაკუთრებული ანტრეპრენიორების**, ჩვეულებისამებრ სომხების მიერ მზადდებიან³⁸. ჭენკების ეს დასი, მოცეკვავენი, თურქების გამართობნი, გვაგონებს მავრების მიერ პირინის ნახევარკუნძულისათვის ნაანდერძებ ვნებიან ცეკვებს. შესაძლოა, ეს დუშეთსა და სხვა ადგილებში თურქული მცირეხნიანი ბატონობის დანატოვარია, სადაც ამ სახელით შემორჩა მუსულმანური მუზის კვალი.

12) საარაგვოს მოსახლეობის *სიმღერის ინტონაცია* განსხვავდება თბილისელი ქართველის სიმღერის ინტონაციისაგან. იქ არ იცნობენ იმ კილოს, რომელიც სპარსელებმა თავიანთი მეფობისას ან თბილისისა და მის გარშემო მცხოვრებელთა სულებზე ბატონობის დროს რომ მოიტანეს. სხვა ყველაფერთან ერთად ეს არის იმ ბარბაროსული დროის გამოხატულება, მძიმედ რომ აწვა დაუმორჩილებელ მხარეს ჯერ იყო და სპარსეთისა და შემდგომ თურქეთის უცხო უღლის სახით და რომელმა მხარემაც არ დაუქვემდებარა თავისი სინდისის თავისუფლება მისთვის საძულველი ისლამის ჩაგონებებს. ეს არის, როგორც ქრისტეს ჯვრის გამოხატულება, რომელსაც მიენდო ხალხი IV საუკუნიდან და მისი ერთგული დარჩა რწმენისა და მართლმადიდებლობის მტრებთან ათასწლოვანი სახელოვანი ბრძო-

ტყავისაგან შეკერილ მოზრდილ ქედს. ვარაუდობენ, რომ ამ ქედებს იყენებდნენ ნითელი კვერცხების ჩასალაგებლად. პ. იოსელიანის მოსაზრებით სახელწოდება – ჭონა, შეიძლება კავშირში იყოს მუსულმანურ სამყაროში გავრცელებულ ჭენკების დღესასწაულის სახელთან და რომ ეს სახელწოდება ჩვენში მუსულმანურ სამყაროდან იყოს შემოსული. ცალსახად შეიძლება ითქვას, რომ სახელწოდება ჭონას დაკავშირება ჭენკთან ჩვენ შეუძლებლად მიგვაჩნია. ჯერ ერთი, ეს დღესასწაულები (ჭონა და ჭენკი) ტარდება წელიწადის სხვადასხვა დროს და რაც მთავარია, ერთი ქრისტიანულ რწმენა-წარმოდგენებთანაა დაკავშირებული, ხოლო მეორე (ანუ ჭენკობა) მუსულმანური სამყაროს კუთვნილება და მისი არსი გამოიხატება საჯარო ცეკვებში და მათ მფარველ ღვთაებად, როგორც პლატონ იოსელიანი წერს, მისაჩვევია ტერპსიხორი. საყურადღებოა, რომ პროფ. მ. ჭირაქაძის ვარაუდით, სიტყვა ჭონა შესაძლებელია თავისი წარმომავლობით ჯყონ ფუძიან სახელთა ჯგუფთან კავშირშია განსახილველი. ამდენად, მას არავითარი კავშირი არ გააჩნია თურქულ ჭენკთან, რომელიც ყველა ნიშნით ჭინკ ფუძესთან უფრო ჩანს დაკავშირებული (რედ).

38. მათ შესახებ მოკლე ცნობები შეიძლება ნაიკითხოთ XIX საუკუნეში გამოცემულ „კონსტანტინოპოლის წარკვევებში“, ბასილის თხზულება, I ნაწილი, გვ. 269.

* ტერფსიქორა – ძველ ბერძნულ მითოლოგიაში ერთ-ერთი ცხრა მუზათაგანი, რომელიც ითვლებოდა ცეკვების მფარველად.

** პირი, რომელსაც აქვს თავისი თეატრი ან ცირკი, ანდა ჰყავს მსახიობთა დასი და მართავს წარმოდგენებს, კონცერტებს და სხვ.

ლის შემდეგაც. ეს სიმღერა მელანქოლიურია. არაგვის ნაპირების ქართველი ისე მღერის, თითქოს ოხრავს, ჩივის, ტირის, შეგრძნებებით შეწუხებული, და ეს მაშინ, როდესაც ხნავს და მაშინაც, როდესაც ქორნილში ქეიფობს. ასეთია მისი მუსიკალური გამა, რომელიც განვლილი საუკუნეების უბედურებებს გვაგონებს. არაგვის ხეობის თავადაზნაურობამ, ისევე, როგორც საერთოდ ქართულმა თავადაზნაურობამ, ნმინდა ჯვრისათვის ბრძოლებისას ისწავლა ნმინდა გალობა, სიონისა და სულიერი, რელიგიური ქნარის გალობა: დიდ სუფრასთან იგი მღეროდა და მღერის ეკლესიურ სძლისპირებს. ეს სიმღერები, რომლებიც ევფრატისა და ორონტის, კედრონისა და ტიგროსის ნაპირებზე, გოლგოთისა და სინას, ტავრისა და ლიბანის, ოლიმპისა და ათონის ნმინდა მწვერვალებზეა შექმნილი, ჯერ კიდევ ჟღერს საქართველოს ქრისტიანი გმირების ბაგეთაგან კავკასიონის ხეობებში. დღევანდელი დუშეთის მოსახლეობა, სომეხი ვაჭრების წარმომადგენლები, არ იცნობენ ამ მართლმადიდებლური, სულიერი ლირის გამებს. მან მოიტანა აქ მსუბუქი თათრული, სპარსული და ქართული სიმღერა, რომელსაც მღერიან თბილისის მდიდრულ ბალებსა ანდა მისი მრავალეროვანი მოსახლეობის სახლებში. ამ სიმღერების მსმენელები, ისევე როგორც მომღერლები, არ იცნობენ არც სიმღერის არსს, არც სიმღერის სიტყვებს. ისინი ინსტიქტურად მღელვარებენ, პოეზიის ბგერათა რწმენას აყოლილნი და მომღერალთა განცდების მიხედვით აღელვებულნი, განიცდიან მსმენელებიც. ასეთია უცხო მუზის მიმიკა!

ისტორიკოსი ვახუშტი წერს, რომ ეს მუსიკა სპარსეთიდან მაჰმადიან მეფე როსტომთან ერთად მოვიდა, როდესაც ყველაფერი ქართული სპარსული წესებისა და ჩვეულებების მისაღებად იცვლებოდა.

13) ჯერ კიდევ საუკუნეების წყვდიადიდან კიროსსა და ალექსანდრეს, ბერძნებს, სესოსტრის და ფინიკიის სამეფოს ხალხებს, შემდეგ სპარსელებს და რომაელებს, მონღოლებს და თურქებს რიგრიგობით შემოჰქონდათ საქართველოში თავიანთი *რწმენა, ჩვეულებები, ჩასაცმელი, შეიარაღება, ცხოვრების წესი* და სხვა. არ დავინწყებ რა იმ დეტალების განხილვას, რომლებიც უცოდინარობით არის დაფარული და დავტოვებ წყვდიადში იმას, რაც ბნელშია და ჩვენი დროისათვის არ ექვემდებარება გარჩევას, ვიტყვი მხოლოდ იმის შესახებ, რაც შემორჩა ყველაფერი ძველი ქართულ ტომებში და დუშეთის გარშემო ანდა არაგვის მხარის მონაკვეთში: ქართული ქუდები ფრიგიული ქუდებია, ახლაც რომ ჩანს ეგვიპტისა და თებეს პირამიდების ბარელიეფებზე.

იუნონისა და ფინიკიელი ქალწულების თავსაბურავი იგივეა, როგორითაც დღესაც ჯვარს ინერვენ აქაური მშვენიერი სქესის წარმომადგენლები თავიანთ მეფურ ტანსაცმელში გამოწყობილნი. ქალის ქამარი იგივე ამაზონელი ქალის ქამარია. კავკასიის ქალიშვილთა მსუბუქი ფეხისთვის განკუთვნილი ქუსლიანი ფეხსაცმელი მიდიელი ქალწულების ფეხსაცმელია. თეთრი მოსასხამი, რომელსაც ქართველი ქალები ატარებენ, ჰომეროსის მიერ აღწერილი ტროელი ელენეს მოსასხამია. ქართველი ქალების ჩადრი – იგივე მინერვას მანტიია, რომლითაც იფარებოდა არა მხოლოდ ტანი, არამედ სახეც და რომელიც ისეთი თხელი ქსოვილისაგან იყო შეკერილი, რომ მის მიღმა ღვთაების-ლამაზმანის სახის დანახვის საშუალებას იძლევა. ამის გამო სენეკამ მას უწოდა: *nebulum et ventum textile* (ღრუბელთა და ქართა ნწული) (38 და 14). ადგილობრივი მუსიკის ტონი მტანჯავი, მელანქოლიური და ნაღვლიანი, ლიდიური ტონია. სადილობა არა მაგიდაზე, არამედ ხალიჩაზე, ბერძნების და მთელი აღმოსავლეთის დანესებულია. აღმოსავლეთის გადმონაშთია ასევე სადილის წინ ხელების დაბანა, რომელ წესსაც ახლაც მივყევით.

მებრძოლთა უძველეს შვიარალებას შეადგენდა: სპილენძის ან ტყავისაგან დამზადებული აბჯარი ან გულსაფარი, ტყავისაგან დამზადებული მუზარადი, ნიკაპის ქვეშ თასმით ან ქამრით დანწული შესაკრავით, სპილენძის ქამარი მუცლის დასაფარავად, სამუხლები (საბარძაყე), ანუ კნიმიდები წარმოდგება ბერძნული სიტყვიდან *ar-midec*; ფარი დამზადებულია ხბოს ტყავისაგან; შუბი, ხმალი, მშვილდი, რომლის ლარი კეთდება თოკისაგან ან ცხენის ძუისაგან; შურდული, დამზადებული მაუდის ნაჭრისაგან და ორი თასმისაგან, რომლითაც ესროდნენ ქვეებს არაკეთილისმსურველს. იგი დღესაც შემორჩა ქედის, ანუ თავსაბურავის სახით იმერეთში, გურიასა და სამეგრელოში*. იარაღი ქართველებს თურქებისაგან გადმოეცათ, დღემდე შემორჩენილი მათი სახელით – თოფი, ქვემეხები კი სპარსელებისაგან, რომელთაც მათ თავიანთი სახელი – ზარბაზანი უწოდეს.

საქართველოს მიერ მრავალი საუკუნის განმავლობაში და განსაკუთრებით ბოლო ორი საუკუნის მანძილზე გაცდილმა უბედურე-

* იგულისხმება ყაბალახი, დასავლეთ საქართველოში ფართოდ გავრცელებული თავსაბურავი (რედ)

ბებმა, სამეფოებს შორის ამ დაპირისპირებისას, ნაშალა ქართველი ხალხის სახიდან ძველთა პოეზია და ისტორიისა და მეცნიერების ყველა მოგონება. მაგრამ ძველი განათლებისა და გონებრივი განვითარების კვალი, ხანგრძლივი დროის განმავლობაში გარე და შიდა არეულობებისაგან გამოწვეული დაცემის მიუხედავად, ჯერ კიდევ გვეხმიანება ძველი ბერძნული კლასიციზმით. ხალხი და სამღვდლოება, რომელიც ჯერ არ იცნობდა პლატონისა და არისტოტელეს თხზულებებს, არც ბერძნული წარმართული სამყაროს რწმენებს, დღემდე ჟღერადად წარმოთქვამს სიტყვებს: კატეგორია, დიალექტიკა, ზევსი, ორფეოსი, კრონოსი, ზეფირი, არმაზი (ორმაზდი), ზადენი და სხვა. ძველი სამყაროს პოეზიის მამათა დროიდან მომდინარე ეს წმინდა ნაწყვეტები იმის დასტურია, რომ ხალხი მართლაც იყო განმსჭვალული ბერძნული განათლებით, რომელიც მათ ქრისტეს დაბადებამდე და მის შემდეგ აერთიანებდათ. ეჭვს გარეშეა, რომ იყო ეპოქა, როდესაც აქაც, ჩვენს მხარეშიც, ადიდებდნენ ზევსის ძლევა-მოსილებას, მარსის გამარჯვებებს, მინევრას სიბრძნეს და ბახუსისა და ცერერას ნობათს. ძველი ცნობების ეს ნაშთები ბერძნული ხუროთმოძღვრების კოლონების იმ ნამსხვრევებს ჰგვანან, რომლებიც ოდესღაც აპოლონისა და მინევრას დიდებულ ტაძრებს ამშვენებდნენ, მაგრამ რომლებიც ძველი ელადის თურქული მეჩეთების უხეშ შენობებში აღმოჩნდნენ, ან ჰგვანან მცხეთის ტაძრისა და სამეფო პალატა იმ ნათალ ქვებს, რომლებსაც უძველეს სატახტო მცხეთაზე თითოეული გამვლელი მცხეთის ღუქნებისა და დასახლებების ქოხების კუთხეებში ხედავს.

ასეთია ახლა დუშეთი, ხმამაღალი დამორჩილებისა და დღემდე ყველასათვის დაუმორჩილებელი კავკასიის ეპოქაში, ცივილიზებული სახელმწიფოს შესაფერის მოქმედებათა ეპოქაში, კავკასიის მოთვინიერებისათვის მზადებისას სარკინიგზო გზებისა და გვირაბების, მდინარეთა ღრმა კალაპოტებიდან წყალს მოწყურებულ მიწდვრებზე არხების გაყვანიტა და ახალი სასიცოცხლო ძალების აღძვრით.

რა ელის დუშეთს მომავალში, არ ვიცი. შეიძლება მის შესახებ ახდეს კიდევ გრაფ სოლოგუბის პოეტური აზრი, რომ დუშეთის უნივერსიტეტში საჰაერო ბურთებით ჩამოფრინდებიან ახალი სამყაროს შვილები უახლესი ცოდნის მისაღებად.

პ. იოსელიანი

14 იანვარი 1860 წელი, ქ. დუშეთი

It took me much time and great effort to do this work, that is why I deserve forgiveness for those things I have omitted and gratitude for the things I have discovered.

Aristotle

Postscript to Analytics

Description of Dusheti – Province of Tbilisi Region

I am going to describe Dusheti, one of the Classical towns, with distinctive foothill location. I will keep in mind that many readers are not looking for rants about the physical, political, or spiritual nature of the town.

In my description, it will not be easy to focus on the historical sources and events that form the characteristics of the old town. It will not be easy because the traveller who moves from Tbilisi to the north, through the areas of Dusheti, will meet the casual and unusual troubles of the mountain road with its natural and artificial difficulties. In spite of the historical mystery of the Caucasus, I have a duty to make you aware of the town as precisely as I can. From ancient times, the town was founded on the strong roots of the Caucasus. I doubt I shall not be fully able to describe the spiritual and political structure of the town. As far as, the epoch when I am writing these modest lines is too far removed not only by centuries but also by millennia, from its creation. However, in some periods it is possible to overhear the ancient inhabitants' voice as the last breath of its past life. If we follow its promised paths, we will reach the ancient sanctities. These fragments, the rhapsodic notes from distant past shrouded in the haze are as useful for a historian as the periodical lighting up in the thunderstorm for travelers.

The foresight gaze is like Noah's dove that cannot roam in the chaos of time for long, ultimately it returns with a fresh olive branch to its ark as a herald.

As I have ventured to begin such difficult researches, I endeavour to overcome the tortuous paths together with the dreams and reach the old cathedrals of Dusheti dwellers with awe, to knock on its owners' doors and enter its promised holies, to look at their political and moral treasure and describe their primeval life and painful existence. In that sad age, the

rebel feudal lords came out against tribal unity and often unsheathed their sharp swords against the Kings and even each other.

I will be happy if my work worthily answers the aim, if I can find several names in the ruins and remains of Dusheti. These past memories may not be interesting for everyone. If we want to appreciate its true worth, we should express our condolence to them. Only he can condole whose ancient ancestors' blood still flows in his veins.

Name

It is said that *Dusheti* is a Tatar word. The tradition has it that in 1392 the cruel Timur's cavalry invaded Georgia. First, he stopped here, near the Aragvi environs before ascending the mountain pass. When they saw spacious lowland, blocking the unachievable gorge, the army was ordered to halt: *Dush at*, that means – *horse, stop!* The name of the town has probably derived from this word. Traditions in Asia and in the Caucasus are almost equal to historical sources. I do not intend to dwell on this assumption but I have to say that the word “dusheti” appears in the Circassian language. Jiketi is the country that Arrian calls Lazica. Here, near the village of Jiki flows the small river *Dusheti*,¹ which empties into the Black Sea. In Circassian, the word *dush et* means “Your highness”. Presumably, this expression points to the headman's residence. *Dusheti* indeed had this role. It is possible that Circassian nomadic people called this place “Dusheti”. Georgian Kings and people of the entire Aragvi valley bought horses from the Circassians.

1. Voyage autour du Caucase, par Dubois. 1, pag. 187

From ancient times, analogies of Georgian geographical names give ground for different etymological conclusions. Maybe the name **du-sheti** comes from the word **mtusheti** (between two mountains). Indeed the town is situated between mountains. There is the village of **Kvesheti** (at the foot of the mountains) near mount **Lomisi**, at the ascent of **Kai-shaurebi** village. Also in old Meskheta is the village of **Erusheti** - that means settlement in the midst of the nation or people. In addition, there are the villages of **Khvedureti**, **Bagraneti** and many others. These names echo sounds of the old Georgian language.

Dusheti is the first mountainous point at the beginning of the Caucasus range. The defiles of Bodorna and Sashaburo served as the gate of this ancient feudal domain. This was the place where the river Aragvi first flows through the plains towards Mukhrani and Naoza valleys. Afterwards begins an 11 verst-long defile extending to Ananuri fortress, where the Georgian Thermopylae is formed. The defile reaches the gorge of Darial. This is the very Darial Gate that blocked the way of Gog and Magog (lajuj and Majuj).

Our ancestors believed that these places were successful battlefields for Alexander the Great. Muhammad believed this legend and pointed in his mysterious stories to these defiles and their gates, which were built by the Macedonian hero whom Muhammad called Zul-qarnain².

Greek geographers called the Caucasus *Pylae Caucasiae*. The commentators and historians of the Koran, at the beginning of Islam, described the magic and dreadful giants (mountains) of the Caucasus. You may think that these stories about the Caucasus Gate are unbelievable or fantastic but the truth is that from the very beginning of the introduction of Christianity in Georgia, people built strongholds here. The holy Bethlehem cathedral, towers standing on both sides of the Aragvi and castles that were built in every inhabited place formed picturesque sights on both sides of the road, which stretches from the Darial heights to Dusheti. The town at that time was a central trading point. People who lived above the town of Dusheti tell frightening stories. They tell sagas about Ossian and his dark thoughts. Here you can hear about Ahriman, who, according to Zoroastrianism, fought against light. Here you can hear the guards of the

2. The word Dhul-Qarnayn literally "He of the Two Horns" and it is a reference to Alexander of Macedon – the conqueror of the East and the West world.

Darial Gate making sounds by beating hammers on the copper walls of the gate. The brave guards want to notify the people who lived beyond the Caucasus that they are awake and keep vigilant watch over the Gate. The giants (Devi) that dwell here protect old treasures of the mountains. You will also hear stories about demons who plough the rocky ridges of the Caucasus. Here is the Griffin (Apka) that is guarding gold. It belongs to the black, bloody and cruel god Jahan-Shah, which is also mentioned by Herodotus. This is the very place where Prometheus has his liver continuously gnawed by an eagle. Bishop Iornand Gautier (556) tells us that the Darial gorge has preserved the name of the Amazon Marpez who built strongholds there. Virgil himself praised those glens in his songs³. Maeotians crossed these mountains and settled on the Themiscyra fields at the river Thermodon⁴. The conquerors of the Caucasus had to overcome great difficulties in escaping from the warriors from Dusheti and settling down in Themiscyra. The Georgians captured many of them, which is mentioned by many historians, including the father of history Herodotus.

Kavadh, the king of Persia (VI), knew these places, as is proved by the fact that King Sapor (or Shabur) left one of his family members as governor in the Aragvi valley. Today the descendants of this dynasty are known under the family name of Shaburishvili. Time and certain circumstances have brought about a decline of the importance of this old family. At present, they own vast areas of land in Sashaburo and in mountainous regions that abut on the Darial Gate or fortress-Kumania. The latter was known to Pliny⁵ too. This is the very Kavadh who fought against Georgia

3. *Caucasiae rupes,
Caucasaei fastigia,
Inaccessae brutali
Frigore rupes,
Trans et Amazonis ululatum
Caucason armis, - Statius.*

4. Herod. IV. 36. Plin. VI. 3. Mela. 6. 19.

5. Pliny. VI.2. there is no doubt that the river Dyriodoris mentioned by Pliny was the Tergi that Georgian geographers called the Aragvi in the above passages. According to Georgian written sources the Darial fortress (Pliny called it Kumania) was built by King Mirvan who reined in Kartli in the 2nd century B.C. Georgians called the Gate that existed along this road, Khevis Kari or Aragvis Kari but Greeks called it the passage of the Caucasus. Arab writers named this passage the Gate of Alans and occasionally Huns. In 569, ambassadors, sent to the Turks by Justin II, used this Gate. Menander the Protector described this fact in his work (see Excerpta de Legionibus.Gp. 109).

together with Justinian. He fortified this mountainous pass to defend it against the invasions of Scythians and Khazars. As described by Georgian chroniclers, the big migration of people and irruption of Northern tribes, including Ossetians living in the mountains, must have happened around Dusheti, because it was the only crossing – *regni clausira* – for the numerous masses of people who were moving from the North towards the South. This is the face of Dusheti.

Therefore, Dusheti region is one of the holy passages of the history of the Georgians. An army of ravines, surrounding Dusheti, echoed the ideas of freedom and liberty. It was the key of the Caucasus Gate, which was locked against the invasions of Gog and Magog, Khazars and Kipchaks. The royal family took shelter here, when the enemy crossed the southern and the eastern borders of the country. The highlanders drew their swords against the enemy when the country was in trouble. Here was the shelter of those people who were devoted to the country and religious values. Their unanimity, in the name of the Holy Cross, instilled the enemy with fear and saved the country and the King ever and again. This land did not know slavery. It was the guiding star for the traveller. For the Kings and kingdoms, this was the promised ark, which was unreachable to the enemies. Death waited those who were hostile towards it. Centuries full of glory were left behind and hard times, full of grief and sadness, came. At the beginning of the 19th century, the population almost disappeared here.

A chronicler, enthusiastic with the great events of the past life of people, will again stop involuntarily at the ruins of Dusheti, like a traveler at an oasis while crossing the deserts of Egypt and Africa. The work of our ancestors' stands in need of proper appreciation, where religious and secular courage created heroes and martyrs. These old legends feed and develop the human soul. Besides, they free it from petty interests, mould it into a human being, turning a pygmy into an obedient worker.

The Altitude of Dusheti

Dusheti is situated at an altitude of 3140ft according Parrot's barometer. For the reader to understand these heights better, here are some places for comparison.

Tbilisi (the bridge across the Mtkvari)	1350ft.
Pasanauri	3445ft.
Kobi	6455ft.
Kazbegi (station)	6362ft.
Darial	3700ft.
Larsi	3300ft.
Vladikavkaz	2233ft.
Poti (in Imereti)	5ft.
Kutaisi	973ft.

The altitude of vineyards location

Manavi	1897ft.
Sagarejo	2697ft.
Tsinandali	2472ft.
Telavi	2440ft.
Ksovrisi	2205ft.
Mukuzani	1722ft.

Upper borders of vineyards

In villages:

Kurta (on the river Ksani)	3570ft.
Lakhshumi (at the river Enguri)	3950ft.
Saqdari in Tchaduri community (on the Tskhenistsqali)	3365ft.
Utsera (on the Rioni)	3230ft.
Kheledi in Svaneti (on the Kheleduri)	3207ft.

location of best vineyards

Mukuzani (near the old church).....	1484ft.
Kondoli (near the church).....	1516ft.
Kvareli (near the market).....	1415ft.
Velistsikhe (near the market church).....	183ft.
Ateni (near the monastery).....	2250ft.

Geographical Location and Area of Dusheti

Dusheti lies at 42° 5' 21" N (latitude) and 62° 21' 46" E (longitude) and covers the area of 4 square versts including the uninhabited places. The town is laid out on a slope, which descends into a gully that separates the town into two parts. The second part of the town goes up in the direction of Lake Bazaleti; about 15 versts away is seen the gigantic mountain of the Holy Trinity with two peaks of huge pieces of granite. It is permanently covered with snow and blanketed in fog. At some distance from the town is the old church of St. Quiricus and St. Julietta on a wooded mount.

Dusheti with its sights is colorful and stunning. It is surrounded with wooded mountains, hollows and ravines. The upper layer of the soil is sandy, stony and the lower one totally of clay.

Waters

Dusheti cannot boast of an abundance of springs. It is the main shortcoming of the town. In the past, the town's population was supplied with the spring running from the north ravine. In 1786, Prince Vakhtang (son of Erekle II) cleaned and gathered all the branches of the spring and created the present-day source of fresh and healthy water. During the Russian rule, Dusheti was granted the status of district capital, but afterwards it was changed to ordinary town. Because of this, neither the town's government nor inhabitants were allowed to explore for drinking water in the wooded mountains. In 1845, Prince M.S Vorontsov promised to lay water on. Then, one Dushetian resident at his own expense brought in drinking water in clay pipes from the nearby mountain. The third spring, which often dries, rises in the town's center where an Orthodox church is being built. The fourth spring was found and put to use some time ago. Prince Qarangozishvili found the fifth spring at the beginning of the town. It needs funding to be brought to the place where a big demand of drinking water is. Many families have wells in their yards. Their water, which is inexhaustible, is used for drinking and house-hold purposes.

The mountain stream called the Dushetis Khevi has two branches: the Arghuni and the Zendusheti. It flows through Dusheti and joins the Aragvi. On its way it passes Bodorna hills, where are the remains of troglodytic caves. It is fed by brooks trickling down from the slopes. The Dushetis Khevi waters the town's gardens. Even water mills worked at high waters.

In old days, at Christmas a consecration of water was performed at the river. For a long time this ritual has not been performed at the river, but

* Platon Ioseliani used the name kremlin for the castle that was destroyed in the 19th c. At present, only a small part exists of this building near the former military commissariat building. Jimsher Choloqashvili, the temporal ruler of Aragvi valley, built this fortress (kremlin) in the middle of the 18th c. (Ed.)

at the spring flowing in the town's kremlin. * In 1860, I explained the importance of the old ecclesiastical rule to officials and clerics. As a result, the Dusheti Khevi again became the town's Jordan River.

A hospital was built on the Dushetis Khevi; nearby units of the battalion of the Shirvan regiment were stationed. The soldiers used to join the town dwellers and took part in religious ceremony coming from the church. They carried flags, icons and the cross of St. Gregory of Nazianzus to the river for water consecration. It was an important and spiritually uplifting feast. Chants and sermons strengthened the people's faith.

Climate

In Dusheti the climate is temperate, warm and generally benign. The highest temperature of the year ranges from 24° C to 28° C and the frost from 6° C to 10° C. Mountains, which enclose Dusheti, protect it against the North winds, make the air warm and winter unnoticeable. Very seldom, the frost reaches -14° C, and winter turns disastrous for some tender trees (e.g. peach tree and vine).

Although, the snow still lies on surrounding mountains, spring comes in mid March. Summer sets in from the 1st of May. The grass appears before the 15th of June. Because of the mountains and the cold air streams that come from the Caucasus snowy hills (Alevi hills that Russians called Mount Unagira) climate is variable. Mount Unagira, that sometimes is covered with clouds and fog or sun rays play upon it, is a natural barometer and thermometer for Dusheti dwellers. People forecast weather according to those clouds and their movement. Storms are seldom as there are no swampy places, for it is evaporation of swamps that contributes to their formation.

Autumn is pleasant in Dusheti. Sometimes early spells of cold, which start before 15th of September, do not allow grapes to ripen. Frosts are harmful in early spring for flowering trees. Strong winds are not typical here. Hail rarely threatens peasants' agriculture. We can call Dusheti the Georgian Arcadia or the Caucasian Palmyra for its rich flora, mountainous location, and harmonious interchange of the air and land elements. Cool and fresh air coming from the holy Mount Alevi embraces Dusheti and its environs.

Civil Hierarchy

A town is a receiver of civilization. Dusheti is located 52 versts away from Tbilisi. Due to its advantageous geographical position, the town's population does not lag behind in intelligence. All the governmental orders, new ideas in connection with education, industry and trade come and spread from two main cities: Tbilisi and Vladikavkaz. From these cities civilization spread to the Aragvi and Ksani valleys. In addition, Dusheti is located between them. The separation of the old town of Akhalgori from the district caused problems - the population has become separated from the active life of the centre. Because of this, they have to take horses to the distance of about 25 versts to shoe them. Furthermore, they have to travel far to buy meat, candles, oil and other supplies.

Georgian feudal organization was well aware of the demands of civilization and founded residences in towns. The same thing happened in some episcopal lands⁶. This process attracted manufacturers and traders. Therefore, Armenian traders settled in the outskirts of Dusheti. Because of the constant state of war in Georgia, the Georgian people could

6. See my work "Cities that existed and exist in Georgia" (p.69-80). 1850.

not be traders. Due to his mission and in his relations to the enemies of his homeland, a typical Georgian is likely to be both a warrior and an aristocrat.

The reason why Dusheti was so important was that there were no towns beside it in the Aragvi and Ksani valleys. It boasted 4000 households. In Dusheti, a District Office functions for the administration staff, headed by Tbilisi district governor. The staff consists of a district manager, his deputy, an interpreter and a secretary. Today this region comprises 75 villages, where 1945 families live according to the state census conducted in 1859.

A commissar governs the town and has a police force. According to the census held in 1859, 375 families lived in Dusheti, of which 145 families were Georgians and 230 Armenians.

The population numbered 2350. 415 men were in military service. There were 314 houses, 91 taverns, 14 gardens in the town. In 1859, the income of the town was 2049 silver roubles.

In the past Dusheti consisted of the following quarters: Tsindusheti, Zendusheti and the town itself that was called Dusheti Palace. I have two original Military Charters, sealed by Erekle II, which contain some interesting facts. There were 150 houses in Dusheti Palace. The given number did not include the clerics' houses and those houses that belonged to the people retired from military service. 40 families lived in Zendusheti and 62 in Tsindusheti. In these quarters, there were special settlements which today are villages: Kobiaantkari with 70 households, Tchilaantkari with 20 households and Varsimaantkari with 15 households. In total, there were 408 households. The number of the population was doubtless much larger in earlier times, as is proved by the fact that there are churches near abandoned settlements and remains of houses. According to Johann Anton Güldenstädt, the population of the Aragvi valley belonged to Dusheti Palace, Little Dusheti and Tsindusheti⁷.

This is how present day Dusheti, in the midst of its new and old settlements has come down to us from old Dusheti, like an old man surrounded with young boys and girls, as Ovid describes in his poem:

Ecce anus in mediis residens

Annosa puellis

7. Reisen durch Russland und in Caucasischen Gebürge, 1767, p. 38. Johann Anton Güldenstädt calls Dusheti a city (Stadt) lying on the road between Mozdok and Tbilisi.

Trade

Guérin said, "Trade is the way to education." Savage people know neither art nor craftsmanship. Therefore, they lack kindness of life. That is why they wore clothes made of wild animal skin, ate meals prepared in unhygienic conditions, and drank unhealthy water. Development in science is the grounds for improving craftsmanship and building factories. Trade enables people to find new sources of education and science. From this point of view, Dusheti has or had in the past many things to be proud of. The 17th-18th centuries was the period of internal rivalry, invasions and a decrease in the number of population. Their houses and markets were turned into ashes. This period was disastrous for commerce too. Nevertheless, these centuries left behind the best trading places, namely the trade roads of Dusheti:

One road went through Tsindusheti ravine and Sashaburo to Tbilisi. It shortened the distance by about 3 versts. Besides, it was convenient as it avoided ascents and descents. Nowadays this road is used as a private post way especially in bad weather. In 1837, travelling by this road, Emperor Nicholas I came to Dusheti from Tbilisi. Over the last 25 years, the Aragvi has often changed its direction and damaged the road.

The second road crossed Zhinvali Bridge and went to Telavi through Ertso-Tianeti and Alazani valleys. In 1848, to make the way shorter Prince Mikhail Vorontsov ordered its reconstruction. He himself travelled along it with his family.

There were two ways to Kartli. One, which went through Tini Wood and Mchadijvari, shortened the distance by about 30 versts to the station. Moreover, the second one running through Lamisqana shortened the distance to the station by about 10 versts.

The main one is today's Georgian Military Road reaching Vladikavkaz. Although commerce is trifling in Dusheti, the residents have markets not only in the town, but in Vladikavkaz too. Many of them travel to the Nizhegorod market for purchases.

ბაზალეთის ტბა. გელა ნიკოლაურის ფოტო.
Lake Bazaleti. Photo by Gela Tsiklauri.

აფხაზეის წმინდა გიორგის სახელობის ეკლესია. ფოტო ლია როინიშვილის.
St. George's church in Aphkhavi. Photo by Lia Roinishvili.

ქალაქის სასაფლაოზე მდებარე წმიდა ბარბარე დიდმოწამის სახელობის ეკლესია.
გელა წიკლაურის ფოტო.

Church of St. Proto Martyr Barbara in the town's graveyard. Photo by Gela Tsiklauri.

ბოდავის წმინდა გიორგის სახელობის კომპლექსის კოშკი.
 ფოტო ლია როინიშვილის
 St. George's church tower in Bodavi. Photo by Lia Roinishvili.

ბოდორნის ყოვლადწმინდა ღვთისმშობლის შობის ეკლესია. გელა წიკლაურის ფოტო.

Church of the Nativity of the Holy Virgin and caves in Bodorna. Photo by Gela Tsiklauri.

მკადიჯვრის მთავარანგელოზთა სახელობის დედათა მონასტერი. გელა წიკლაურის ფოტო.
 St. Archangel's nunnery monastery in Mchadjivari. Photo by Gela Tsiklauri.

ერეკლე II-ის ქუჩის მონაკვეთი. გელა წიკლაურის ფოტო
Part of Erekle II Str. Photo by Gela Tsiklauri.

გრიგოლ ღვთისმეტყველის სახელობის ეკლესია ვარსიმაანთკარში. ფოტო ლია როინიშვილის.
St. Gregory the Theologian's church in Varsimaankari. Photo by Lia Roinishvili.

გრიგოლ ღვთისმეტყველის სახელობის ეკლესია მილახვირიანთა სასაფლაოზე (ჭილაშვილების).
გელა წიკლაურის ფოტო.

St. Gregory the Theologian's church in the graveyard of Mliakhviantkari. Photo by Gela Tsiklauri.

გრიგოლ ღვთისმეტყველის სახელობის ეკლესია კობიანთკარში. გელა წიკლაურის ფოტო.
 St. Gregory the Theologian's church in Kobiantkari. Photo by Gela Tsiklauri.

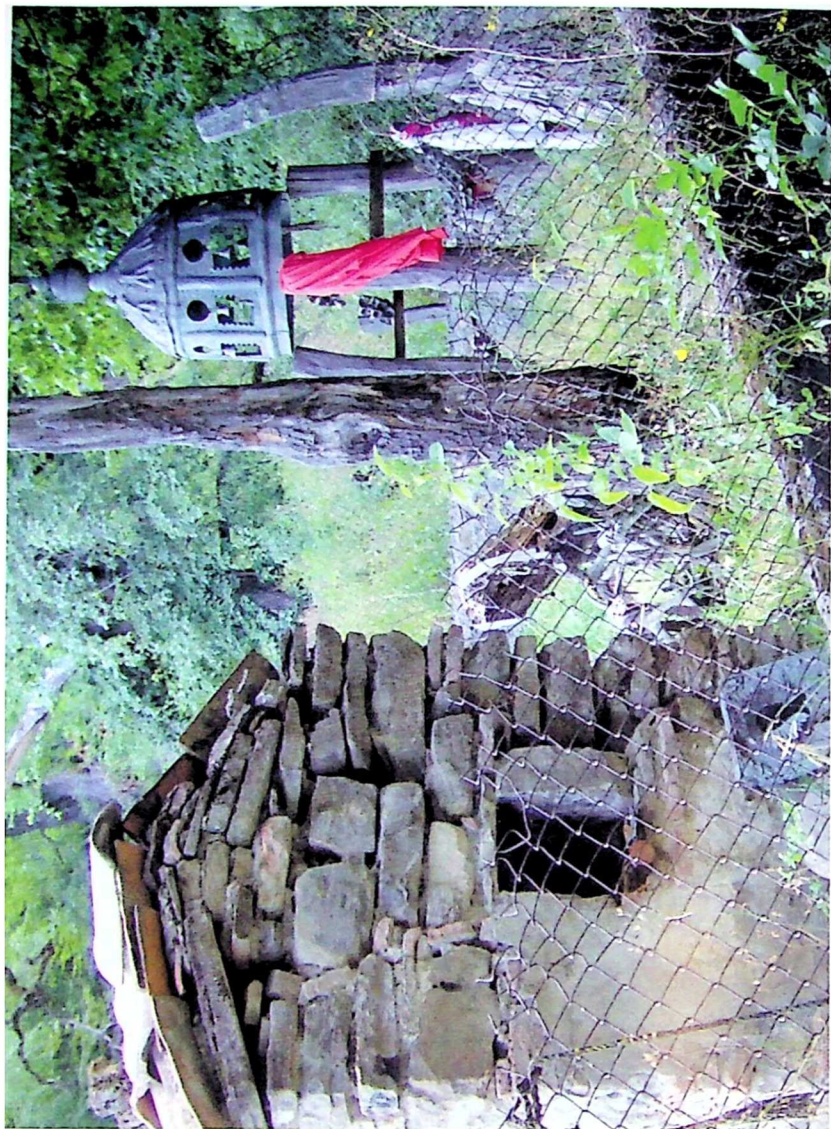
შამანურის ქუჩის მონაკვეთი. გელა წიკლაურის ფოტო.
Part of Shamanauri Str. Photo by Gela Tsiklauri.

სახლი შამანურის ქუჩაზე. გელა ნიკოლაურის ფოტო.
House in Shamanauri Str. Photo by Gela Tsiklauri.

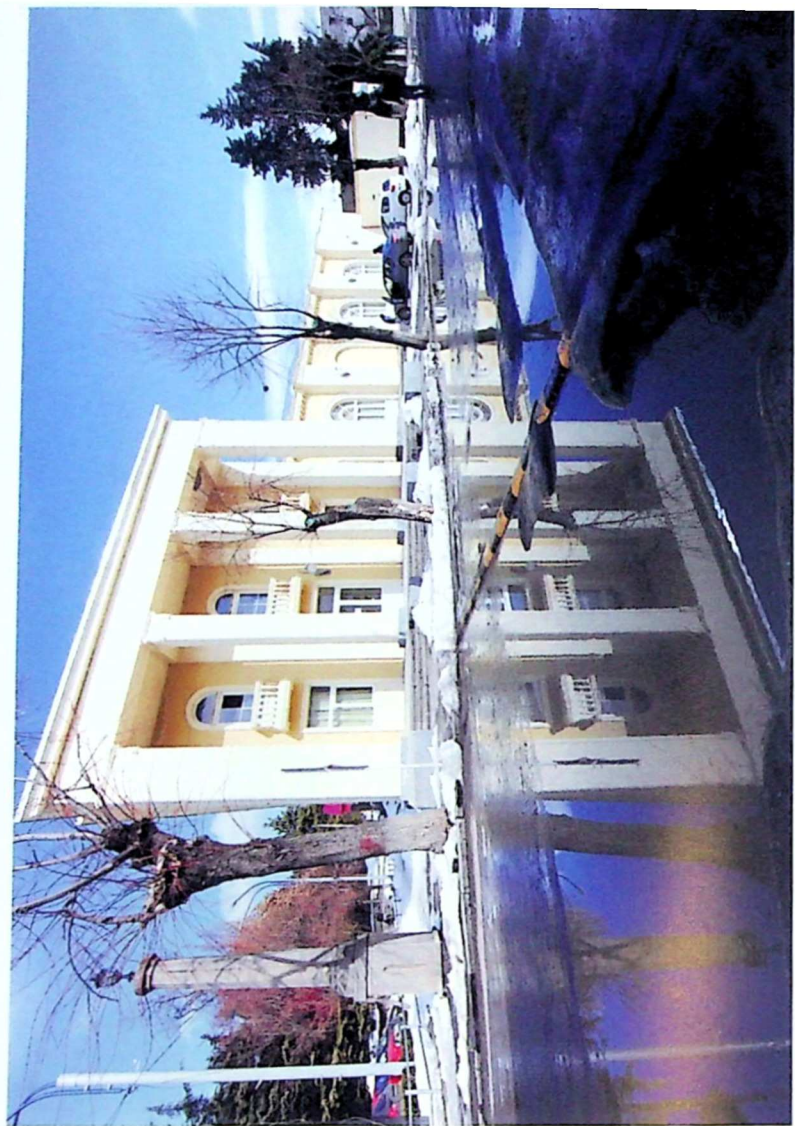
იოანე ნათლისმცემლის სახელობის ეკლესია. გელა წიკლაურის ფოტო.
Church of St. John the Baptist. Photo by Gela Tsiklauri.

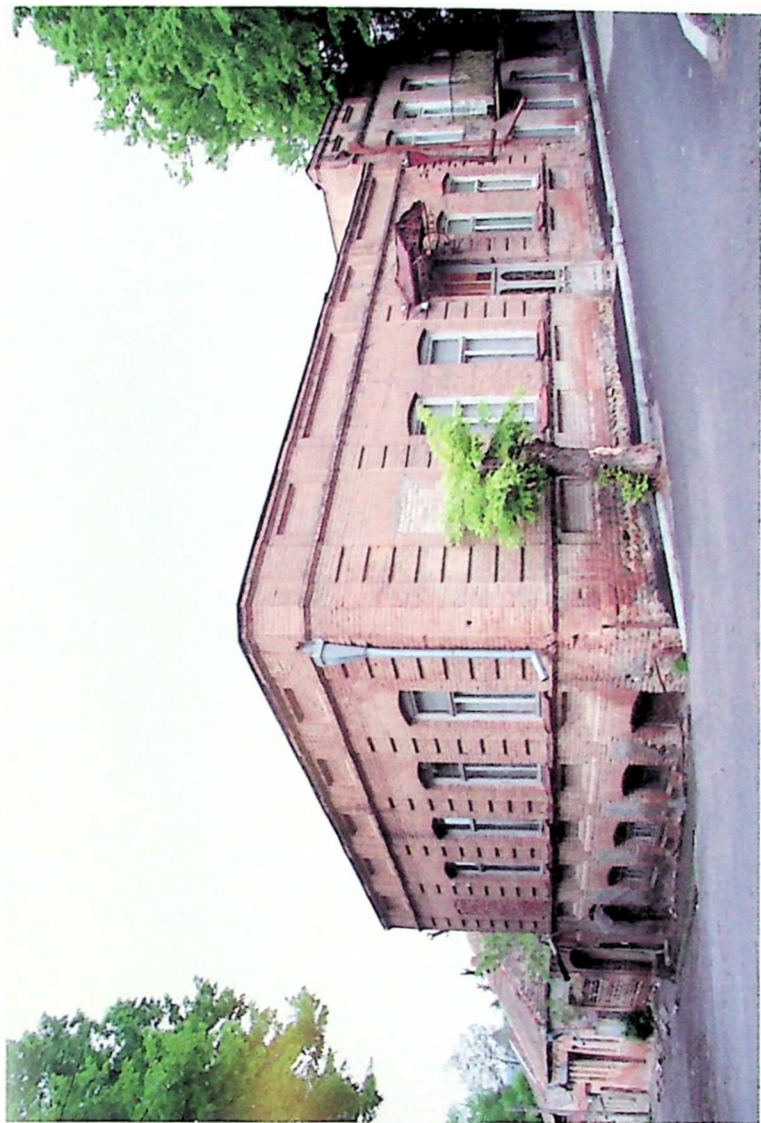
ნაში ბოლავის წმინდა გიორგის სახელობის ეკლესიასთან. ფოტო ლია როინიშვილის.
Altar at St. George's church. Photo by Lia Roinishvili.

ორწყარო – „ბატონის“ წყარო, გელა წიკლაურის ფოტო.
Ortsqaro (batoni) spring. Photo by Gela Tsiklauri.

ქალაქ დუშეთის ცენტრში მდებარე კულტურის სახლი. გოგა ჩანადირის ფოტო.
The Art House in the center of Dusheti. Photo by Goga Chanadiri.

სახლი შამანაურისა და ჭავჭავაძის ქუჩების გადაკვეთაზე. ფოტო გელა წიკლაურის.
House at the crossing of Shanauri Str. and Chavchavadze Str. Photo by Gela Tsiklauri.

სახლი იოსელიანის ქუჩაზე. გელა ნიკლავურის ფოტო.
House in Ioseliani Str. Photo by Gela Tsiklauri.

სახლი რუსთაველის ქუჩაზე, გელა წიკლაურის ფოტო.
House in Rustaveli Str. Photo by Gela Tsiklauri.

სახლი რუსთაველის ქუჩაზე, სადაც დაიბადა ალექსანდრე როინაშვილი. გოგა ჩანადირის ფოტო.
Alexandre Roinashvili's house in Rustaveli Str. Photo by Goga Chanadiri.

სახლი რუსთაველისა და ცოტნე დადიანის ქუჩებს შორის, გელა წიკლაურის ფოტო.
House between Rustaveli Str. and Dadiani Str. Photo by Gela Tsiklauri.

სახლი რუსთაველისა და კოსტავას ქუჩების გადაკვეთაზე (კემელების სახლი).
 გელა წიკლაურის ფოტო.
 House at the crossing of Kostava Str. and Rustaveli Str. Photo by Gela Tsiklauri.

სახლი შამანაურისა და ჭავჭავაძის ქუჩების გადაკვეთაზე, ფოტო გელა წიკლაურის
 House at the crossing of Chavchavadze Str. and Shamanauri Str. Photo by Gela Tsiklauri.

სახლი ჭონქაძისა და შამანურის ქუჩების გადაკვეთაზე, გელა წიკლაურის ფოტო.
House at the crossing of Tchonkadze Str. and Shamanauri Str. Photo by Gela Tsiklauri.

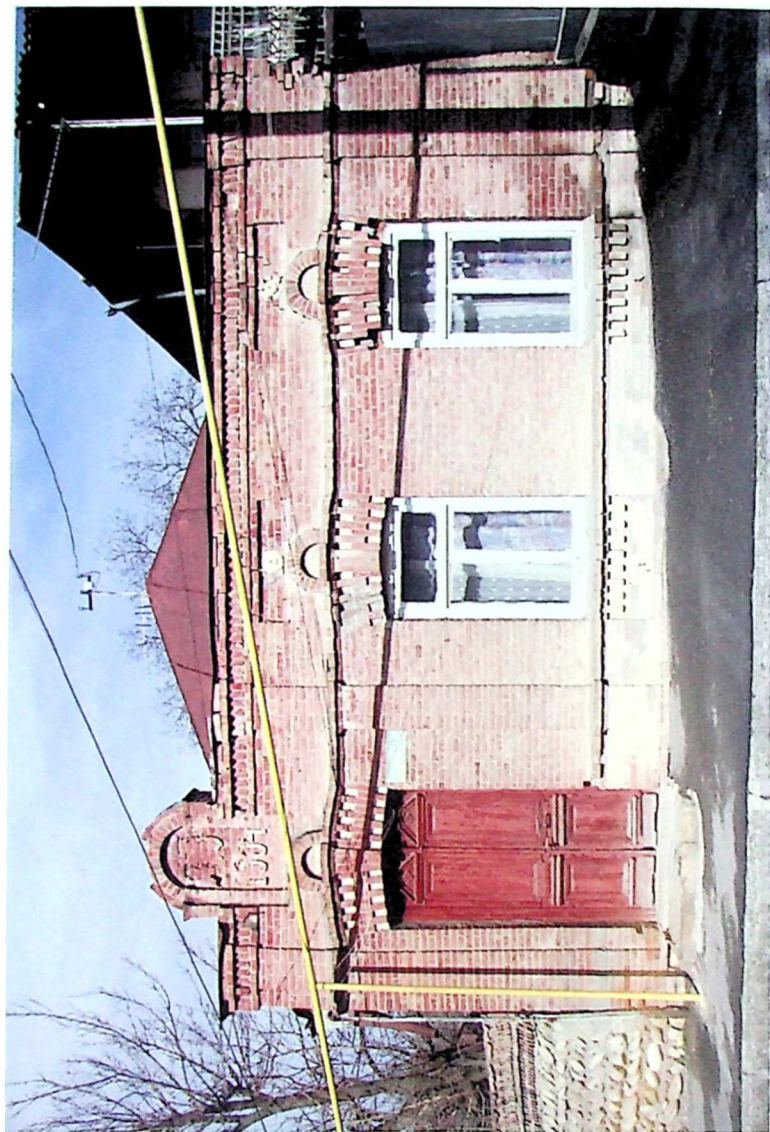
სახლი შამანურისა და რუსთაველის ქუჩების გადაკვეთაზე. გელა წიკლაურის ფოტო.
House at the crossing of Rustaveli Str. and Shanauri Str. Photo by Gela Tsiklauri.

სახლი ჭავჭავაძისა და შამანაურის ქუჩების გადაკვეთაზე. გელა წიკლაურის ფოტო.
House at the crossing of Chavchavadze Str. and Shamanauri Str. Photo by Gela Tsiklauri.

სახლი თეატრის ქუჩაზე. გელა წიკლაურის ფოტო.
House in Teatri Str. Photo by Gela Tsiklauri.

სახლი ვაჟა-ფშაველას ქუჩაზე, ფოტო გელა ციკლაურის.
House in Vazha- Pshavela Str. Photo by Gela Tsiklauri.

სახლი ჭავჭავაძის ქუჩაზე, "აბზრის სახლი". ფოტო გელა წიკლაურის.
House in Chavchavadze Str. "Abzari house". Photo by Gela Tsiklauri.

სახლი ჭავჭავაძის ეუჩიანე, სადაც ილია ჭავჭავაძე მოსამართლედ მსახურობდა.

ფოტო გელა წიკლაურის.

House in Chavchavadze Str, where Ilya Chavchavadze worked as the justice of the Peace.

Photo by Gela Tsiklauri.

შენიშნა კოსტავასა და რუსთაველის ქუჩების გადაკვეთაზე. გოგა ჩანადირის ფოტო.
 Building at the crossing of Kostava Str. and Rustaveli Str. Present building of Liberty Bank.
 Photo by Goga Chanadiri.

უნაგირას მთა. ფოტო გელა წიკლაურის.
Mount Unagira. Photo by Gela Tsiklauri.

ნაშინდა მონამეთა კვირიკესა და ივლიტას სახელობის ეკლესია. ფოტო გელა წიკლაურის.
St. Quiricus and St. Julietta's church. Photo by Gela Tsiklauri.

ყვავილის სამონასტრო კომპლექსი. ფოტო გელა წიკლაურის.
Monastic complex in Qvavli. Photo by Gela Tsiklauri.

მოციქულ თომას სახელობის (კვირაცხოველი) ეკლესია კობიათნუკარის სასაფლაოზე.
ფოტო გელა წიკლაურის.

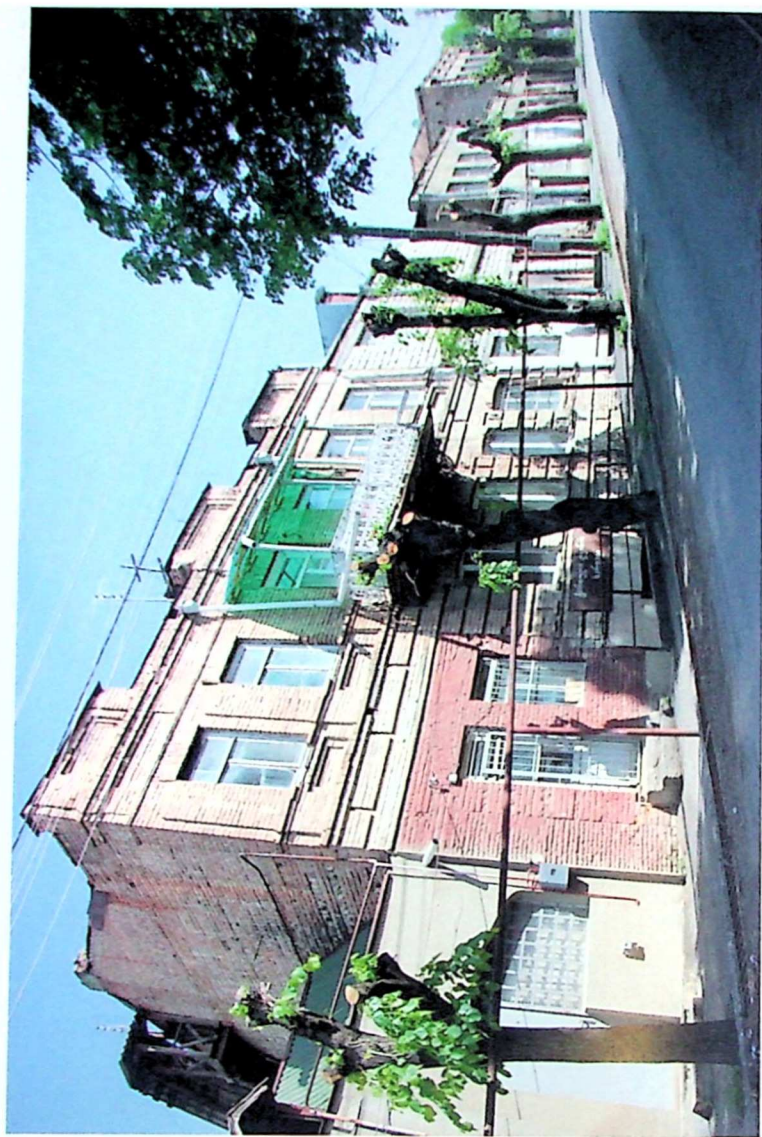
Church of the Apostle Thomas in the graveyard of Kobiantkari. Photo by Gela Tsiklauri.

კოშკი "შეუპოვარი" (ყარანგოზიშვილების კოშკი). ფოტო გელა წიკლაურის.
Qarangozishvili's tower "Sheupovari". Photo by Gela Tsiklauri.

რუსთაველის ქუჩის მონაკვეთი. ფოტო გელა წიკლაურის.
Part of Rustaveli Str. Photo by Gela Tsiklauri.

რუსთაველის ქუჩის მონაკვეთი. ფოტო გელა წიკლაურის.
Part of Rustaveli Str. Photo by Gela Tsiklauri.

სახლი ჭონქაძის ქუჩაზე. გელა ნიკოლაურის ფოტო.
Part of Tchonqadze Str. Photo by Gela Tsiklauri.

ბედი წმინდა სამების ეკლესიიდან.
The view from the Holy Trinity church.

The Economy of the Residents

At present Dusheti cannot boast of its urban economy. In the local industry, the following branches are essential:

Within 6 versts of Dusheti, there are three brick-works on the bank of the river Aragvi. Over the last 5 years, 1000 bricks were sold at 13-15 roubles.

In 1858, potter-works were in Dusheti.

There were tile-works in Dusheti. They used local clay. 1000 tiles were sold at 25 roubles.

Two dye-works for dyeing local coarse calico.

Several mills; they were closed for three months a year, when the gardens needed watering.

One kiln for burning lime from local limestone.

12 Looms were used to knit coarse calico.

In 1859, the following livestock was slaughtered in Dusheti

Cows and oxen	450
Sheep	780
Goats	200
Pigs	1000

Brought from Kakheti and other regions:

Wine	3600 pails
Hey	20000 poods
Wheat	26300 poods
Barley	1200 poods

Salted fish comes from Vladikavkaz and Tbilisi. Fresh fish is caught in the Aragvi, which is rich in salmon and small fish.

For timber, oak, beech, and hornbeam are brought from nearby forests, predominantly from Bulachauri. Pine boards are brought from Tbilisi.

The total value of stocks (textile, haberdashery, foodstuffs, iron-ware and leathers, china ...) in trading booths is about 20000 roubles.

Ecclesiastical Hierarchy

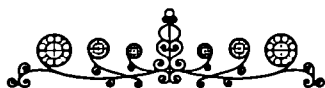
According to Georgia's ecclesiastical hierarchy, Dusheti was part of the Tsilkani eparchy. The high priest's title was bishop of Mukhrani, of both Aragvis and Bazaleti.⁸ Two diocesan bishops were subordinated to him. One served in the Caucasian Sioni and supervised the churches up to the Darial Gate. The second diocesan bishop served in Bodorna. The last bishop of Tsilkani was Gervasi. He often visited distant points of his mountainous eparchy. He tried to strengthen the faith of Jesus when the country was in bad social and political circumstances. He died in 1817. Since then there were no bishops in Dusheti for a long time. Therefore, it is very important to mention in church chronicle that his holiness Nikipore Bikaria the Georgian held church services in Dusheti, in 1843. Moreover, on the 3rd of October 1858, archbishop Evsevi of Kartli and Kakheti held church service here. This was the very year when he became the ruler of the Georgian exarchate. He was the first exarch to conduct a liturgy in Dusheti.

The only diocesan bishop of Bodorna who is known to us was Atanase. He lived in the 15th century.

The old people remember that the church service was held in three churches: the church of St. Marine (today the church is in the territory of the graveyard), the church of St. Theodore Stratelates and the church of St. Jhon the Baptist. Archimandrite Kozma of the Qarangozishvili house supervised the local churches, which belonged to Tsilkani eparchy. He founded a church school. He lived near the church. In 1780, after his death, the school was closed.

8. Vakhushiti mentions this title in his work on p. 214 (published by Acad. Brosset). What does both Aragvis mean? The aragvi was known to Strabo as Aragus; geographically it consists of two Aragvis: the first one that people call Mtiuleti or Black Aragvi comes from Mount Guda. The second is Pshavi or White Aragvi that flows from Khevsureti and Pshavi mountains. It joins the former one at Zhinvali. The Aragvi is rich in delicious salmon or *oraguli* in Georgian. Its Georgian name comes from the name Aragvi (aragvuli-oraguli) (Ed).

In the 17th century, the eristavate of Aragvi and district of Ertso-Tianeti were united. Afterwards the Aragvi eparchy was called the eparchy of Ertso-Tianeti, Pshav-Khevsureti, and Kherki. Ertso-Tianeti was founded by Vakhtang I Gorgasali (446-499). The bishop's domed cathedral was located in Zhaleti (Beri), town of old Ertso. This eparchy was rich in magnificent domed churches. One of them was Nokorna church, which is still preserved. It was built by King Archil (668-718). According to his wife's wish, his martyred body was buried in this church. The church celebrates St. Archil's day on the 21st of June.

Standard of Dusheti

Through the lack of historical information, we cannot exactly say what flag led the brave warriors from Dusheti.

According to old customs, the time of paganism, there were images of gods, as in Persian mythology and Zoroastrian teachings, depicted on the standards. Georgians could borrow the emblems on their standards and other objects from Romans and Persians, who invaded the country in turns. After this region converted to Christianity, people marked their standards with the sign of the Holy Cross,⁹ like Constantine the Great who used labarum (the cross that brings victory) in his wars. In general, the images of St. George¹⁰ and other saints were typical of Georgian

9. This cross was depicted on the Georgian Kings' coins in the middle of the 7th century. Moreover, it was erected above the Persian holy fire.

10. Cardinal Vitry- the bishop of Ptolemais (who died in 1244) wrote about Georgians (Lib I, Cap 79) who fought under their patron St. George's flag. "Hi homines, Georgiani nuncupantur, eo quod sanctum Georgium, quem in proeliis suis contra gentem incredulam advocatum habent et patronum." Gautier de Metz who was the writer of the Crusades, mentions Georgians in his poetical work: "Roman de la mappemonde" and says the same things about Georgians.

tribes. For example, in the 12th-13th centuries the atabegs (governors) had an image of St. Saba on their standards. The eparchies had the images of those saints whose feast days were celebrated in their cathedrals¹¹. Churches were built in each ravine bearing the names of the saints that protected them. For example: the dwellers of Alevi, Lomisi, Abkhava, Aranisi and other ravines celebrated St. George's feast day and of course there was St. George's image on their standards. According to this fact, the inhabitants of Dusheti as well as Bazaleti had a banner with the image of St. Gregory of Nazianzus¹². In 1803, Prince Vakhtang (Almaskhan) took this standard to Russia. After his death, the standard disappeared.

The standard-bearer was a hereditary title and the descendants of many of them are still alive. Several warriors and priests accompanied the standard-bearers. During the military procession, the clerics sang the chants. The Georgians always were crusaders among the neighbours hostile towards the holy cross.

Standards of this type are still kept in the churches of mountainous Georgia. They, with bells tied on them tinkling, were carried out, only on feast days. This old custom is very emotive.

Worship is held not by the priest but by the deacon or *khevisberi*. These were honored men from well-known families of their villages. They

*Celle gent son boin chrétien,
Et ont ánom georgien,
Car S. Georges crient toujours,
En bataille et es estours,
Contre païen; et si l'auroent,
Sur tous autres et l'honnorent.*

11. See my works: A) The Life of Giorgi Saakadze, Tbilisi, 1848. p16.

B) The Description of Martqopi Monastery. Tbilisi. 1848. P 32-34.

12. St. Gregory of Nazianzus was born near Nazianzus, in southwest Cappadocia, 328. His parents, Gregory and Nonna, were wealthy landowners. His father was a bishop of Nazianzus. St. Gregory first studied in Caesarea, Palestine, then in Alexandria, Egypt, and finally in Athens with Basil of Cappadocia. After some time he became the bishop of the town of Sasima and he was his father's coadjutor as well. Afterwards he took his father's place and became the supervisor of Nazianzus' eparchy. After returning to his homeland of Cappadocia, Gregory began writing theological works. He died in 389.

According to old Georgian tradition St. Gregory was in Georgia and converted the Aragvi valley to Christianity. During King David the Builder's (1088-1125) reign, the Church established the ceremony with the holy cross. Georgian Orthodox Church canonized King David and established his feast day on the 26th of January. The following day after St. Gregory's feast day. The urban population celebrated those two feast days with a ceremony, which

had this right hereditarily. It was their duty to protect the relics kept in secret places of the church, against heathen enemies. The Kings and the church supported their activities, as this was necessary for distant shelters of Jesus' cross. He who does not know the history of his country and folk customs considers that these old faiths, strengthened over the centuries, contravene the ecclesiastic rules. To contradict the laws and the rules of centuries means to destroy the old without building anything new. The rules of worship, imbued with honour for holies, are very important. The Georgian word *dekanosi* for deacon is like the word *dikebi*, which I have met in Xenophontos monastery or in the Sketes on Mount Athos. It is also important that they are considered outcasts in Greece; they are not members of the clergy.

On feast days, the parish goes to the churches in mountainous Georgia. They offer cattle (sheep, cows...) for slaughter and share the beef, bread, wine and other meals with paupers and guests. The hides, as valuables, are left to the shrines. As local people are in constant war-like situation, they have family farming near the churches located in high mountains or woods. When the parish gather at the church it is difficult to get enough food, because of this they equally distribute food, water and bread among them.

Religion inspires humans to revere relics. So, the offertories are blessed in the name of Holy Cross. The *Khevisberis*, *dekanosis* (deacons) and their helpers are the mediators between heaven and earth.

is the only one in the Georgian Orthodox Church. In 1761, the church decided to move the ceremony to the third week of Easter, in spring, because winter was an inconvenient period for the ceremony.

The saints from the neighbouring country Cappadocia and the kingdom of Antioch itself did not leave Georgia, which was recently converted to Christianity without edification. Greece was in close contact with Georgian Kings: For this, there were several reasons: political, as Trabzon, Lazika, Colchis and some areas of Imereti were component parts of Pontus up to the 9th century, religious, as the Georgian Orthodox Church was an ally of Greece against Persian Zoroastrianism.

The activity of saints was necessary to strengthen Christianity, especially in the mountainous parts of Georgia where it was not easy to spread the faith, as these places were far away from the borders of Pontus. I have read the following words from the old manuscript of the "Gospel" kept in Bodorna church. I think that it dates to the 15th century. Here are the words: "Saint Gregory the Theologian, you, who enlighten the Aragvi valley, bless me, the sinful writer, Ioane Bodomeli (priest of Bodoma)."

St. Gregory of Nazianzus was the second evangelist who preached Christianity in Georgia after Eustathius-the patriarch of Antioch.

I was surprised with the feast I attended in the village of Aranisi, in spring, about 10 km from Dusheti. After the liturgy, held in the old church, people gathered on the flowered green, 3000 feet above sea level, in the shade of the oaks. The feast dinner consists of the following courses: mutton soup, boiled chicken, boiled beef, roast beef from a Homeric kitchen, boiled eggs, cheese, butter, fresh fish or stockfish, and much wine. The meal is cooked by the lords and served by the village dignitaries. They use copper pots and dishes. Wine and water are poured out of silver jars and cups. Wine in amphoras and dishes are kept in a secret place of the church guarded by the deacon whose title is hereditary.

The Environs of Dusheti

The town of Dusheti with its vast colourful horizon possesses such bright spots where we can calmly point to our historical memory, poetical feeling and religious ideas. This area is an open book of elegiac memories, in which unusual world events are gathered. They thoroughly changed both the worlds of the East and the West. I will name Bodorna and its caves, where Dusheti population took shelter when Genghis Khan, Timur and Shah Abbas were invading these places. Our ancestors kept the memory of these places where the most important things happened, not only by means of books but also by constructing everlasting strongholds for their posterity. Have we, their successors, protected their heritage and passed it on to our descendants? Unfortunately, for different reasons we do not always express proper appreciation of this national treasure and heritage.

We have holy Christian buildings in Dusheti and its environs. The followings are the most important ones:

1) In the 4th century, the church of **St. Quiricus and St. Julietta** was built near Dusheti on the holy relics of martyrs from Iconium. They were tortured in Cilicia, a neighbour country of Georgia, in the time of Diocletian. About 2.5 versts away from the town the church was built on a 3000-foot high hill that lies in the northeast side of Dusheti. Around the church, there is a holy forest. According to martyrology, Julietta was a widow and Quiricus was her three-year-old son. As is known, Christian monasteries were built on the bones of martyrs.

Inhabitants of Dusheti and the neighboring places gathered there, on the previous day of the 15th of July, in order to pray. The day (15th of July) is established by the Orthodox Church. The prayers and the hymns in front of the church are exciting. Around the church is a candlelit area, candles are piled not only on the branches of trees but on the walls of the church and in the alcove as well. On the basis of this oldest feast, the inhabitants of Dusheti called July the summer month of *Kvirike*.

The feast day starts early in the morning, continues with prayers and ends in the evening.

2) **Church of the St. Archangel** is situated in Tsindusheti, about 2.5 versts away from the town to the south. Tsindusheti is a captivating place, covered with a forest, cultivated vineyards and fertile fields. The church was built on a high hill, in the middle of the forest. However, the church is ruined, its feast day is on the 16th of August, and the feast begins on the previous day and ends on the following day with blessing.

3) **Little church of the Apostle Thomas** is on a mountain, about 1 verst away from Dusheti. Its feast day is in the next week of Easter, and Georgians call it Kviratskhoveli (Thomas's week). Gregory of Nazianzus called it the day of re-birth. This feast is celebrated in the village of Kobiantkari, the oldest quarter of Dusheti. Quite recently, a nobleman, M. Kobiashvili, renewed the church, because his ancestors had built it.

4) About 5 versts away from Dusheti is situated **the church of St. George of Abkhava** (Abkhazia). This is a local feast day established on the 10th of November by the Georgian Church. The origin of this feast is believed to have been the icon of St. George of Ilori (Samurzaqano, Abkhazia). The Catholicos Anton I objected to this feast, because the World Church did not recognize it on that day. However, this feast is still celebrat-

ed in many places, including in Kashveti church of St. George in Tbilisi.

5) ***The Holy Trinity church*** is built on a high mountain, about 15 versts away from the north-west of Dusheti, separating two benefices of Aragvi and Ksani. The height of this mountain, which is called Sinai Mountain of Dusheti, is 5000 feet. Near the church, on the hill where the forest ends there are ruins, indicating that there might have been a monastery. As I have said, near the church is a forest and a very cold spring flows from there. This mountain with its height and appearance is the eternal and unbreakable anchorite of Dusheti. Its hard ascent is like a narrow holy road, leading to hills of spiritual perfection.

In the church there are the oldest icons of saints and archangels, there is a royal door reveted with silver and with fine golden doorplate on it. There is some inscription on the doorplate but unfortunately, I could not read it yet. "This plated door was reveted by the Persians for the miracle which happened when they insulted the icons of the church. They put these icons on an araba pulled by oxen but the oxen took the icons back to their places. It happened during Shah Abbas' invasion of Georgia." -writes Vakhushti.

The people celebrate the Dormition of the Virgin in the church, though they call it Trinity.

This colorful area is the gathering-place of the parish of Aragvi and Ksani valleys. The inhabitants of the Aragvi valley reside in the eastern part of the Trinity Mountain, and the northern part is occupied by the inhabitants of the Ksani valley. From the mountain tops the hills of Tbilisi and Kartli are seen and in the northern side the proud Caucasus' mountains tower where the snow does not melt until August. Around this holy area a very majestic panorama opens up. This place reminds us of the secret laboratory of nature.

6) ***Church of the Nativity of the Holy Virgin*** is situated on a mountain in Bodorna, about 5 versts away from Dusheti, which is inaccessible to the enemy. The church is domed, built by the Shaburishvili gentry, and the whole area is a stronghold. Here were caves where people took shelter during Genghis Khan and Timur's conquests. Some caves have collapsed but others still exist. According to Timur's historian, it was very difficult to take these caves and to force the warriors hiding

there to come out. Timur's warriors descended in baskets tied on a long rope from the tops of the mountains to the caves, shooting thousands of arrows and throwing incendiary objects into the caves and burning people alive, this method was first used by Timur in India¹³.

On the holy feast day of the Nativity of the Virgin, the dwellers and clerics come from Dusheti to this picturesque place, situated among the caves. To me, the high location of the church, is like the weather-station that I saw in Thessally in 1849.

In 1448 Rodam Shaburishvili settled in Bodorna. He constructed a shelter near these holy places, which became a grave of martyrs. He died here and his body rests at the walls of the church.

From the church, about a half verst away, on the right bank of the Aragvi there used to be a town where Jews lived and about which Vakhushti writes. This town was destroyed by Timur.

7) **Church of St. Nicholas** is in the town of Dusheti. Gregory of Nazianzus' icon is kept in the church. The icon has the shape of a cross. Its length is 1.5 arshins and the width is $\frac{3}{4}$ arshin. The oldest wooden cross is placed in a silver case to keep it from decay and defacement. Half of its silver frame is new and the other part is old, consisting of figure-bearing plates. It is believed that relics are inside the wooden cross. On the external surface of the silver case are several gilded points with relief images; on the upper side is the image of God Sabaoth and in the middle is St. Gregory of Nazianzus with a saint's garment, mitre and prelate's crosier in his hand. On the flanks of the cross there are St. Basil's (enlightener of Cappadocia) and St. John Chrysostom's images and in the lower register is the Apostle St. Peter's image. All icons have inscriptions in Georgian *Khutsuri* (ecclesiastic) letters.

At the beginning of the century, the cross was renewed by the priest Sulikashvili. His family was one of the oldest families in Dusheti. This fact is written on the rear part of the silver case.

13. Chereffeddin*. lib.1, chap.5, pag.220.

* Chereffeddin or Sharaf ad-Din Ali Yazdi. (Ed.)

Gardens in Dusheti

Vineyards and orchards are the adornment and wealth of Dusheti. They were laid out on the slopes along the Dusheti Khevi. The soil is rich in useful minerals for vine. Besides vineyards, there are orchards of peach, apricot, all kinds of plum trees, sweet cherry, cherry, quince, pear, apple, almonds etc.

The best garden in Dusheti was called the Prince's Garden. In 1784, Prince Vkh tang laid it out. Recently it has been sold to a private person by the treasury.

The territory where the orchards are laid out is 15 square dessiatinas. With average harvest conditions, 600 *kokas** of wine are made.

In 1858-1859, during the vine blight, one koka of wine was sold at 9 roubles.

What can you say about the wine, produced in Dusheti? The answer is: "it is not better than Kakhetian and not so good in comparison with some European weak wines." Wine-making is not well developed in Dusheti yet. It needs to be improved.

In Dusheti, wine is kept in clay *kvevris* (jars), as in whole Georgia. The jar was known as amphora to the Greeks and Romans.

Only a few families are engaged in sericulture.

Improvement of fruit tree varieties has become the town dwellers' hobby. As a member of Dusheti society, I am planting some fruit trees in my little nice villa. "Will you live up to the time when you can taste the fruit?" – My close friend asked and I explained the pleasure of labor in a Roman poet's words: "Inserere daphe, piro; carpent tua poma nepotes" (Virgil. Bucol. IX.V.50.) – "plant bay trees, apple trees, and your grandchildren will harvest them."

* Koka – a large clay pitcher; 1 koka = 53.44 l (Ed)

Governors of the Aragvi Valley

Dusheti, as the main centre of the Aragvi valley, was governed by a *khevisberi*.^{*} This region was divided into ravines. The title *khevisberi* derives from the words *khevi* (ravine) and *beri* (cleric), denoting the holy person or the official of the ravine. *Khevisberi* was chosen from the adult, wise persons of the ravine. People chose the most experienced, intelligent and trusty man. According to the old, unwritten rules that were deep-rooted in people, he was a judge and controlled the military and public affairs.

When Christianity spread in these regions, churches took the place of idols. In spite of this, in front of the idols, the *khevisberis* still discussed social problems, approved agreements, assembled the people to talk about military affairs and gathered an army in case of need. The duty of the *khevisberi* was to keep the folk customs and laws. The *khevisberis* had close relationship with one another. They all were subordinated to the King, but they did not betray the communal structure.

The title of *khevisberi* and this type of governance was kept for a long time in the Aragvi valley. Nowadays some signs of this type of governance still exist.

The Persian King Sapor, (Shabur) left one of his family members as a governor of the Aragvi valley. It is not known how long this dynasty governed here but the descendants of this dynasty are known under the family name of Shaburishvili. Nowadays they own big territories in the vil-

^{*} This statement is not true to fact. Due to several circumstances, the Aragvi valley consisted of two very different parts: mountainous and plain. The plain was the country's political and economic support. Dusheti, located here, became the political center of the Aragvi valley from the 15th century. There was Eristavi castle in the town. Later, some governmental offices were set up in Dusheti kremlin. It is notable that Dusheti is located in the ravine of Mliuleti-Aragvi through which an international trade road runs. Central authority paid much attention to this road. The institution of *khevisberi* developed in the mountainous part which was backward economically and socially. This institution of *khevisberi* existed to the end of the 19th century. (Ed)

lage of Sashaburo, about 3 versts away from Dusheti¹⁴.

In spite of the fact that the dynasty members did not have the title of *eristavi** until the 15th century, they played an important role in the Aragvi valley and Dusheti.** In an old charter *eristavi* Vameq Shaburisdze is mentioned with his son Giorgi.

During Aleksandre I's (1415-1443) reign, this family of high descent lost the title of *eristavi*. The title was given to other well-known families: Turmanidze and Tcharmeuli. After Timur's invasion, the country had hard times and in this period these two families governed the mountainous region. While King Simon (1558-1600) was captive in Persia, one nobleman, whom historians called brave warrior, owned Vanati. He made a deal with the *eristavi* of Ksani. They conquered Dusheti and Bazaleti, captured the officials, annihilated their families and occupied their castles. In 1578, King Simon returned to his country and raised them to the rank of *eristavi* of these places.

The first *eristavi*'s name is not known to us. The only thing that is mentioned in history is that he had several illegitimate sons. One of them killed the others, but his little nephew Nugzar survived. One crime followed another and this peaceful region turned into a field of internecine strife. Due to this, the number of the population decreased. Nugzar was full of revenge and when he reached adulthood, he killed his uncle with

14. The Sassanid dynasty reigned under the name of Chosroid. Four Shapurs are known from their dynasty. Shapur I reigned in Persia in 241-271. He also owned Armenia and Mesopotamia; he invaded Syria and captured Emperor Valerian in 260. He also was in Cappadocia and Cilicia. Shapur II (310-380) patronized idolization in Armenia. He was enemy of the Roman Emperor Julian and killed him in a battle against the Roman Empire in 363. Shapur forced his successor Jovian to cede several acquired territories, including Georgia and Armenia. Shapur III (384-389) was a very peaceful king, he had mutual friendship with Rome and Emperor Theodosius I. Shapur IV was the King of Armenia, and the son of Yazdegerd I –the King of Persia. Shapur was struggling against Christianity in his country and wanted to break all links with the Byzantine Empire. So we can assume that the governor family of Shaburis existed in Aragvi valley between 241 and 420.

* This was the title of a governor whose power extended to a certain geographical area. (Ed.)

** Persians were interested in controlling the international road running through the Aragvi valley. The establishment of the Shabur house served this aim. After some time the family name Shabur became Shaburishvili. During Aleksandre I's (1415-1443) reign, this dynasty lost their title of *eristavi*. Thus, to argue that they had lost their title before the 15th century is wrong. (Ed)

the help of some supporters. Then he pronounced himself governor of the Aragvi valley. His residence was in Dusheti.

Nugzar started his rule by oath-breaking, apostasy and bloodshed. He started building a castle for his dynasty on this blood-stained ground.

1) **Nugzar** was not satisfied with Dusheti and Bazaleti lands. Soon he conquered the mountainous part of Georgia, known in Georgian historical-geographical sources as Mtiuleti. As he became a strong vassal, he decided to arrange the marriage of his son and King Luarsab II's sister. But the King rejected his proposal. Therefore, he joined Giorgi Saakadze the Mouravi, who rebelled against the King. These two rebels were in kinship relations; Giorgi's wife was Nugzar's sister. Nugzar played a great role in Shah Abbas' ravaging Georgia. The blot of his bloody rule is still remembered in the Aragvi valley:

"The time of eristavi Nugzar
was the time of bloody rain."

During the reign of Luarsab II, Nugzar left for Persia. Shah Abbas welcomed him with great honor. When he returned home, he openly opposed the King and in 1611 with his warriors went to Ganja to Shah Abbas. Shah Abbas took the firm decision to invade Georgia and convert the country from Christianity to Islam. The terrible consequence of this bloody invasion is well known but there is no report on the circumstances of Nugzar's death.

2) **Baadur** was Nugzar's son who took over his father's title, keeping it till 1619. His brother Zurab rebelled against his brother, arbitrarily declared himself eristavi and with his wife went to Shah Abbas. The Shah gave the title of the Aragvi eristavi to Zurab at grand mouravi Giorgi Saakadze's solicitation. In 1619, Baadur, defeated by his own brother, fled with his family to Imereti. There he found refuge with Prince Chijavadze. The Prince outraged the ancient custom of hospitality, killed Baadur and married his wife. Zurab remained the eristavi of Aragvi.

3) **Zurab** (1619-1629) desired to strengthen his authority in the Aragvi valley. He subordinated the rebel inhabitants of Mtiuleti and invaded Khevi, from Kobi to Darial, which was the land owned by the Kings of Kartli. Due to this, the King of Kartli Bagrat VI complained to Shah Abbas.

Zurab, not wanting to anger Shah Abbas, willingly went to him and was given the title of *eristavi* and returned to Georgia together with the order to implement Persian policy in Georgia.

Zurab did not like the Islamized King Simon of Kartli, and in 1629, he killed him. A murderer is always hateful to everybody. King Teimuraz, who was Zurab's father-in-law, ordered to kill his son-in-law.

The King came to Dusheti, took his daughter, Zurab's widow and married her to prince Aleksandre of Imereti.

4) **Datuna** (1629-1635), Zurab's brother, did not submit to the new King Rostom. Therefore, the King with his army took field against his rebellious vassal and demanded his unconditional obedience or to go into exile in Persia. King Rostom sent Princes Gabashvili and Turkistanishvili with the order to kill Datuna during the negotiations, which they executed. In 1635, Rostom with his army came to Dusheti to establish order here.

5) **Zaal** (1635-1660) – Datuna's brother. In collusion with King Teimuraz of Kakheti, he incited the whole Aragvi valley against King Rostom. Zaal, oppressed by the King, left for Persia. He adopted Islam and returned to Georgia on condition of subordinating to the King. Soon Zaal rose against the King and started a war. In 1660, his nephews killed him in Dusheti by the order of the King.

6) **Otar** (1660-1666) or Otia – The murderer of his uncle went to Persia and gained the title of Aragvi *eristavi* from the Shah. In spite of swearing an oath on Christian sanctities to be faithful to the King, he broke the oath. He is known as oath-breaker in Georgian history.

7) **Revaz** (1666-1687) – Otar's uncle. He took the post of *eristavi* under the command of the King. His intrigues caused a new war. Revaz used his kinship links and harmed the royal court. He died in 1687.

8) **Iason**, Otar's brother, was a rebel. He governed the Aragvi valley for ten months. The King's son-in-law Vakhtang Tsitsishvili killed him by the King's (Giorgi XI) order in his own bathroom in Dusheti.

9) **Baindur** (1687-1696). The only thing that is known to history is that King Erekle (Nazarali-Khan) restored to him his old title of *eristavi* of the Aragvi valley in 1696.

10) **Giorgi** (1696-1723), Iason's son. King Giorgi XI punished him

for his disobedience, as he supported the Kakhetian King Erekle I. He converted to Islam. Soon he betrayed the Turks. In 1723, the Turks came to Dusheti to punish him by chopping his head off.

11) **Otar II** (1723-1724), Giorgi's son. After he made an oath to King Vakhtang, he received his father's title and became the *eristavi* of the Aragvi valley. As the Turks did not trust him, they gave his title to Iason's son Teimuraz, in 1724. When King Vakhtang left Georgia, Otar accompanied him to Astrakhan, in Russia. He is the founder of the *Eristavi* branch who lives in Russia to the present day.

12) **Teimuraz** (1724-1735). He lived in Nadir-Shah's time who saved Georgia from the Turks, supremacy.

13) **Bardzimi** (1735-1739). He was killed by the *eristavi* of Ksani, in Ananuri, in 1739.

14) **Revaz II**. In 1729, when Teimuraz governed the Aragvi valley, Revaz took the *eristavi*'s office under Isak-Pasha's order.

15) **Bezhan** (1742-1743). In 1742, He took the title of *eristavi* by Nadir-Shah's order but as he was very cruel, his own native people killed Bezhan, in 1743. According to the people's desire King Teimuraz II finally abolished the title of Aragvi *Eristav*.¹⁵ The King assigned the Kakhetian Jimsher Choloqashvili as a temporary governor of the Aragvi valley.

16) **Jimsher**. He was *eristavi* from Prince Choloqashvili's family. He is known as the builder of Dusheti castle. In 1756, he fell victim to a plot of the gentry.

15. The information on the succession of Aragvi *eristavis* that continued for 155 years is taken from Georgian historical sources and Vakhushhti's works. Acad. Brosset drew up their genealogy according to historical sources. He presented it in his French translation of the Georgian chronicle. There exists another list of Aragvi valley *eristavis* in Prince Dolgorukov's Russian work "Family Genealogy Book" (part 3, p.61), but it is unsatisfactory.

The History of Dusheti

It is obvious that the Caucasus with its fortified places was a refuge for the primitive man in ancient times. We can safely say that after the Flood the Caucasus must have been the first to give shelter to the people of that period. Families managed to find or make caves in mountains and then settle down, in the same way as Homer's Cyclops and many ancient tribes did. They are mentioned in the works of Diodorus, Pliny, Pausanias and others. Old legends of building caves in Georgia and in the Caucasus have been confirmed. The troglodyte caves that are 4 versts away from the town of Dusheti prove these old legends.

Social life represents a human's need in the same way as religious attitude is innate to him. Consequently, the first inhabitants of Dusheti must have had a market (bazaar) for relations and a meeting-house to represent their immortal religious feelings. This made for the religious unity and public governance to be in the hands of one person—the chief governor. According to Georgian manuscripts, the governor was called *mamasakhlisi* (head of a town, headman). *Mamasakhlisi* governed a certain territory where the dwellers built idolatrous meeting-houses and trading centres nearby. Therefore, social and religious unity was the ground for strengthening the society. This was how the town arose, and Dusheti too must have come into being in the same way.

There is no doubt about the fact that the villages around Dusheti: Tsindusheti, Zendusheti, Kobiaantkari, Varsimaantkari, etc. were component parts of the town. Our ancestors were not eager and even could not live in closely urbanized towns. People looked for space, with arable lands and forests, for themselves, for their servants and cattle. Merchants and handicraftsmen settled near the local headman's dwelling-place, setting up trading places (emporia) for the people living in the Aragvi valley.

Georgian tribes who lived in Dusheti and its environs were local aborigines. This fact is historically proved. Sometimes foreign tribes oppressed them but could not drive the locals from their homeland. Migra-

tion from Asia to Europe occurred in two ways: through the Caspian and the Caucasus gate. The latter was much more difficult to overcome because of the high mountains. According to these difficulties, people moving to Europe, could settle down, and stay in the gorges of the Caucasus. Thus, the Caucasus gave shelter to different tribes and gained the name "officinal gentium, vagina calionum" the people's nest and tribes' sheath. Many centuries ago before our era Georgians were known as Iberians, Colchians, Laz, Meskhians, and Tiberes not only to Herodotus, the father of history, but to many prophets too, who described the lifestyle of Georgians. The Caucasus is mentioned as a part of biblical paradise in world's chronicles.

The town of Dusheti was not described in Vakhushti's geography. Vakhushti mentions Dusheti in passing when he describes places of Bazaleti and Aragvi valley. He calls the Dusheti parish celebrators of St. Nicholas' day.

It is not known why Vakhushti wrote so little about Dusheti. Nevertheless, Dusheti as an old town has existed from ancient times. This fact is proved by the following evidence of our ancestors.

1) In *Khopi Monastery* (Samegrelo) Acad. Marie Brosset discovered a Gospel written in ecclesiastical script. The gospel ends with the copyist's postscript:

"My name is lese and I am a hermit in Dusheti. Dear scholars forgive me my sins." ¹⁶

2) When I visited the Iviron Monastery on Mount Athos in 1849, I saw a book by Ephrem the Syrian and read the following inscription on the white parchment book cover that was written in secular letters:

"I, a sinful deacon of Dusheti church, Pavle Doriauli, became an orphan when Grand Mouravi – Saakadze was defeated at Bazaleti. I came to the holy abbey of Portaitissa (Iviron monastery), became a monk on the 25th of March, 1630, and was given the name – Paphnutius."

3) Grand Mourav – Giorgi Saakadze was persecuted by King Luarsab II. He and his family fleeing from the King's army with great difficulty and reached Dusheti. There Nugzar the eristavi of Aragvi, who was

16. i.e. 1215 A.D. see Voyage archeologique, Rap. 7, pag. 46.

his wife's brother, welcomed him. This fact is mentioned in the historical poem (Didmouraviani) written by Tbilisi metropolitan Ioseb. The poem is about the life of the Grand Mouravi.¹⁷

4) In Moscow State Archive, in the section of diplomatic acts, archimandrite Romanos' letter written in 1723 is preserved. According to the letter the town of Dusheti as a main town (Ariston) for the eristavis of the Aragvi valley was called "Kara-kalkan"¹⁸ by the Persians. The word means a black shield and it was used to refer to the people who lived in Khevsureti, Pshavi and Gudamaqari as they used to have black shields and wore black clothes. This archimandrite asked Peter I the Great for patronage, offering the Arshi castle located near the Darial Gate instead.

In the letters written by Georgian Kings and Boris Fyodorovich Godunov, the name of Soni or Pshavi eristavi is mentioned. In 1589, King Feodor II sent a fur-coat to this eristavi, whose name is unknown to history.* This eristavi controlled Larsi Gate and Aragvi valley glens and he was under the authority of the King of Kartli. The King of Kakheti claimed the territory of Pshavi and Khevsureti from the King of Kartli.

5) Teimuraz I, king of Kakheti, did not want Rostom to become the monarch of Kartli, as he was a Moslem. Teimuraz I had to live in Dusheti for 3 years with Zaal the Eristavi of Aragvi till 1639.

6) The reign of Vakhtang V (1618–1675) who was the king of Kartli and is known under the name of Shah Nawaz, was the period of rivalry between the Kings of Kakheti, Kartli and Imereti. This rivalry weakened the country and made it easier for external enemies to raid Georgia, including Dusheti. When Shah Nawaz conquered Kakheti, the King of Kakheti Erekle I or Nazar Alī Khān took shelter in Tusheti mountains. Then eristavi of Aragvi Otar, with his brothers, plotted against the new King of Kakheti Archil; at the same time, he swore an oath to be loyal to Archil forever. Soon the eristavi of Aragvi broke the oath and went to Shah

17. Verse 140, in 1851, I published this work "Didmouraviani" by Vorontsov's order in Georgian, in Tbilisi.

18. Bulletin de la classe historic-philologique de l' académie des sciences de S.P.B. Tom. III N 23 24

*He was a nobleman from Vanati who appropriated the post of Aragvi Eristavi. In 1578, King Simon appointed him to this post. (Ed.)

Abbas in Tehran. King Archil with his army occupied the town of Dusheti.

7) Giorgi XI (or XII) became the king of Kartli. During his reign Revaz the eristavi of Aragvi died. The King agreed that Iason, who was Otar's brother, be given the title of eristavi (1687). Otar's daughter Tsitsi was the wife of Prince Vakhtang Tsitsishvili. Tsitsi Tsitsishvili and her nephews had an argument over the ancestral estate. The nephews killed their aunt. The King was angered and he gave the ancestral estate to Tsitsi's son. As the latter was under-aged, he was in the custody of Papua the Prince of Mukhrani. Vakhtang arrived in Dusheti and smothered Iasoni in the bathroom. Historians say that Vakhtang was instructed to commit this awful crime and had been promised the title of the eristavi of Aragvi.

8) In 1688, the court of Georgia was weakened because the eristavi of Aragvi – Giorgi took advantage of it and refused to obey his King Giorgi XI (or XII). He set off with his army towards Dusheti. The rebel eristavi could not dare to fight against the King face to face. The King gained a victory and entered Bazaleti and Dusheti in triumph, though he burned the suburbs of Dusheti to ashes.

These facts prove that the eristavis of Aragvi really lived in Dusheti. Besides, they used to have their residences here. Ananuri with its unhealthy climate was a fortified place where the eristavis used to have their shelter and kept the treasury during hard times. On the other hand, Dusheti with its healthy climate was the main place among the villages around it, as it used to be the residence of the Aragvi eristavis. Since the town was burnt down in 1688, unfortunately its restoration was impossible. In 1724, the Turks occupied Georgia and the rebel eristavis escaped from Dusheti, moved to Ananuri, and fortified themselves there.

During the rule of the Turks, they had their *pashas* in Gori and Tbilisi. The eristavi of Aragvi ravine subordinated to the new orders and the new governors. All this continued until the Turks were banished from Georgia by Nadir Shah. Nadir Shah raised Teimuraz to the throne of Kartli and his son Erekle in Kakheti.

Vakhushti gives a short description of Ananuri castle: "In old times there was a small church in Ananuri. Afterwards, in 1704, Giorgi Eristavi built a big domed church. It was enclosed with a stone wall. Moreover, he built a fortress at the top of the high rock, intending it to be a fortified

place for his family. Unfortunately, it became the place of massacre of his sons and relatives."¹⁹ According to historians, this fact happened in 1739, Bardzim the eristavi of Aragvi with his family were killed by Shanshe the eristavi of Ksani.

In 1743, Bezhan Eristavi and his nephew Otia appeared on the scene of history. They were killed by their own people – the Aragvians, who did not want to have oppressor patrons any more. They sent an envoy to King Teimuraz with an appeal: "We do not want to be subordinate to anyone else except you." The King immediately set off for Ananuri and accepted an oath from the people to live under his authority. Pleased with it, he returned home. The King appointed Jimsher, who was from the noble family of Choloqashvili, as a temporary governor of the Aragvi valley (Saaragvo).

From 1743, Dusheti became a residence of King Teimuraz's temporary governor and representative. In 1755, Omar the Khan of the Avar and Khundzakh brought numerous warriors from Dagestan to invade Georgia. Georgian Kings Teimuraz and Erekle had to ask Circassians (Adyghe people) and Ossetians for help. The Khan led his army towards the Aragvi valley to desolate it. After devastating the environs of Ananuri, he headed for Dusheti. The Khan occupied the town and stationed his troops here. They burned down the governor's palace, insulted and robbed the church. Besides, they besieged and then occupied the fortress of Kobiaantkari. The decisive battle took place in the nearby woods of Dusheti. King Teimuraz with his son Erekle II won a dramatic victory.

Jimsher Eristavi governed in Dusheti. Dusheti again received the status of town. In order to protect the population as well as the traders a fortress was built that still stands in Dusheti and that is called Dusheti Castle or Dusheti kremlin.

19. According to Georgian history, at that time the dynasty of Aragvi eristavi was massacred. No one escaped.

There is no any information from which noble family Bezhan eristavi appeared in 1743. According to history, the following might be from noblemen's dynasty:

- 1) Shaburishvili family;
- 2) Turmanidze and Tchermeuli;
- 3) The nobleman from Vanati (in King Simon's time 1537-1587). He had no legitimate heir. His name is unknown.

Jimsher Eristavi was King Erekle's childhood friend. He was heirless and governed the Aragvi province for a short period. At the village Nazghaidze, the *eristavi* was betrayed and killed by his own men. In 1756, he was buried in the yard of Ananuri cathedral. The title of *eristavi* was hateful in Aragvi province. King Teimuraz forever abolished Aragvi *Saeristavo* (*Eristavate*). His son Erekle II appointed Prince Vkh tang Al-maskhan as a governor of the Aragvi province. During Vakh tang's governance, Dusheti again became populated. Armenian traders from different parts of Georgia settled down here. Vineyards as well as the gardens were laid out. The governor built his residence inside the fortress. A palace court was created with Byzantine and partly Persian etiquette.

The following titles appeared:

sakhlitukhutsesi – manager of the palace – from the Kobiashvili family.

bokaultukhutsesi – head of the officials who supervised the carrying out of the court decisions or those who had enough knowledge to resolve disputes; they also were from the Kobiashvili family.

msajuli – a judge, *milakhori* – from the Tchilashvili noble family.

baziertukhutsesi – chief falconer – from Kobiashvili family.

ejibi – supervisor of the palace.

pareshi – governor's private servant – from the Paresishvili family.

The family name derives from this word.

naziri – nobleman of Kartli from the Murvanishvili family.

mushribi – scribe.

molare – manager of the palace treasury.

meghvinetukhutsesi (*pirismtsde*) – chief royal cup-bearer.

gziri, heroldi – herald.

4) Nugzar and his descendants, until Otar II, who went into exile in Russia in 1724.

5) Sidamon became *eristavi* in 1724, in King Teimuraz's reign.

When Vakhushti describes Georgian family names and writes that the noblemen of Aragvi valley belonged to the Sidamon family, I think, he implied the dynasty that governed there after Otar went into exile to Russia. This is an issue for future research. After the dynasty of the Aragvi valley were massacred there appeared new faces who governed the Aragvi valley for 20 years until King Teimuraz abolished the title *eristavi* for good.

mouravi – regional governor.

All these posts were hereditary and even today some of the families still remember their ancestors' ranks.

After establishing Russian governance in Georgia Prince Vakhtang the governor of Saaragvo went to Russia* on 19th February 1803.** His residence was subordinated to the district town of Ananuri. In 1820, Dusheti became a district town again and in 1840, it turned into a common town.

The development of Dusheti infrastructure in the European pattern began in 1820. There were built: a 150-bed hospital, parish school (where 63 pupils are studying), a post of Cossaks, local management, post office, station, groceries. Construction of solid stone buildings began in this period.

Remains of Old Buildings in Dusheti

Remains of some old buildings still exist. Here is this list:

1. The basement of the old castle of the Aragvi eristavis. It once belonged to the governors and then to the eristavis of the Aragvi valley. According to the remains, we can form an idea of the original plan of the

* He was a nobleman from Vanati who appropriated the post of Aragvi Eristavi. In 1578, King Simon appointed him to this post. (Ed.)

** In 1801, the independence of Kartli-Kakheti was abolished, causing popular discontent over this fact. Among the rebels was Erekle II's son Vakhtang—governor of the Aragvi valley. The Russian authorities instantly reacted to the riot. Namely, they occupied Dusheti, burnt to ashes Vakhtang's castle and the one in Milakhvriaantkari that was owned by Glakha (Gabriel) Tchilashvili. He helped Vakhtang, who was his childhood friend. Prince Vakhtang fled to the mountains, but soon in 1803, he was captured and exiled to Petersburg. Glakha Tchilashvili did not abandon the prisoner, he left his large family to the care of his mouravi and accompanied Vakhtang. Prince Vakhtang died in exile in 1816 and was buried there. This fact was known to Platon Ioseliani, but for his pro-Russian orientation, he bypassed the historical fact. (Ed.)

castle; facilities adjoining it and its location. A stone protective wall surrounded the buildings. It is easy to determine the circumference of the castle walls.

2. Dusheti palace was also surrounded with a stonewall. From time to time, people found the basement of this wall while building their houses.

3. St. Nicholas the Wonderworker's church. It was built in early times. The church had no dome.²⁰ St. Gregory of Nazianzus' icon was kept in the church. The Orthodox Church celebrates St. Gregory's day on 25-30 January. However, in Dusheti the local church celebrates the saint's day also on Wednesday of the third week after Easter. People celebrated this feast day by a procession with the holy cross around Dusheti. It started on Wednesday evening from the church. People took St. Gregory's icon to St. Gregory of Nazianzus' church located in the village of Varsimaantkari. The icon is left there all Thursday. The procession with the icon continues on Friday to the villages of Natbevi, Kobiaantkari and Tsindusheti. From the latter it is returned to St. Nicholas' church. The feast day ends at the same place where it had started. In the past, the procession continued for three days about the distance of 25 versts. It included places around Dusheti and Bazaleti. Later the distance was shortened to 10 versts. Every family used to meet the holy icon with donations and they treated the participants to bread, wine and nettle salad (boiled nettle).

4. **Church of St. Marine.** Today, it stands in the graveyard and needs reconstruction.

5. **Church of St. Theodore Stratelates.** It was built in the 18th century by the priest Tevdore Mtvarishvili. He drowned in Lake Bazaleti and was buried in this church. Today, the church is on the verge of collapsing.

6. **Church of St. John the Baptist.** It was destroyed in 1802. The nobleman Qarangozishvili intends to reconstruct it in the name of the holy monk Kozma, who was from their family.

7. **Church of St. Proto Martyr Barbara.** Its walls still stand firmly

20. in my work "История церкви грузинской". изд. II, С.п.б. 1844, стр. 25. I have explained what a domeless church means.

but it has no arch. It is evident that once it was a big church. It is the family vault of the Kumsiashvilis.

8. **Church of the Archangel in Tsindusheti.** It stands on a wooded hill and today only ruins are left. The parish gather there to celebrate Ascension day.

9. **Church of St. Gregory of Nazianzus** located in the village of Varsimaantkari. On the Transfiguration day of Jesus the Orthodox Church consecrates several fruits: apples, peaches, pears and grapes as the main fruits in the world of plants. However, In Dusheti at the very beginning of spring nature gives us the nettle (*Urtica*) to consecrate the holy places. This plant is commonly used as greens for cooking, and to make decoction to dye the yarn.

10. **Church of the Nativity of the Virgin** was located between two villages: Tsindusheti and Kobiaantkari serving both of them. Another church was added to the old one, as a resting place of members of the noble family Kobiashvili. This family is the oldest here. Today the churches are in ruins.

11. **Church of St. Gregory of Nazianzus** in Tchilaantkari, built in about 1798 by *aznauri* Tchilashvili.

12. **Church of St. Gregory of Nazianzus** in the same village is situated in the graveyard. It was reconstructed in 1852.

13. **Church of St. Thomas (*kviratskhoveli*).** It is situated in the south-west part of Kobiaantkari. People celebrate its feast day on the first Sunday, some of them on Saturday evening, after Easter. A member of the Kobiashvili family renewed the church last year. But it so far has not been consecrated for church service.

14. **Church of St. George** in the village of Bodavi,²¹ built in the forest near the Armenian graveyard. It is domed, but now falling into decay. It is said to have been founded by Queen Tamar.

21. Bodavi is a church located near Dusheti. It is located across the Aragvi, about 17 versts from Dusheti. At the beginning of the 18th c archimandrite Saba from the Tchavchavadze house was there. He bought a large area around the church and many peasants. Since then St. George's church has become the patron of the Tchavchavadze house. The oldest inscription, written in the time that was called *edax rerum* by our ancestors, is obliterated and indecipherable. Only several words have survived. This archaeographic inscription is a specimen of Old Georgian writing art that is lost today.

15. Church of St. Quiricus' and St. Julietta.

16. Around Dusheti, there are many alcoves built in the name of different saints. In Georgia, they are called *nishebi*, meaning sign, symbol or memory. The building is very simple in shape. It is about 2 arshins wide and 1.5 or 2 arshins high. The roof is domed, sometimes flat and it has a slight cut for an icon or a stone cross. The Georgian word *nishi* is like the Italian or Latin *nichia*. It means a little place or alcove for statues in architecture. Around the town there are the alcoves of St. Nicholas, St. Gregory of Nazianzus, the Archangel and other saints. Near the alcoves there often grow fine alleys, which were sacred from old historical times. The surrounding forests and fields were considered the property of the church. The alcoves stand at the roads and crossroads. They are very important for a Christian country. Every passenger stops before them, kisses the icons and crosses himself. He rests spiritually and physically under the shady trees. The passenger prays in front of the holy alcove as if he is standing in a church, which is far from this place. For example as the church in the village of Ilori is far from the Abkhava or Abkhaz alcove, which is built about 4 versts away from Dusheti.²²

Many of those old churches have external annexes on the left side but sometimes inside the churches as well. These are intended for deacons. The Greeks call them *paraeklesia* and they are used for keeping church plate or facilities for storing things. Those who are interested in ecclesiastical antiquity can find diaconicons in many churches.

22. St. George's main church of Abkhava (Abkhazi) is located in Ilori (Samurzaqano). It is at the mouth of the river Bedia. The history of the church is rooted in the remote past. It is revered by Georgians, Abkhazians, Christians as well as non-Christians. Among the many interesting icons with old inscriptions, the icon of St. George with an inscription is notable from the standpoint of the history of Samegrelo.

"St. George of Ilori, glorify and give reign in both kingdoms, to the powerful and invincible King of Kings Davit, son of Rusudan, by whose order this icon of Ilori was revedet."

According to this inscription, it is evident that the icon was made between 1259-1293, in the reign of King David (Narin). However, the church itself is older than the time of donation of the icon.

Vakhushhti writes that every year on the 10th of November, an ox or heifer is brought here as offering. Chardin describes it according to folk tradition that is based on the miraculous appearance of a calf (heifer). But this tradition is based on the occurrence in St. George's life, described in his Georgian martyrology and depicted on a large icon for the adornment of an iconostasis, with the inscription on the miraculous bringing to life of an ox in the presence of Maxentium.

Since 1820, The Armenian-Gregorian population have the following churches: 1) A domed church of St. Virgin. 2) Church of St. Virgin in the graveyard. 3) Church of St. George in the village of Bodavi, which was earlier Orthodox. It is built in the forest near the graveyard church. In the church people celebrate the Ascension Day and the Transfiguration, which is a movable feast day for the Armenians.

The castle in Dusheti, known as the kremlin of the town, is a well proportioned quadrangle with oval three-storeyed merlon towers in the corners. The whole building was built of large cobblestones. There are two gates built into the east and the west sides of the curtain wall. The height of the walls is 4 sazhen, the width—2 arshins and the length of one side—64 sazhen. The whole building is about 4096 square sazhen in area. A marble stone with an inscription is placed in the eastern main arch of the gate.

“²³ I, the eristavi of the Aragvi valley Jimsher Choloqashvili built this

castle with curtain wall and towers and decorated it as I could.

If you read these words, mention me, please.

This work was finished on the 23rd of May 1851.”

Today, there exists a two-storeyed house with little windows in the kremlin. It was built by King Vakhtang at the east side wall of the castle, in the 18th c. He lived with his family there. Nearby, to the north of the castle there was St. George's wooden church, which was demolished in 1805. The old bathhouse was replaced with a new one, at the spring, in the Russian manner.

The *marani* or house for storing wine in special wine jars belonged to the old owners of the kremlin. I want to note that the word “*marani*” is not Georgian. I think it must have found its way into Georgian through the Greeks or Persians, who laid the foundation of religious civilization in

23. The letter “²³” is a monogram of the word “kriste” (Christ). “²³” comes from the cruciform ecclesiastic letter – “²³”. In Georgia, people thought and expressed their ideas in words and on paper under Christ's blessing. This is a symbol of writing of the people imbued with the high precepts of the Gospel. This letter is still used in different documents (trade acts, deals, bills, descriptions, etc.); it is a monogram of correspondence.

the Caucasus. On the other hand, in the better case, from the dominant Georgian tribe. In 1861, I read in Baron's* work "Annalae Ecclesiae" that the Greeks and Persians called the idol altars – Marani in the period of idolatry. I will entrust explanation of the word to time.

Nearby St.Nicholas' church are the ruins of an old oil mill building. Oil was produced from flax seeds and walnuts.

The only building, surviving from the castle is a three-storeyed, square stone tower. Its height is 6 sazhen and width – 2 sazhen. It still bears the name of indomitable.

Over the last 60 years, buildings have been constructed in the kremlin for first-class hospitals. They are surrounded with orchards. Someone tried to persuade Prince Vorontsov to demolish the south part of the hospital wall, in order for the one-storeyed newly whitewashed building of the hospital to be more noticeable for the passersby. Fortunately, the Prince did not share this view and the kremlin has been preserved. Unfortunately, for the connoisseurs of antiquities the old appearance of Ananuri church was disfigured, for it was painted green three years ago.

In front of the kremlin, there is a wide square in the middle of the town. In the past, soldiers used it as a hippodrome. New Armenian inhabitants have appeared in the town.

The Orthodox dwellers wanted to build a church in the middle of the square. Therefore, on 17th of September 1859, people laid the foundation of the church dedicated to St. Nicholas. Acad. Ivanov designed it.²⁴ At this moment the foundation has come up to the ground surface. In spring they will start constructing the walls and the church will be finished in four years.**

24. I have described this festival in the "Kavkaz" newspaper N 81, 1859.

* The French traveller and scholar – Dubois de Montpéroux is implied. (Ed.)

** This church was destroyed by the communists. At the end of the 20th century, an archaeological expedition of eastern mountainous Georgia studied the basement of this church. Graves and parts of earthenware of the Late Middle Ages were found. A new church came to light in 1992 and on 19th of December 2006 it was consecrated for church service. It is a domed church built according to the plan of Pudznari church with a bishop's pulpit. The Catholicos-Patriarch of All Georgia Ilia II consecrated the construction of the church in 1988, which was completed in 2006. The church was consecrated for service by Archbishop Zosime. (Ed.)

The Poet Chakhrukhadze

Near Dusheti there is a place called Khevi²⁵ where the great poet Chakhrukhadze was born and lived. According to the name of his homeland, he was called Kheveli. He was a contemporary of Shota Rustaveli. The poet lived during Queen Tamar's reign (1184-1212). She was the muse of his poetry. The poet inscribed his 115-couplet-poem to the queen. The form of verse he used was called *Chakhrukhadziseuli* according to his style of writing.²⁶ This kind of complex prosody that is called *antanaclasis* occurs in Quintilian and with the Greeks. His poetry is full

25. Khevi- is the last glen in the Caucasus range populated with Georgians. It extends from Kobi to Darial -the Caucasus Gate, which is known as *pilae caucasiae* to Greek and Roman geographers. Near Darial Gate there is a castle built by David the Builder. It was the place where Kings used to stay before invading the north Caucasus. Vakhushli has described this place in his work. There is no forest in the gorge, but the place is rich in oats, barley, hay, flax, barberry, currant, rose. There are numerous wild goats, sheep, birds, and quails. Silver and gold deposits are also found there. Vakhushli describes the people living in Khevi: "warriors, strong, tall and manly like the Mtiulis but taller than the latter." Vakhushli writes that the river flowing in Khevi is called the Aragvi before it crosses the Circassians' border, where people call it the Tergi.

At that time, there were 24 Georgian villages, also 11 old Ossetian colonies in Khevi. On the whole there were 35 populated places where brave warriors lived:

Kanba	Sopeli
Goris-sopeli	Sioni
Gaiboteni	Sananas-sopeli
Gorgeni	Kakhi
Kvabta	Tsiskaris-sopeli
Mtiuleti	Ghudushauri
Gvelistavi	Achkhoti
Stepantsminda	Khojis-sopeli

The following places are situated in Khevi: Mount Qazbegi, called Mqinvari, is covered permanently with snow. Also there is Arshi castle; The village Stepantsminda is located in this gorge (according to tradition Stepantsminda, literally means "Saint Stepane"); the Holy Trinity church with precious cupola was the safe place for keeping the treasury of Mtskheta when the country was in trouble; Bethlehem caves with the church of the Nativity of our Lord; at the foot of the mountain there is a hermits' place, which became empty two centuries ago; Darial, built by King Mirvan, two centuries before Christ; fortress for King David the Builder; the ruins of Kings'old residences; majestic Sioni church with cupola.

It is unknown in which village Chakhrukhadze was born.

According to Vakhushli's work and other official records, the lower zone of the Aragvi valley embraced 40 populated places:

Naoti	Qvavili
Archveti	Iori
Bodorna	Uria
Iniani	Zhinvani
Khida	Avenisi
Sakramuli	Dzarkhevi
Sashaburo	Bazaleti
Kezhuri	Kobiaantkari
Mlashe	Dusheti
Lapauri	Arghuni
Advala	Tsitlauri
Itsri	Pitavi
Mindoruli	Pkhunda
Prezeti	Sapersheti
Vedzis-khevi	Vedzisi
Apkhavi	Losho
Ananuri	Tsikhis-dziri
Aranisi	Tchartali
Etvalisi	Pavlauri
Asha	Mtiulet-kari.

In Khando valley, there were 9 unnamed villages.

In Gudamaqari valley, there were 8 such villages.

In Mtiuleti, there were 26 villages:

Kistauri	Sasakhle
Pevchuri	Sasakhlis sopeli
Amirt-sopeli	Tskhaoli
Nakhida	Vetkhaani
Chokheli	Chokheli
Khorkheti	Erendidze
Tsetskhilis-jvari	Nadbaidze
Nachvarevi	Rora
Arkveti	Kozanidze
Burduli	Kevsha
Meleti	Chokuri
Guda	Sanani
Koda	Mkervali.

In 1675, Nugzar joined to his feudal lands three villages of Kartli: Shindisi, Tirdznisi and Vanati, which were rich in wheat.

In the middle of the 18th c, the whole population in 91 villages consisted of 5000 families. During the last centuries, the revolts and internecine strife decreased the number of population almost by half. There is no doubt that in the olden days the population was much larger. Many abandoned and destroyed village sites point to this.

In old times, families consciously did not get apart. This was the old custom which existed in mountainous places and was a guarantee of strength and wealth. It is notable that in some places this custom still exists. There were families that consisted of 40-50 members. Such families still exist today. That was the one reason among many others that Aragvi region put forth 15000 warriors against the enemy.

26. In French poetry this type of verse, for tragedies and epic poems, was called Alexandrine or heroic. It consists of 12-syllable masculine rhymes, and 13 syllables in feminine. On the basis of syllabic verse, like French, Chakhrukhadze's verse consists of 20 syllables.

of vivid fantasy and deep poetical feelings. It is as ebullient as the river Aragvi. His poetry is imbued with fiery emotions like the nature where he was born and raised. His works were among the masterpieces of the end of the 12th century. Chakhrukhadze's original style of writing is totally different from Shota Rustaveli's style, who was the father of Georgian poetry. His rich vocabulary made it easier to express every hint of his thoughts which gave euphony and musicality to the Georgian language.

The historical events that took place in Greece, Egypt, Rome, India, Africa, found reflection in Chakhrukhadze's poems. The names of Aristotle, Plato, Socrates, Zeno, as well as saints' names are mentioned in his poems. Thus the people of Georgia knew these names and explained the dogmas connected with the belief in God and the Universe. Chakhrukhadze, as the greatest representative of Georgian literature, created a remarkable poem and inscribed it to the greatest person, Queen Tamar.

This poem is loaded with Christian –moral values. Chakhrukhadze is not Albius Tibullus who was a writer of amorous elegies. He was Georgian Virgil and Fenelon.

The Poet from Dzagnakora

Near Dusheti, there is a high, wooded mount Dzagnakora – one of the villages that today is deserted and in ruins²⁷ was built on the mount and preserved the name of the Georgian poet – Dzagnakoreli. He initiated the well-known verse meter, which is called Dzagnakoruli²⁸. The poet lived during King David the Builder's (1089-1125) time. The village was watered by the Aragvi and its tributary mountain stream. The village was rich in gardens. Old walnut trees are still standing here. In 1840, many of them were relentlessly uprooted. With aching heart, I began counting the uprooted trees, which took a lot of time and effort to grow, but when I reached sixty, I refused to continue, as I felt sad. History forgot not only the poet, who was an honour to the country, but also his birthplace. His name has survived only in poetry.

Vakhushti mentioned this village in his work and assigned it to Tifliski district. In the 17th c, it formed the part of the Aragvi valley. However, he failed to describe the village because it did not exist any longer. Hence, the village is not known to the people.

I was not mistaken when I mentioned your birthplace, which is filled up with emptiness and forest. Your memory still exists in the people's minds. You are worth having your own place in Georgian poetry.

27. This place is located about 15 versts away to the south of Dusheti. The height of the mount, where the residents of Dzagnakora settled, is 3000 feet. Georgian chronicles pointed to this dreamland in two cases:

1) King David VI (1292-1310) gave Dzagnakora and other places to Shalva Eristavi of Ksani.
2) During Alexandre I's reign (at the beginning of the 15th century), his son Vakhtang conferred the territory of Dzagnakora with other possessions on Urdoveli and his son Virshel's family by a deed that is kept in the official records of Mtskheta monastery. At present this territory belongs to the Khimshiashvili. (Ed.)

28. The verse meter of Dzagnakora is mentioned in the collected poems gathered by Prince G.I. Tumanishvili. In order not to lose this literary treasure, my duty was to say a few words about the forgotten great poet in my work.

Ethnographical Notes

Here are given the following oldest customs, which sometimes are obscure even for the residents of Dusheti:

1) ***Skipping over the fire*** that takes place on Holy Wednesday. This religious tradition is a survival of the pagan period, when people worshipped their gods by making fire and is connected with idolatrous offerings.

2) ***Wrestling*** – that was held on public feast days near churches. Here, as in Greece – on Mount Olympus, the feast day was held on a high hill. The local wrestlers took part in the competition.

3) ***Boxing*** – is known from Greece since the Trojan War with its original rules.

4) ***Amusements during Shrovetide***. It is like comic performances. People wore fantastic dresses made of bear and wolf skin. They were accompanied by troubadours and mimes who with rhymes praised or mocked persons, recalled historical battles and triumphs. Sometimes they perform in pair and their performances are amusing. They entertain people in Georgia to the present day.

5) ***Horse-race*** (tournois), involved throwing a blunt wooden javelin.

6) During a ***drought*** the rural women make clay dolls and carry them around their houses, pouring water. Then they gather money to buy candles and pray to the angered heaven. During the ceremony, they sing to Elijah (the god of thunderstorm).

7) ***Public masquerade (qeenoba)*** – a comical performance representing Persian shahs and their courts. It was held on the first Monday of Lent. It is believed to mock Persian despots who raided Georgia not for political purpose but for their whim. During the play, the shah orders to break, destroy, grub and burn everything to prove his power. He says that his wishes must be fulfilled because he wants so. On this account, he becomes ridiculous. The whole town turns into a stage of this perfor-

mance. In the past, the performance often ended in quarrel and fight, and several times in death. This masquerade reminds me a similar event that happened in France at the beginning of the 15th century. These kinds of entertainment were noisy. That is why Louis XIII banned them in 1630. It is not known when this masquerade was brought to Georgia, but it seems to be very old and common here. The church was sorry watching an entertainment that was full of laughter, jollity and shocking behaviour as it used to take place on the first day of Lent. For Christians it is a day of confession, when people are required to be decent in their behaviour and control themselves.

8) In Dusheti, as well as elsewhere it was a deep-rooted prejudice to regard **Monday** as an unlucky day. King Erekle II tried to change this attitude and consciously led his army to the battle on Monday.

9) Another festival was held on every **Monday from Lent** until mowing starts. This festival came from Tbilisi. It had a bad effect on villagers as they did not work on Mondays, becoming drunk and bacchanalizing instead.

10) **Propheying (kadagi)** – that existed in old times, now is rare because it is not allowed and is blameworthy. The tradition is a survival of idolatry. Soothsayers announced the will of god and saints and fell into ecstasy, like old oracles.²⁹

11) **Chona** – from where the name of this festival derived is not known to me. Groups of people, about 5-10 men, who mostly are from villages around Dusheti, go from house to house every evening and collect eggs– one egg from each house, singing songs at the doorsteps:

"I visit you, God bless you, I bring the angel with me to your place."
This started in the middle of the Lent and lasted to Easter.

12) **The tone of the songs** of the residents of the Aragvi valley used to differ from that of the towns people or Tbilisians. The Aragvians did not know the tone that had become established in Tbilisi and its vicinity after Persian rule. The songs that are sung in this region seem to describe the belief in Christ. These songs are melancholic. Today the

29. See Acad. Marie Brosset's work "Bulletin de la classe historico-philologique de l'academie des sciences de S.P.R" N 5, 6.2

dwellers of Aragvi valley sing ecclesiastic songs at the table. These songs always carry the spiritual gammas of Orthodox lyric.

13) Over the centuries, foreigners, coming either with peaceful or warlike intensions, brought with them their *faith, customs, dress, armaments, life style* etc. to Georgia

In spite of the vicissitudes of Georgia, especially over the last two centuries, the influence of the Greek pagan world, is still felt in the use of the following words: *kategoria* (category), *dialektika* (dialectics), *Zevsi* (Zeus), *Orpeosi* (Orpheus), *kronosi* (Cronus), *Zepiri* (Zephyrus), *Armazi* or *Oromazdi* (Armazi – the supreme deity in the pre-Christian pantheon of ancient Georgians of Kartli), *Zadeni* (Zaden – the god of fertility in the pre-Christian pantheon of ancient Georgians of Kartli). This fact proves that the Georgians and the Greeks had contacts with each other before Christ and afterwards. The remnants of ancient knowledge look like the ruins of Greek architecture or the cut stones of Mtskheta monasteries and palaces used as building material in taverns and houses.

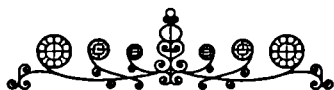
This is how Dusheti looks today: unsubordinated till the present century but subordinated today with the whole Caucasus, where the railway, tunnels, irrigation and other structures are being built to awaken new vital interests.

We do not know what will happen to Dusheti in future. Maybe count Sologub's ideas, which he expressed jokingly and poetically, will come true and youngsters of the new world will arrive here in hot air balloons to receive the newest education at Dusheti University.

P. Ioseliani

14th of January 1860

Town of Dusheti

ორიოდე სიტყვა პლატონ იოსელიანის შესახებ

პლატონ იოსელიანის წინაპრები XVIII საუკუნის ოციანი წლების მეორე ნახევარში იმერეთიდან აღმოსავლეთ საქართველოში გადმოსახლდნენ და თეიმურაზ II-ის კარზე დაიწყეს სამსახური. პლატონის დიდმა ბაბუამ იესე (სესია) იოსელიანმა თავი გამოიჩინა თურქებთან ბრძოლის დროს, რისთვისაც თეიმურაზ II-მ მას გარეკახეთში, სოფელ მარტყოფის მახლობლად, გამოუყო მამულები. ასე დაემკვიდრა იესე იოსელიანი (თავის ოჯახთან ერთად) მარტყოფში.

პლატონის ბაბუამ ონისიმე იესეს ძემ (1739-1816 წწ.) დაწყებითი სწავლა-განათლება მარტყოფის მონასტერში მიიღო და სამოღვაწეოდ სასულიერო სფერო აირჩია. საქმისადმი ერთგულებისა და საეკლესიო ყოფაში თვალსაჩინო წარმატებების გამო, მან ჯერ კიდევ თეიმურაზ II-ის დროს მიიქცია ყურადღება. 1762 წელს გაერთიანებული ქართლ-კახეთის მეფის, ერეკლე II-ის წარდგინებით, მღვდელი ონისიმე იოსელიანი აირჩიეს სამეფო კარის (მეფის ოჯახის) სულიერ მოძღვრად. ამის შემდეგ იგი, თავის ოჯახთან ერთად, მკვიდრდება თბილისში. როგორც სამეფო კართან დაახლოვებული პირი, იგი მონაწილე იყო იმ რთული მოვლენებისა, რაც საქართველოსა და მის სამეფო კარს გადახდა XVIII საუკუნის მეორე ნახევარსა და XIX საუკუნის დამდეგს.

პლატონის მამა – მღვდელი ეგნატე ონისიმეს ძე (1768-1843 წწ.), გიორგი XIII-ის სამეფო კარზე სულიერი მოძღვრის გარდა, მწერლის მოვალეობასაც ასრულებდა და სამეფო კარის დიდი ნდობით სარგებლობდა.

1801 წელს საქართველოს სამეფო ხელისუფლებისა და 1811 წელს ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის გაუქმების შემდეგ, ეგნატე იოსელიანი კვლავ განაგრძობდა ეკლესიაში მსახურებას, თუმცა, მისი თაობის არაერთი წარჩინებული პირის მსგავსად, იგი შედარებით იოლად შეეგუა არსებულ ვითარებას და არასდროს ჰქონია კონფლიქტი რუსეთის იმპერიის მოხელეებთან და ეგზარქოსთან. მისი ლოიალობა

რუსული ხელისუფლების მიმართ შეუმჩნეველი არ დარჩენია ეგზარქოსს და ერთგულებისათვის იგი არაერთხელ იყო დაჯილდოვებული.

პლატონ იოსელიანი დაიბადა 1809 წელს. პირველდანყოფილებით განათლებას ეზიარა თბილისის სასულიერო სასანავლელოში, ხოლო 1828 წელს დაასრულა სასულიერო სემინარია. სწავლის დროს იგი გამოირჩეოდა განსაკუთრებული სიბეჭითითა და ნიჭით. 1829-31 წლებში პლატონ იოსელიანი ეწეოდა პედაგოგიურ საქმიანობას. 19-21 წლის ასაკში იგი, გარდა იმისა, რომ სემინარიაში სამ საგანს ასწავლიდა (საღმრთო სჯულს, რუსული ენის გრამატიკას და არითმეტიკას), მსახურობდა სხვადასხვა თანამდებობაზე და ყოველივე ამის პარალელურად სწავლობდა ძველ ხელნაწერებს და ემზადებოდა სერიოზული სამეცნიერო საქმიანობისათვის. 1831-35 წლებში პლატონ იოსელიანმა ცოდნა პეტერბურგის სასულიერო აკადემიაში გაიღრმავა, სადაც იგი, გარდა სავალდებულო საგნებისა, დიდ დროს ახმარდა უცხო ენების შესწავლასაც (ლათინური, ფრანგული, ძველებრაული და სხვა). პეტერბურგში იგი მჭიდროდ ურთიერთობდა იქ გადასახლებული სამეფო ოჯახის წევრებთან. დაუახლოვდა საერთო მეცნიერული ინტერესების მქონე ფრანგ ქართველოლოგს მარი ბროსეს და ეს ურთიერთობა გრძელდებოდა საქართველოშიც. 1833 წელს მან დაასრულა თავისი პირველი სერიოზული გამოკვლევა რუსულ ენაზე „საქართველოს ეკლესიის ისტორია“, რომელიც პირველად გამოიცა 1841 წელს (იხ. ბიბლიოგრაფია).

პეტერბურგიდან დაბრუნების შემდეგ კიდევ უფრო ცხადად გამოიკვეთა მისი დაუოკებელი სწრაფვა სამეცნიერო კვლევა-ძიებისადმი. 1838 წელს მან დიდი და მძიმე შრომის შემდეგ, დაამთავრა ჯერ კიდევ პეტერბურგში 1833 წელს დაწყებული მონოგრაფიული გამოკვლევა საქართველოს ისტორიის შესახებ სათაურით „Историческое и географическое описание древней Грузии“, თუმცა სხვადასხვა მიზეზთა გამო, ეს ნაშრომი გამოუქვეყნებელი დარჩა. ამავე დროს ის თბილისის სასულიერო სემინარიაში წარმატებით ასწავლიდა ფილოსოფიას და ფიზიკას.

1839 წელი პლატონ იოსელიანის ცხოვრებაში წარმოადგენდა მნიშვნელოვანი გადაწყვეტილების მიღების ხანას: თბილისის სასულიერო სემინარიაში ოთხი წლის ერთგული სამსახურის შემდეგ,

როდესაც პირობის თანახმად, მას საქართველოს ეგზარქოსისაგან სასულიერო წოდება უნდა მიეღო და გაეგრძელებინა ოჯახური ტრადიცია, პლატონმა დიდი ფიქრის შემდეგ მტკიცედ გადაწყვიტა, უარი ეთქვა სასულიერო კარიერაზე და მთელი თავისი შესაძლებლობები მიეძღვნა მეცნიერული საქმიანობისათვის და დამკვიდრებულიყო სამოქალაქო სამსახურში, იქ, სადაც უფრო კარგად გამომჟღავნდებოდა მისი შესაძლებლობები და სადაც თავისი ქვეყნისათვის უფრო მეტი სარგებლობის მოტანა შეეძლო.

სამოქალაქო სამსახურში გადასვლის შემდეგ პლატონ იოსელიანმა მჭიდრო კავშირი დაამყარა რუსეთის იმპერიის სამეცნიერო ცენტრებთან, კერძოდ, პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიასთან, სიძველეთა და ისტორიის ოდესის საზოგადოებასთან, პეტერბურგის არქეოლოგიურ-ნუმისმატიკურ საზოგადოებასთან, კიევის სასულიერო აკადემიასთან და სხვა. სამეცნიერო დანესებულებათა ფართო ქსელში ჩართვა ხელს უწყობდა ქართული ისტორიოგრაფიის და, საერთოდ, მეცნიერული კვლევის განვითარებას. 1841 წელს პლატონ იოსელიანი აირჩიეს “ამიერკავკასიის სტატისტიკური საზოგადოების” წევრ-კორესპონდენტად და “სოფლის მეურნეობისა და მანუფაქტურული წარმოება და ვაჭრობის წახალისების საზოგადოების ნამდვილ წევრად”.

პლატონ იოსელიანი 1845-56 წლებში რედაქტორობდა თბილისში გამომავალ რუსულ გაზეთ “Кавказский Вестник”-ს. ამ გაზეთში ხშირად აქვეყნებდა სამეცნიერო-პოპულარულ წერილებს ისტორიის, ეთნოგრაფიისა და არქეოლოგიის საკითხებზე.

1849 წელს პლატონ იოსელიანმა იმოგზაურა საბერძნეთში, მოინახულა ამ ქვეყნის უმთავრესი ისტორიულ-კულტურული ცენტრები, კარგა ხნით შეჩერდა ათონის ივერთა მონასტერში, მჭიდროდ თანამშრომლობდა საბერძნეთის სამეცნიერო წრეებთან, რის გამოც იგი აირჩიეს ათენის არქეოლოგიური საზოგადოების ნამდვილ წევრად. მას საქმიანი ურთიერთობა აკავშირებდა რუსეთის სამეცნიერო წრეებთან, ახლო ურთიერთობა ჰქონდა მარი ბროსესთან. ნაყოფიერი სამეცნიერო მუშაობისათვის იგი აირჩიეს ოდესის ისტორიისა და სიძველეთა საზოგადოების ნამდვილ წევრად და პეტერბურგის არქეოლოგიურ-ნუმისმატიკური აკადემიის წევრ-კორესპონდენტად.

პლატონ იოსელიანი 1850-75 წლებში ძალზე ნაყოფიერად იკვლევდა საქართველოს ისტორიის სხვადასხვა საკითხებს. მის მიერ გამოქვეყნებულ ნაშრომებს შორის მრავალი უაღრესად საყურადღებოა (იხილეთ თანდართული ბიბლიოგრაფია).

პლატონ იოსელიანი ყურადღების გარეშე არ ტოვებდა ეთნოგრაფიულ ყოფაში არსებულ მასალებსაც, შეკრებილი აქვს ზეპირსიტყვიერების მრავალი ნიმუში. ჯერ კიდევ 1835 წელს „ანდაზები და გამოცანები“. გარდა ამისა, პლატონ იოსელიანმა დიდი ღვაწლი დასდო ქართული ლიტერატურული ძეგლების შესწავლა-გამოცემას. მაგალითად, მან 1838 წელს გამოაქვეყნა ჩახრუხადის „თამარიანი“, იოანე შავთელის „აბდულმესიანი“; 1851 წელს იოსებ თბილელის „დიდმოურავიანი“; 1852 წელს ტიმოთე გაბაშვილის „მიმოსვლა“; 1853 წელს ანტონ I-ის „წყობილსიტყვაობა“; არჩილ II-ის „თეიმურაზიანი“ და სხვა. 1850 წელს მისი წინასიტყვაობით გამოიცა გ. ერისთავის „გაყრა“.

პლატონ იოსელიანი ანტონ I-ის ლიტერატურული სკოლის მიმდევარი და ენობრივი ნორმების დამცველი იყო. ამდენად, იგი ეკუთვნოდა ქართველ მოღვაწეთა იმ თაობას, რომელიც იცავდა კონსერვატიულ იდეებს, რაც გამოიხატა იმაში, რომ XIX საუკუნის შუა ხანებში, „მამებისა“ და „შვილების“ ცნობილი დაპირისპირების დროს, იგი აქტიურად იღვწოდა „მამათა“ ბანაკში. ამიტომაც „შვილების“ იდეური თავკაცის, ილია ჭავჭავაძის, 1871 წელს გამოქვეყნებულ „გამოცანებში“, სხვებთან ერთად, პლატონ იოსელიანიც მწვავედ არის გაკენწლილი; მით უმეტეს, რომ იგი, როგორც „მამების“ თაობის ბევრი წარმომადგენელი, აშკარად პრორუსული ორიენტაციის გამომხატველი იყო და ხშირად, მორჩილი მოხელის როლში წარმოგვიდგებოდა. რუსეთის ძალმომრეობას კავკასიაში იგი აშკარად „ნაკლებ ბოროტებად“ მიიჩნევდა.

პლატონ იოსელიანი თავისი ცხოვრებით საკმაოდ მჭიდროდ იყო დაკავშირებული დუშეთთან. მისი ღვიძლი და ელენე გათხოვილი იყო დუშეთში აზნაურ გიორგი ზანდუკელზე და იქ 1823 წლიდან ცხოვრობდა, ამიტომაც პლატონი ხშირადი სტუმრობდა დუშეთს და არაგვის ხეობისა და ამ კუთხის განუმეორებელი სილამაზით იყო მოხიბლული. 1849 წელს მან დიმიტრი ზანდუკელისაგან 1800 მანეთად შეიძინა მიწის საკმაოდ დიდი ნაკვეთი, რითაც კიდევ უფრო მჭიდროდ დაუკავშირდა დუშეთს.

დუშეთი არა მარტო ძველ წინაპართა სამშობლო, არამედ სულიერი აღმაფრენის და პოეტურ განწყობათა წყაროც იყო. სიყვარული ამ მართლაც თვალწარმატებელ მხარისადმი პლატონ იოსელიანმა იმითაც გამოხატა, რომ დუშეთის ქვემო უბანში, დუშეთის ხევის სიახლოვეს მდებარე თავის მამულში, იმ დროისათვის საკმაოდ კარგი სახლი აიშენა და ხელი მიჰყო სამეურნეო საქმიანობას: გააშენა ბაღი და ვენახი, სადაც ფიზიკური აქტიურობით დიდ სულიერ სიმშვიდეს პპოვებდა. დუშეთისა და მთელი არაგვის ხეობისადმი სიყვარულის გამოხატულებად უნდა ჩაითვალოს ის წიგნიც, რომელიც მან რუსულად გამოსცა 1860 წელს და რომელიც ახლა გამოიცემა ავტორის მშობლიურ ენაზე.

152 წლის წინათ რუსულ ენაზე გამოცემული ეს წიგნი სათაურით „Описание города Душета, Тифлисской Губерний“ შეიცავს არაერთ საყურადღებო ცნობას დუშეთისა და არაგვის ხეობის ისტორიასთან დაკავშირებით, რომელთა საგრძნობი ნაწილის მოძიება დღეს უკვე შეუძლებელია. მიუხედავად იმისა, რომ წიგნში წარმოდგენილი ზოგიერთი დებულება მოძველებული ან სულაც მიუღებელია, იგი, უდავოდ, მნიშვნელოვან წყაროს წარმოადგენს მომავალში არაგვის ხეობისა და მისი დასახლებული პუნქტების ისტორიაზე მომუშავეთათვის.

წინანდობლივია, რომ პლატონ იოსელიანის ამ წიგნის თარგმანი ქართულ და ინგლისურ ენებზე შესრულდა ქალაქ დუშეთში.

სიამაყით შეიძლება ითქვას, რომ XIX საუკუნეში, დუშეთსა და მის შემოგარენში, არაერთი ცნობილი პიროვნება ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა, რომლებმაც თავიანთი საქმიანობით მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანეს ქართული კულტურის ისტორიასა და ყოველდღიურ ცხოვრებაში. მაგალითად: ვახტანგ (ალმასხან) ერეკლე II-ის ძე, საარაგვოსა და დუშეთის გამგებელი 1781-1803 წლებში; მისი თანამედროვე გაბრიელ ჭილაშვილი შვილებით და შვილიშვილებით; გიორგი და დავით ერისთავები; დიმიტრი ყიფიანი; ალექსანდრე როინაშვილი; დანიელ ჭონქაძე; ვასო აბაშიძე; ელისაბედ ჩერქეზიშვილი; ლადო გუდიაშვილი; შიო არაგვისპირელი და სხვა.

მარტო ის რად ღირს, რომ დუშეთის რაიონში ცხოვრობდა და ქალაქ დუშეთის ხშირი სტუმარი იყო დიდი ვაჟა-ფშაველა, ხოლო ქალაქ დუშეთში ცხრა წლის განმავლობაში მომრიგებელ შუამავლად და

მომრიგებელ მოსამართლედ მსახურობდა XIX საუკუნეში ერის მამად
წოდებული ილია მართალი ჭავჭავაძე.

ამ დიდებულ მოღვაწეთა შორის მნიშვნელოვანი ადგილი განე-
კუთვნება პლატონ იოსელიანსაც, რომელმაც თავისი მოღვაწეობით
სახელი გაუთქვა არა მარტო დუშეთს და მთელ საარაგვოს, არამედ
მნიშვნელოვანი კვალი დაამჩნია ქართული ისტორიოგრაფიის განვი-
თარებას.

დუშეთში პლატონ იოსელიანის ქუჩაზე დღესაც არსებობს
სახლი, სადაც იგი ცხოვრობდა და უვლიდა მის გარშემო მდებარე ბაღ-
ვენახებს. ამ სახლში ჯერ კიდევ გადარჩენილია პლატონ იოსელიანის
დროინდელი თითო-ოროლა ნივთი. როგორც დუშეთის ერთ-ერთ მემო-
რიალურ ძეგლს, იმეძია, რომ მათ ადგილობრივი ხელისუფლება დუშე-
თის საზოგადოებასთან ერთად სათანადოდ დაიცავს და მოუვლის.

სარედაქციო ჯგუფი
02 აპრილი 2012 წელი

ბიბლიოგრაფია

უმთავრესი ნაშრომები:

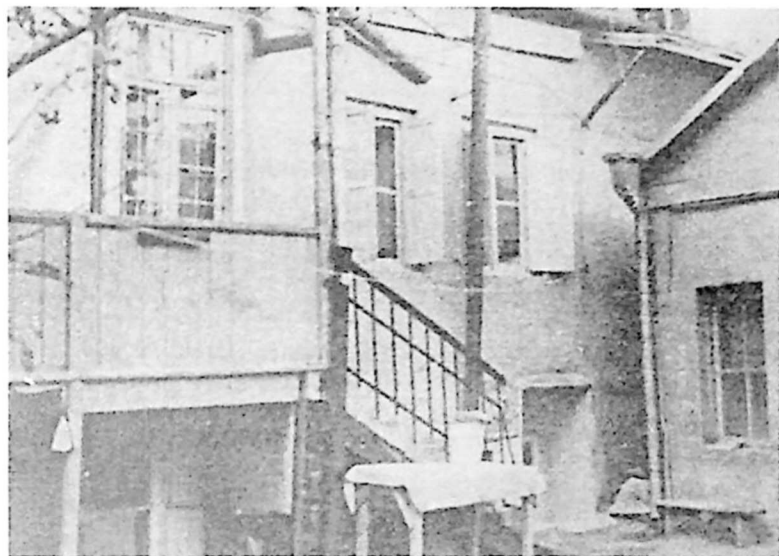
1. ცხოვრება მეფისა გიორგი მეათცამეტისა – 1867;
2. Города, существующие и существовавшие в Грузии, 1844;
3. Историческое и географическое описание древней Грузии, 1838;
4. Описание древностей города Тифлиса, 1866;
5. История грузинской церкви, 1835;
6. Описание города Душета, Тифлисской Губерний, 1860;
7. Исторический взгляд на состояние Грузии под властью царей магометан, 1849;
8. Жизнь великого моурава князя Георгия Саакадзе, 1848;
9. Описание горы св. Давида в Тифлисе, 1858;
10. Описание Марткорского монастыря, 1848;
11. Различные наименования грузинов, 1844.

გამოცემები:

1. ჩახრუხაძის „თამარიანი“, 1838;
2. იოსებ თბილელი „დიდმოურავიანი“, 1851;
3. ანტონ I „წყობილსიტყვაობა“, 1853;
4. „გამოცანანი ქართულნი“, 1835;
5. იოანე შავთელი „აბდულმესიანი“, 1838;
6. ტიმოთე გაბაშვილი „მიმოსვლა“, 1852;
7. არჩილ II „თეიმურაზიანი“, 1853;
8. „ანდაზები და გამოცანები“, 1839.

პლატონ იოსელიანი
Platon Ioseliani.

სახლი ქალაქ თბილისში, ჩახრუხაძის ქუჩა №6-ში,
სადაც დაიბადა და ცხოვრობდა პლატონ იოსელიანი
The house in Chakhrikhadze Str. Tbilisi, where Platon Ioseliani
was born and raised.

პლატონ იოსელიანის ნივთები. ფოტო ლია როინიშვილის.
Platon Ioseliani's personal items. Photo by Lia Roinishvili.

ქალაქ დუშეთში, იოსელიანის ქუჩაზე მდებარე, პლატონ იოსელიანის საცხოვრებელი სახლის ეზოს
ვალიანის ფრაგმენტი. ფოტო ლია როინიშვილის.

The part of the stonewall of Platon Ioseliani's place. Ioseliani str. Dusheti. Photo by Lia Roinishvili.

დიზაინი - ნატა ნოზაძე

©.ლია როინიშვილი.2012

